

Жаҳонгир МУСАЕВ

**ЎҚУВЧИЛАРНИНГ МУСТАҚИЛ
ФИКРЛАШ САЛОҲИЯТИНИ
РИВОЖЛАНТИРИШ**

74.2
M 900

Жаҳонгир МУСАЕВ

ЎҚУВЧИЛАРНИНГ МУСТАҚИЛ ФИКРЛАШ САЛОҲИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

(Монография)

Самарканд давлат тиббиёт институти АРНга
Институт талабаларининг мустақил фикрловчи
либос тиббиёт мутохосаслари бўлиб
ёшларнинг фазилатлари билан музасифдан

Мусаев

ТОШКЕНТ
«SHARQ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ

17.01.2019г.

2010	315635
axborot-resurs markazi	
Sain DTI	

74.200

M90

Ўзбекистон мустақил давлат мақомига эга бўлгач, дастлабки йилларданоқ уни кучли давлатдан кучли фуқаролик жамиятига айлантириш шиори ўртага ташланди. Натижада таълим муассасаларида фикрий тарбия ҳар қачонгидан ҳам муҳим ва долзарб вазифага айланди. Ушбу монографияда ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитиш жараёнида ўқувчиларнинг фикрлаш салоҳиятини ошириш йўл-йўриқлари ёритилган. Фикрий тарбияга тарихий ёндошилиб, унинг мазмун-моҳияти макон ва замонлараро таҳлил қилинган, тажриба-синов натижалари асосида тавсиялар берилган.

Монография умумтаълим мактаблари ўқитувчилари, раҳбар ходимлари, тадқиқотчилар ва педагогика назарияси муаммолари билан шугулланувчи мутахассислар учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: **Роҳат Сафарова** — педагогика фанлари доктори, профессор

Тақризчилар: **Эргаш Ғозиев** — психология фанлари доктори, профессор;
Эшбой Турдикулов — педагогика фанлари доктори, профессор

Мусаев Жаҳонгир.

Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш: (монография) \М.Мусаев; масъул муҳаррир Р.Сафарова —Т.«Sharq», 2010. 252-б.

ББК 74.200

ISBN 978-9943-00-564-8

© Мусаев Жаҳонгир, 2010

© «SHARQ» НМАК Бош таҳририяти, 2010

МУҚАДДИМА

Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эришиши миллий иқтисодиёт ва ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини, шу жумладан, таълим тизимини ҳам тубдан янгилашга зарурият ҳамда имконият туғдирди. Шу мақсадда Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни ҳамда «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» қабул қилинди. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга ошириш жараёнида мактаб таълими, айниқса, умумтаълим мактабларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлашга, ўқув-тарбия жараёни сифатини оширишга эътиборни кучайтириш кун тартибидаги энг муҳим ва жиддий масалага айланди. Шу мақсадда Миллий дастурнинг узвий ва мантиқий давоми бўлган «2004–2009 йилларда мактаб таълимини ривожлантиришнинг Давлат умуммиллий дастури» қабул қилинди. Бу ҳужжатлар ўсиб келаётган ёш авлодни муайян касб эгаси бўлиш, ижтимоий фаолиятда ўз ўрнини топишини таъминлашга хизмат қилади. Ёш авлоднинг ўсиб-улғайиши учун яратилган шарт-шароитлар, уларнинг ўз иқтидорларини намоён этишлари учун берилган имкониятлардан самарали фойдаланишни ташкил этиш таълим тизими олдидаги муҳим масалалардан ҳисобланади. Бироқ, бу жараёндаги ўқувчиларнинг фаоллиги, мавжуд имкониятлардан самарали фойдаланиш сари бўлган ҳаракати етарли эмаслиги соҳадаги ислохотларнинг дастлабки босқичларидаёқ кўзга ташланди. Бу вазиятнинг пайдо бўлишига асосий сабаб ўтган йиллар давомида мактаб таълимида ўқувчига шунчаки билимларни қабул қилувчи субъект сифатида қаралганлигида эди. Ўқитувчи томонидан берилган билимларнинг ҳеч қандай таҳлилсиз қабул

қилиниши лозимлиги, унинг сўзи ўқувчи учун яқуний қарор эканлиги таъкидланганлиги боис, ўқувчиларда мустақил фикрлаш, ижод қилиш, янгиликлар яратишга бўлган ҳаракат ўз-ўзидан суст бўлган. Собиқ тузум давридаги маориф тизимида ўқув жараёнида ўқувчининг мустақил ва эркин фикрлашига кам имконият берилар эди.

Умумтаълим мактаблари битирувчиларининг билим даражасига қараб эмас, балки уларнинг собиқ совет тизими ва мафкуравий ғояларига садоқатини ҳисобга олган ҳолда баҳолаш ва катта ҳаётга йўллаш тамойили асосий ўринда турарди.

Дарҳақиқат, собиқ Иттифоқ даврида асосий эътибор ўқувчиларда билимдонликни ривожлантиришга қаратилди. Ўша вақтларда «Энг муҳими ўқувчиларда чуқур ва пухта билимларни ҳосил қилиш», деган ибора тез-тез эслатиб туриларди. Таълимда билимларни таркиб топтиришга ортиқча баҳо беришнинг салбий оқибатлари тез орада ўзини намоён қилди. Жамиятнинг аксарият қисмини ўзининг мустақил фикрини тўлиқ баён эта олмайдиган, ўша даврдаги раҳномаларнинг даъватига сўзсиз эргашиб кетаверадиган, иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий ўзгаришларга нисбатан лоқайд инсонлар ташкил этди. Бу ҳолат таълим-тарбия жараёнида ҳам ўз аксини топгани рост.

Таълимга сиёсатнинг бу қадар чуқур кириб бориши оқибатида ўқувчилар мустақил ҳаётда ўз ўринлари, йўлларида учраган муаммоларнинг ечимларини топишларида қийналаётганликлари тезда намоён бўлар эди.

Ўқувчиларда мустақил фикрлаш кўникмасининг ривожланмаганлиги боис ўқув материалларининг талаб даражасида ўзлаштирилмаслиги, оқибатда давлат буюртмасининг тўлақонли бажарилмаслиги, салоҳиятли мутахассисларни тайёрлаш даражаси эҳтиёжга нисбатан бирмунча камайишига олиб келди.

Юзага келган бу ҳолатни бартараф этиш, миллат ўзлигини сақлаш, давлатнинг тараққиёти учун замин ҳозирлаш

Ҳукумат даражасидаги сиёсий масалага айланди. Шу боис ҳам, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов Олий Мажлиснинг IX сессиясида сўзлаган нутқида: «болалар қайси синфдан бошлаб мустақил фикр юрита бошлайди? Умуман, мактабларда болалар мустақил фикр юритишга ўргатиладими? Аминманки, ўргатилмайди.

Демократик жамиятда болалар, умуман, ҳар бир инсон эркин фикрлайдиган этиб тарбияланади. Агар болалар эркин фикрлашни ўрганмасалар, берилган таълим самараси паст бўлиши муқаррар. Албатта, билим керак, аммо билим ўз йўлига. Мустақил фикрлаш ҳам катта бойликдир», — деган эди (3,32). Бу фикрлардан шундай хулосага келиш мумкинки, ўқувчиларнинг етук мутахассис бўлишлари, ижтимоий ҳаётда ўз ўринларини топа билишлари, аجدодларимиздан мерос бўлиб қолган анъаналарни давом эттиришлари учун уларда мустақил фикрлаш салоҳиятини таркиб топтириш ва ривожлантириш долзарб масала ҳисобланади. Зеро, ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг педагогик асосларини яратиш, бу асосда ўқитувчиларни зарурий ўқув-меъёрий ҳужжатлар, қўшимча адабиётлар, ўқитишнинг замонавий услублари, самарали педагогик технологиялар билан таъминлаш бугунги кун тадқиқотчилари олдида қўйилган муҳим вазифалардан биридир.

Дарҳақиқат, ҳозирги пайтда ўз мустақил фикрига эга бўлмасдан туриб ўқувчининг нафақат ўқув материалларини ўзлаштиришга, балки мутахассис сифатида жамиятда ўз ўрнини топишга ҳам қийналиши табиийдир.

Мустақил фикрлаш салоҳиятига эга бўлган фуқаролари билан ҳар қандай давлат тараққиётга эришади ва жаҳон ҳам-жамиятида муносиб ўрин эгаллайди.

Бугунги кунда узлуксиз таълимнинг бош мақсади баркамол шахсни шакллантиришдан иборат экан, бу борада ижтимоий-гуманитар таълимнинг ўрни ўзига хосдир. Хусусан, бу туркумдаги ўқув фанлар ўқувчиларни жамиятдан таъсирланувчи ва жамиятга таъсир ўтказа оладиган шахс қилиб тарбиялашда устувор аҳамият касб этади.

Ўқувчиларда мустақил фикрлаш кўникмаларининг улар мактабга келгунга қадар қисман бўлса-да мавжудлиги, ҳаётий тажрибаларнинг кам бўлса-да борлиги дарс жараёнларида улардаги мавжуд фикрларни аниқлаш ва ривожлантириш учун имконият беради. Зеро, мустақил фикрлаш инсонгагина хос бўлиб, у етуклик сари интилишнинг белгисидир.

Инсоний муаммоларнинг кўпчилигини унинг тафаккури, фикрлаш тарзини тўғри ривожлантириш орқалигина ҳал этиш мумкин. «Фикр тарбияси энг керакли, кўп замонлардан бери тақдир қилиниб келган, муаллифларнинг диққатларига суялган муқаддас бир вазифадур», деган эди буюк алломаларимиздан бири Абдулла Авлоний. Дарҳақиқат, инсоннинг комиллиги, ўзлигини англаши унинг мустақил фикрлашидан бошланади.

Маълумки, мактабгача ва бошланғич таълим жараёнларида ўқувчиларда мустақил фикрлаш кўникмаси ҳосил қилинади, болада атроф-муҳитда содир бўлаётган воқеа-ҳодисалар юзасидан илк тушунчалар пайдо бўлади. Шунингдек, бу жараёнда ўқувчиларда ўз фикрларини баён қила олиш кўникмалари шакллантирилади. Юқори, 5—9-синф ўқувчиларида барча йўналишлар юзасидан маълум бир фикрлар шаклланган бўлиб, ўқув жараёнларида уларни тўлиқ ривожлантириш эҳтиёжи вужудга келади. Хусусан, психолог Г.Нойнернинг «Ижод — омад захираси» («Резерв успеха — творчество») (1989 йил) деб номланган монографиясида келтирилган: «Ўқувчининг ўз қарашлари мавжуд бўлади, атроф-муҳитдан, шарт-шароитдан келиб чиққан ҳолда, унда қайсидир жиҳати, даражаси билан мавжуд фикрлаш шаклланган бўлади, ўқув-тарбия жараёнининг раҳбарлари томонидан эса у ривожлантирилади», деган фикрларда ҳам ўқув жараёнларида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳияти ривожлантирилиши қайд этилган.

Ижтимоий-гуманитар таълим жараёни — бу ўқувчини ҳаётий воқеа-ҳодисалар, тартиб-қоидалар, унинг фаолия-

тини белгилаб берувчи омиллар, ҳаётий тажрибалари, тушунчаларини ривожлантиришга асосланган иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва маънавий воқеликни тўлиқ тарзда ўзида акс эттирган жараёндир.

Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнидаги фанлар туркумига кирувчи адабиёт, тарих, ҳуқуқшунослик, география, иқтисод, миллий истиқлол ғояси ва маънавият асослари фанлари, бир бутунликда, ўқувчининг уни ўраб турган атроф-муҳит, жамият ҳақидаги мустақил фикрлаш салоҳиятларини ривожлантиришга хизмат қилади.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда айнан ижтимоий-гуманитар таълим жараёнининг имкониятлари кенгроқ ҳисобланади. Шу боис, бу фанлардан ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш жараёнидаги аҳамиятини ҳис этган ҳолда, ўқув жараёнларига ижодий ёндошиш ўзининг самарали натижаларини беради.

БИРИНЧИ БЎЛИМ

ЎҚУВЧИЛАРДА МУСТАҚИЛ ФИКРЛАШ САЛОҲИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ-АМАЛИЙ АСОСЛАРИ

Таълим-тарбия — бу ўқувчини умуминсоний ва миллий қадриятлар асосида ҳар томонлама шаклланган шахсни камолга етказишга йўналтирувчи жараён дир. Ҳар бир ўқувчи камолоти фикр аниқ-тиниқлиги, яхлитлиги, кенг қамровлилиги, долзарблиги, ўзгалар томонидан тингланиши ва тан олиниси билан белгиланади. Фикр — атроф-муҳитга, воқеликдаги ҳодисаларга, жараёнларга, нарса ва шахсларга нисбатан билдирилади. Ҳар бир ўқувчида бирор нарсага баҳо бериш учун ўзининг фикрлаш ҳолати, оддий фикрлаш йўли мавжуд. Ва бу ҳолат нафақат алоҳида инсонлар учун тааллуқли, балки бутун бошли халқлар, давлатлар, тамаддунларга ҳам хос дир. Бошқаларга нисбатан ўзгача фикрловчи, борлиққа бошқача назар билан қаровчи шахслар ҳар бир даврда мавжуд. Одатда, бундай инсонлардан жамият тараққиёти учун хизмат қиладиган шахслар етишиб чиқади. Уларга жамиятда алоҳида нуфузга эга бўлган шахслар сифатида қаралади. Ваҳоланки, бу каби инсонларнинг ўзгача фикрлаш тарзи барча кашфиётлар, илмий янгиликларни очиш, тадқиқотларнинг юзага келиши учун асос бўлиб хизмат қилган. Улар барча замонларда инсониятни тараққиётга бошловчи ғояларнинг туғилишига сабаб бўлган.

Ўқувчи ўзининг мустақил фикрлаш салоҳияти даражасида дарсда тақдим этилган маълумотларни таҳлил этади, хулоса чиқаради, қарорлар қабул қилади. Зеро, фикр — ўқувчи мустақил равишда амалга оширган ақлий фаолиятининг

натижасидир. Бу натижанинг жамият тараққиётига таъсири ҳам ўзига хос. Тажрибалар шуни кўрсатадики, ҳар бир ўқувчи ўзича фикрлайди.

Аксарият ўқувчилар масала ечимини макон ва замонга, яшаб турган муҳитига ҳамоҳанг ечишни лозим кўрса, саноқли ўқувчиларгина ноанъанавий фикрларни илгари суради.

Бу тоифадаги ўқувчилар ҳар қандай маълумотнинг асосланиши, таҳлил этилиши, уларга ўз муносабатини билдиришни истайди. Зеро, бундай ўқувчиларни қаноатлантирадиган таълим мазмуни бирмунча мураккабдир. Сир эмаски, бундай ҳолатни ўқитувчилар кўп ҳам ҳуш кўравермайди. Бу тоифа ўқитувчилар фаолиятида анчайин қусурлар кўзга ташланади. Чунончи,

- бутун дарс давомида ўқитувчи фаолияти устувор бўлиб, мавзуларга бир томонлама ёндошиш;

- ўқув дастури, дарслик ва қўшимча материаллардаги маълумотлар мукамал, зотан, уларни ўзлаштириш шарт деган қарашга оғишмай амал қилиш;

- дарс жараёнида ўқувчилар фикрлари хулосаларига эътиборсизлик, ўқитувчи ўз фикрини мутлақ ҳақиқат билиб, ўз айтгани айтган деб ҳисоблаш;

- ўқувчининг қизиқиши, имконияти ва салоҳиятига қараб алоҳида-алоҳида ёндоша билмаслик;

- ўрганилганлар юзасидан умумлашган хулоса чиқаришга даъват қилмаслик, ўқувчиларнинг муҳокама ва мунозарасини рағбатлантирмаслик ҳоллари тез-тез учрайди.

Шу ўринда фикр мустақиллиги нима, деган ҳақли савол туғилади.

Фикр мустақиллиги — бу ўқувчининг муайян нарса, воқеа-ҳодиса, жараён, далил, маълумотларга нисбатан шахсий муносабати, қараши ва шу муносабат ёки қараш бўйича тегишли муаммони ҳеч кимнинг кўмаги ва кўрсатмасисиз, заковати, салоҳиятига таянган ҳолда, тегишли усул, воси-

талар ёрдамида мустақил равишда ҳал қилишидир. Юқоридаги ҳолатлардан келиб чиққан ҳолда ўз олдига яққол мақсад, янги вазифалар қўя билиш, уларни амалий ва назарий жиҳатдан таҳлил эта олиш мустақил фикр юритиш аломатидир.

Ўқувчининг фикрлаш қобилияти унинг фаҳм-фаросати, ақл-заковати, зеҳни, шунингдек, ўраб турган атроф-муҳит, мавжуд шарт-шароитига боғлиқ. Худди шунинг учун ҳам фикрлаш ўзгарувчан ақлий сифат бўлиб, ривожланиши давомида икки босқичдан иборат бўлади. Фикрлаш жараёнининг дастлабки босқичи англаш ва тушунишдир. Англаш ва тушуниш фикрлаш қобилиятининг асосини ташкил этади. Қачонки, ўқувчи англаса, тушуна олсагина у мантиқий фикрлай олади. Умуман анланмаган ҳолат ҳақида ҳеч қандай фикр юрита олмайди. Фикрлаш жараёнининг кейинги босқичи таҳлил этиш ва хулоса чиқариш, қарор қабул қилишдир. Англаш, тушуниш кўпроқ ҳис-туйғуларга асосланса, таҳлил этиш, хулоса чиқариш ва қарор қабул қилиш кўпроқ билимга, асосли маълумотлар ва мавжуд тажрибага таянади.

Ўқувчининг фикрлаш қобилияти унинг билимдонлиги, интеллектуал салоҳияти билан боғлиқдир. Фикрлаш — доимо ҳаракатда бўлган жараён бўлса, ақл ва билим унинг воситаси, айни вақтда ҳосиласидир. Ақл ёрдамида инсон ҳамisha энг оғир вазиятдан чиқиш учун ўзига тўғри йўл ахтаради ва топади. Энг қийин муаммоларни бартараф этади. Фикрмулоҳазасиз ўқувчилар арзимас қийинчиликларни ҳам енгиб ўта олмасликлари мумкин. Чунки уларда фикрлаш жараёни суст бўлиб, натижада улар ўз тажрибаси, билимига таянишдан чўчийдилар.

Ўқувчи заковатининг маҳсулдорлиги унинг нафақат билимдонлигига, балки ўша билимларининг аниқ мақсадга қаратилганлигига, йўналтирилганлигига ҳам боғлиқ. Ақлли киши фақат кўп билимга эга эканлиги, шунингдек, ўша билимларини эзгулик, яхшилик учун сафарбар қилиши би-

лан ҳам ажралиб туради. Чунончи, мустақил фикрлаш даражасига таяниб, ўзгалар муаммоларини еча билиш кўникмасига эга ўқувчилар ҳам бўлади. Ўқувчи мустақил фикрлашида маълум бир омилларни таркиб топтириш орқали ўқувтарбия жараёнининг сифатини оширишга эришиш мумкин.

Ўқувчи мустақил фикрлашини таъминловчи омилларга қуйидагилар киради:

- ўқувчиларда назарий билимларнинг мавжудлиги;
- мавжуд муаммоларни таҳлил эта олиш кўникмаларининг шаклланганлиги;
- ўзгалар фикрини тинглай олиш кўникмасига эгаллиги;
- ўз фаолиятини мақсадли ташкил эта олиши;
- орттирилган тажрибаларга таяна олиши;
- атроф-муҳит билан ишчан мулоқот ўрната олиши.

Шундай омилларни ўзида мужассам қилган ўқувчилар ҳар қандай вазиятда тўғри йўл топа олишга, ўқув материалларининг тўлақонли ўзлаштирилишига эришадилар.

Мустақил фикрлаш орқали ўқувчиларда билимларнинг мустаҳкамланиши, тажрибанинг орттирилиши билан бирга маънавий етукликка ҳам эришилади. Ахлоқий жиҳатдан ҳар қандай муҳитда ўзига муносиб ўрин топа олиш имкониятига эга бўлган ўқувчи ўзгаларни ҳурмат қилиш, уларнинг қадр-қимматини ўз ўрнига қўйиш, фаолияти давомида барча иштирокчилар манфаатларини яхлит ҳимоя қила олишга журъат этади.

Инсоннинг фикрлаш жараёнини маълум бир қолипга солиб бўлмайди. Унинг кенг қамровлилиги, чегара билмаслиги айна ҳақиқат. Шундай экан, унга эркинлик руҳини бермоқлик ўринли. Эркин фикрловчи ўқувчи муаммолар ечими учун тайёр формула ёки бир хил қолип қидирмайди. Ўзи ўйлаб топган ечимини бошқаларга эркин баён қила олади.

Фикрлаш тарзининг чегараланганлиги эса таҳлил этиш, муносабат билдириш жараёни учун тўсиқ бўлади. Ҳосил қилинган ҳукмларни эълон қилиш, хулосаларни ўзгарти-

ришдан ҳадиксираш кабилар боис жараёнлардаги аниқлик йўқолади. Бу тарздаги ҳолат натижасида ўзлаштириш ва фикр самарадорлигининг сифати пасайиб боради.

Фикрлаш жараёнидаги эркинлик эса, ўқувчиларнинг мустақил ижодий фаолияти учун муҳим бир омил бўлиб хизмат қилади. Бунда ижодий фикрлаш тарзи кундалик турмушда вужудга келган муаммолар ечимини излашга ундайди. Бироқ муаммолар ечимининг ахборотлар билан инсон амалий фаолияти, яъни ижодкорнинг хатти-ҳаракати орасидаги фарқни ажратиш керак.

Ўқувчининг фикрлаш тарзи унинг туғма қобилияти, болаликда олган таълим-тарбияси, меҳнат ва ижтимоий фаолиятининг характери, миллий ва умуминсоний маданият меъёрларини ўзлаштириш даражаси каби макро-омилларга боғлиқ. Ушбу омилларнинг ўзаро алоқадорлигини таъминловчи механизм мураккаблигидан қатъи назар мустақил фикрловчи ўқувчи ҳамиша эркинлик ва ўзини-ўзи бошқаришга эҳтиёж сезади. Ўқувчи майда-чуйда назоратлардан, чеклашлардан қанчалик холи бўлса, унинг мустақил фикрлаш салоҳияти мустақил ишлаш ва мустақил яшаш жараёнида шунчалик ривожланиб, мустаҳкамланиб бораверади. Аммо ўқувчи камолотининг қуйи босқичида (16 ёшга қадар) муайян йўналтирувчи омилга эҳтиёж сезади.

Ўқувчи фикрлаш тарзида ўзи ва бошқаларнинг хатти-ҳаракати, хулқ-атвориغا баҳо бериш, атроф-муҳитда содир бўлаётган воқеа ва ҳодисаларга ўз муносабатини билдириш майллари доимо мавжуд бўлади. Лекин бундай майллар ижобий ва салбий жиҳатларга эга. Ҳар бир киши у ёки бу воқеа ҳамда шахсга, ўзининг интеллектуал имкониятларидан келиб чиқиб, шахсий манфаатини кўзлаб баҳо беришини унутмаслик лозим. Худди шунинг учун ҳам ўқувчининг атрофида содир бўлган у ёки бу воқеага берган баҳоси, муносабатинисбий бўлади. Шунингдек, ўқувчининг табиатида бошқаларга бирёқлама, юзаки баҳо бериш, узук-юлуқ маълумот-

ларга асосланиб холисона баҳоламаслик, ўзининг амалий фаолиятида содир бўлган камчиликларнинг сабабини ҳамisha бошқалардан излаш майллари ҳам мавжуд.

Ўқувчининг фикрлаш тарзида юқорида санаб ўтилган майлларнинг устунлик қилиши кундалик фаолиятида қатъиятсизликка олиб келади. Эътибор қилинса, бундай қатъиятсизлик кўринишлари «Вазият шуни тақозо этди», «Менга тазйиқ ўтказишди», «Мен хабарсиз қолибман», «Шундай бўлиб қолибди» қабилидаги мулоҳазаларда яққол намоён бўлади. Ўзининг қатъий фикрига эга бўлмаган ўқувчи вазиятдан келиб чиқан ҳолда фаолият кўрсатади, турли таъсирларга тез берилади. Шундай қилиб, ўқувчида бири иккинчисига зид бўлган беқарор, ўзгарувчан фикрлар мавжуд бўлади. У беқарор фикрлар таъсирида баъзан билиб, баъзан билмасдан ўз хатти-ҳаракатидаги нуқсонларни камайтиришга, бошқаларникини эса бўрттириб кўрсатишга уринади. Оқибатда бундай ўқувчиларда ўз шахсий масъулиятини камайтириш ва иззатталаблик кайфияти устун келади. Бундай ҳолатларда ўқитувчилар ўқувчиларни тўғри йўналтиришлари, ўз фикрларини баҳолаши учун шарт-шароит, вазиятни вужудга келтиришлари лозим.

Одатда, ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш жараёнларида турли ҳолатлар, вазиятлар вужудга келиши мумкин. Хусусан, ноўрин билдирилган фикр ўзгаларнинг асосланган фикрлари олдида маълум бир мантиқсизликка олиб келиши натижасида ўқувчи ўзини айбдордай ҳис этиши мумкин. Бундай жараён учта гуруҳланади: 1. Ўқувчилар ўзларини оқлаб, бировларни айблайдилар. 2. Ўқувчилар ўзларини айбдор деб ҳисоблайдилар. 3. Ўқувчилар нотўғри фикрлари вужудга келишини жамиятнинг объектив шарт-шароит ва субъектив омилларидан излайдилар.

Ана шундай фикрлаш тарзи ўқувчининг мустақил шахс даражасида шаклланишига йўл бермайди. Кўриниб турибдики, ўқувчининг фикрлаш тарзида бири иккинчисига зид

бўладиган қутблар, қарашлар мавжуд бўлади. Бу вазиятларда муаммоларни ечиш йўлларини излашни ўқувчи, ота-она, ўқитувчи ҳамкорлигида амалга ошириш қулайдир. Хусусан, таълим-тарбия жараёнида ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш учун катта имкониятлар мавжуд. Улардан самарали фойдаланиш мақсадида амалга ошириладиган ишларни тизимли, узвий алоқадорликда олиб бориш керак. Худди шунинг учун ҳам ҳар бир ўқувчининг фикрлаш тарзидаги ўзига хосликларни ажрата билиш зарур.

Кимнинг фикрлашида манманлик, худбинлик тарзи ҳаддан ортиқ устунлик қилса, улар ўз атрофидагиларга шубҳа билан қарайдилар. Фақат ўз манфаати ҳақида ўйлаш, яъни эгоцентризм уларга бошқаларнинг қувончларию ташвишларига шерик бўлишга йўл бермайди. Мазкур ўқувчилар фикрлаш тарзида бундай ҳолатларга шахсий манфаат нуқтаи назаридан ёндошиш одат тусига кириб қолади. Агар бундай фикрлашга «Ким биз билан бўлмаса, у бизга қарши», деган ақида билан бошқаларга ёндошилгани кўшилса, ушбу ўқувчиларнинг фикрлашига қарама-қарши чиқувчиларнинг сонини аниқлаш қийин бўлиб қолади.

Ўқувчилар мустақил фикрлаш жараёнининг асосий мазмуни ва ўзига хос хусусиятларини қуйидагиларда кўрамиз: ишни бажариш жараёнида ўқувчи ўқитувчининг ёрдамидан ҳалос бўлади, олдига қўйилган, лекин енгиб ўтиши қийин бўлган қийинчиликлар билан яккама-якка қолади. Шундай ҳолатда ўқувчи ўз билим, кўникма ва малакаларига, кузатувчанлигига, фикрлашига таянган ҳолда билимини синаб кўриши, олдидаги муаммоларни ечиш йўлларини излаши ва ниҳоясига етказиши керак. Топшириқ ўқувчининг тайёргарлик даражасига мувофиқ келмай қолсагина, ўқитувчи ўқувчига кўмаклашиши, топшириқни бажаришда бевосита ёрдам бериши мумкин.

Дарҳақиқат, ўқувчининг мустақил фикрлаш жараёни кенг қамровлидир. Уни тўғри йўналтира олиш, ўқувчи шахси-

нинг ривожланишидаги аҳамиятини кўрсатиш учун мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш йўналишидаги ишларда, умуман, педагогика соҳасида қатор муаммолар мавжуд. Уларнинг ечими топилган тақдирдагина ўқувчи мустақил фикрлаши учун шарт-шароит яратилади, имконият берилади. Қайд этиш лозимки, таълим-тарбия жараёнининг самарадорлигини таъминлаш ҳам айнан юқоридаги келтирилган ҳолатларни тўғри баҳолай олиш, соҳадаги мавжуд муаммоларни аниқ кўра билиш билан бошланади. Юқорида қайд этилган меъёр ва талабларнинг амалиётдаги ҳолатини ўрганиш олдимизда қатор муаммолар мавжудлигини кўрсатади. Жумладан, ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришдаги асосий муаммолар қуйидагилардан иборат:

- ўқувчилар мустақил фикрлаш жараёнининг педагогик-психологик йўналишлари тизими шаклланмаганлиги;
- ижтимоий-гуманитар таълим мазмунида ўқувчи мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилган дидактик восита ва усуллар етарли эмаслиги;
- ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳияти динамикасини аниқлаш мезонлари ҳамда меъёрлари ишлаб чиқилмаганлиги;
- ўқувчиларни мустақил фикрлашга йўналтира оладиган педагогик маҳорат соҳиблари — тажрибали ўқитувчиларнинг етишмаслиги;
- ўқитишнинг самарали методлари, усуллари, шакллари ва воситалари сустравишда оммалаштирилаётганлиги;
- ижтимоий-гуманитар фанлар ўқитувчиларининг фаолиятларида ўқувчиларни мустақил фикрлашга йўналтирувчи воситалар ва методларнинг уйғунлаштирилмаганлиги кабилар.

Дарҳақиқат, мустақил фикрлаш салоҳиятига эга бўлган ўқувчилар келгусида ўз фаолиятлари билан давлат ва жамият тараққиётига сезиларли таъсир кўрсата олади. Ўқувчида

дастлабки пайдо бўлган фикрларни илғай олиш, уни ривожлантириш ва ғоя шаклига келтириш жараёнини бошқариш, назорат қилиш ҳамда яқунига етказиш ўқитувчи фаолиятининг асосий йўналишини ташкил қилиши керак.

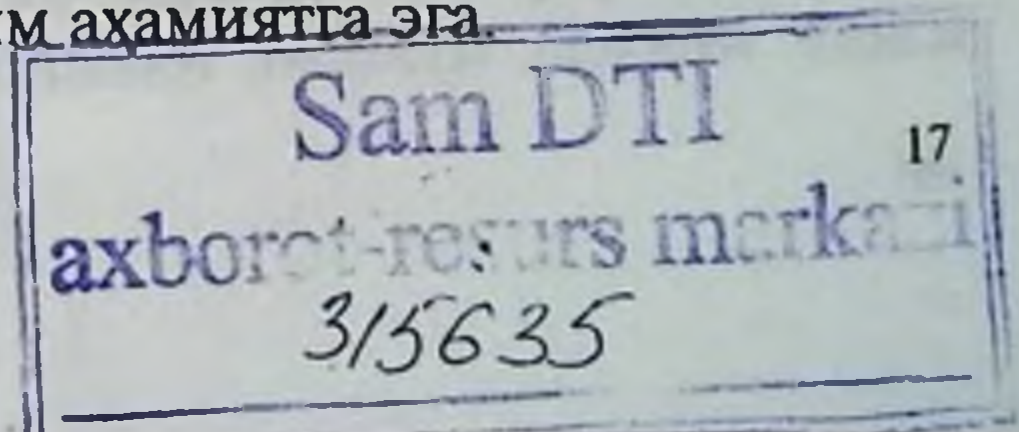
Одатда, ўқувчининг фаолияти иккига бўлинади. Булар интеллектуал ва амалий фаолиятлардир. Интеллектуал ва амалий фаолиятнинг ўзаро алоқадорлиги ўқувчининг фикрлаш тарзида яққол намоён бўлади. Ўқувчининг фикрлаш тарзи: очиқ (ўз фикр-мулоҳазаларини рўйирост, ошкора баён қилиш), тадбиркорлик (ўз нуқтаи назарини бирдан баён қилмаслик, бошқаларнинг фикр-мулоҳазаларини кутиб туриш), ҳушёр (ҳар қандай вазиятда ҳам ўз фикрини яхши-ёмон томонларини зийраклик билан таҳлил қила билиш, етти ўлчаб бир кесиш), ижодий (ўз қарашларини баён қилишда ноанъанавий, ностандарт мулоҳазаларга асосланиш), догматив (бир қолипда, бир хил андозада фикр юритиш, мушоҳада қилаётган муаммосининг бир томонини бўрттириб кўрсатиш), авторитар (обрў-эътиборга, ўқитувчининг қош-қовоғига қараб фикрлаш) каби кўринишларда намоён бўлади.

Фикр юритиш (тафаккур) — инсон ақлий фаолияти, ақлзаковати, муомала жараёни, онгли хатти-ҳаракатларининг юксак шакли ҳисобланади. Мустақил фикрлаш теварак-атроф, ижтимоий муҳит ҳамда воқеликни билиш қуроли, шунингдек, инсоннинг кенг кўламли фаолиятини оқилона, омилкорлик билан амалга оширишнинг асосий шартидир. Мустақил фикр юритиш жараёнида инсонда фикр, мулоҳаза, ғоя, фараз, мақсад кабилар вужудга келади ва улар шахс онгида тушунчалар, ҳукмлар, хулосалар шаклида ифодаланади. Мустақил фикр юритиш тил ва нутқ билан чамбарчас боғлиқ равишда намоён бўлади ҳамда улар узлуксиз тарзда бир-бирини тақозо этади. Худди шу боис инсон ўзининг мустақил фикрлаши (мулоқоти), нутқи ҳамда онгли хулқатвори туфайли борлиқдаги мавжудотлардан тубдан ажра-

либ туради. Аммо, афсуски, дарс, ўқув-тарбия жараёнларида мазкур ҳолатлардан эътиборни соқит қилиб, ўқув дастуридаги, дарсликдаги материалларни тезроқ ўқувчига етказиш билан ўз вазифаларини бажарган деб ҳисоблаш ўқитувчилар орасида анъанага айланиб қолган.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, бугунги педагогикада ўқувчи шахсининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг кўпгина параметрлари ўз ечимини топмаган. Зеро, ҳозирги кунда ўқувчининг изланиши, янгиликлар яратиши учун юқори даражадаги имкониятлар, шарт-шароитлар мавжуд. Улардан унумли фойдаланиш йўлларини ўқувчиларнинг англамасликлари, тушуниб етмасликлари, ўз мустақил фикрларини юзага чиқаришга ҳаракат қилмасликлари ачинарли ҳолдир.

Ўқувчи мустақил фикр юритиш фаолиятида ўзи акс эттирган, сезган, идрок қилган, тасаввур этган, хотирлаб қолган нарса ва ҳодисаларнинг тўғрилиги, аниқлиги, ҳаққонийлиги ёки уларнинг воқеликка мос (мутаносиб) равишда тушунилишини аниқлайди. Борлиқни билиш жараёнида ҳосил қилинган ҳукмлар, тушунчалар, хулосалар, фаразлар (тахминлар), чиқарилган қарорларнинг нечоғлик аниқлигини белгилаб олади. Инсон мустақил фикрлаши орқали воқеликни умумлаштириб, уни бевосита ва билвосита акс эттиради, нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ички, мураккаб боғланишлар, муносабатлар, хусусиятлар ҳамда механизмларни англаб етади. Бинобарин, инсон муайян қонун, қонуният ва қоидаларга асосланган ҳолда табиий, ижтимоий ҳодиса ва воқеаларнинг вужудга келиши, кечиши, ривожланиши ҳамда оқибатини олдиндан кўриш имкониятига эга. Ҳозирги замон ўқувчисининг билиш ва амалий фаолиятини оқилона, одилона, омилкорлик билан ташкил қилишда мустақил фикр юритишнинг аҳамияти тобора ортиб бормоқда. Хусусан, ўқувчининг назария билан амалиётнинг бир-бирига мувофиқлигини англаши ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Юқорида таъкидланган ҳолатларда ўқувчилар мустақил фикрлаши жараёнида ўзлари бошдан ўтказадиган руҳий ҳолатлар баён этилди. Ваҳоланки, таълим муассасаларида ўқув фанларини ўқитиш жараёнида вужудга келадиган вазиятларда тўғри, самарали йўлни танлаш зарур. Хусусан, ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчилар орасида фикрлашга қийналувчи, ўзидаги мавжуд билимларни баён этишнинг уддасидан чиқмайдиган ўқувчилар бор.

Биз ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда қуйидаги камчиликлар мавжудлигини аниқладик:

- ўқувчиларнинг ўқув фанларига қизиқиши етарли эмаслиги;
- турли даврлар орасидаги боғлиқликларни ўқувчилар етарлича англаб етмаслиги;
- воқеа-ҳодисалар, умуман, ўқувчиларнинг мавзуга оид мустақил қарашлари ибтидоий даражада эканлиги;
- ўқувчидаги фикрлар, ижодий қобилиятларни ривожлантириш чора-тадбирларининг етарли эмаслиги;
- ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилган мукамал педагогик тизим ишлаб чиқилмаганлиги ва мактабда қўлланилмаслиги кабилар шулар жумласидандир.

Бу камчиликлар бартараф этилганда ўқувчи шахси фикр юритиш кўникмасининг малакага айланиши кафолатланади. Одатда, фикр юритиш воқеликни умумлаштириш даражасига, муаммони ечиш воситасининг хусусиятига, объектнинг субъект учун янгилиги, ўқувчининг фаоллик кўрсаткичига кўра бир неча турларга ажратиб тадқиқ қилинади. Мустақил фикрлаш ақлий фаолият сифатида олиб қаралганда, инсон томонидан масалалар, топшириқлар ечиш назарда тутилади, уларнинг шартлари, моҳияти, тузилиши, шакллари ва ўқувчининг фикр англаш имкониятлари кузатилади. Масала, муаммо, топшириқ ечиш (ҳал қилиш, ба-

жариш) шахснинг эҳтиёжи, қизиқиши, майли, ҳаракат тарзи, қобилияти, истеъдоди, салоҳияти билан боғлиқ равишда олиб қаралади, уларнинг талабларини қабул қилиш, муайян қарорга келиш, воситалар қидириш мустақил фикр юритишнинг мустаҳкам негизини ташкил қилади. Мустақил фикр юритиш фаолиятида муаммо ечимини қидиришни бошқариш, борлиқни идрок қилишда инсоннинг ҳис-туйғулари, кечинмалари, фавқулодда вазиятлар, объектив ва субъектив шароитлар алоҳида аҳамият касб этади.

Ижтимоий фаолият жараёнида ўқувчиларнинг ўзаро (объектив, субъектив) муносабатлари, алоқалари, ҳамкорликдаги ақлий ва жисмоний меҳнат маҳсули, муомала мароми мустақил фикрлаш жамлиги тариқасида намоён бўлади. Жамоада танқид, ўз-ўзини танқид этиш, баҳолаш, ўз фаолиятини баҳолаш, текшириш, назорат қилиш, бошқариш, ўз-ўзини ривожлантириш, намоён этиш, ўзига-ўзи буйруқ бериш, гуруҳли мулоҳаза, мушоҳададан иборат мустақил фикр юритиш сифатлари шаклланади. Бироқ бу жиҳатлар ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда асосий омил сифатида хизмат қилиши ҳар доим ҳам педагогик муаммоларнинг диққат марказига қўйилмайди.

Ўқувчининг ўқувчи томонидан идрок қилиниши, яъни нотаниш ўқувчининг руҳий ҳолатини аниқлаш, тахмин қилиш, энг зарур аломат ва белгиларни тўплаш ҳам мустақил фикрлаш маҳсулидир. Мазкур мураккаб босқичли билиш жараёни ўқувчидан иродавий куч, ақлий жиддийлик, онгли муносабатга киришишни, барқарор вазият, қулай шарт-шароитларга мослашишни талаб қилади, натижада маълум қарор қабул қилинади, муайян хулосага келинади.

Ижодий ишлар, кашфиётлар, ихтиролар, ихтирочилик таклифлари мустақил фикрлашнинг маҳсули бўлиб, амалий ва назарий аҳамиятга молик илмий фаразлар, ғоялар, улғувор мақсадлар, юксак эзгу ниятлар эса унинг вазифасига киради.

Куйида ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш ҳақида фикр юритамиз.

Ўқувчининг мустақил фикрлаши — бу мавжуд билимлар, орттирилган тажрибага асосланган ҳолда ўз фикрини билдириши демакдир. Чунки ўқувчи бошқалар нуқтаи назарига таянган ҳолда фикрлаши натижасида ўз билимининг саёзлиги, ноаниқлигини намоён қилади. Фикрлашнинг бу йўли вақт ўтиб шахснинг шаклланишида ўз қиёфасини, ўз даражасини кўрсатади. Натижада амалга оширилган ишларнинг самарадорлиги пасайиб боради.

Шу сабабли мустақил фикрлашни таъминлаш учун ўқувчиларга куйидагилар зарурлигини унутмаслик лозим:

- билим;
- қўшимча маълумотлар;
- тажриба;
- ҳаётий кўникмалар.

Бунда фикрлаш шартли равишда уч даражага ажратилади:

Биринчи даражадаги фикрлаш: ўқувчи нарса, воқеа, ҳодиса ва жараёнларга уларнинг ташқи ҳолатидан келиб чиққан ҳолда ўз фикрини билдиради.

Иккинчи даражадаги фикрлаш: ўқувчи нарса, воқеа, ҳодиса ва жараёнларни ўрганиб, асосини изоҳлай олган ҳолда фикрлайди.

Учинчи даражадаги фикрлаш: ўқувчи нарса, воқеа, ҳодиса ва жараёнларни ҳар томонлама ўрганган ҳолда, унинг истиқболини кўра билладиган даражада муносабат билдиради.

Фикрлашнинг юқоридаги уч даражаси изоҳланганда, ўқувчи нарса, воқеа, ҳодиса ва жараёнлар ҳақида уларнинг ташқи ҳолатидан келиб чиққан ҳолда ўз фикрини билдириши нарсаларни ўраб турган шароитларни тушунишга уринмай ёки чуқур ўрганмай, фақатгина ташқи белги (кўриниш) ларига қараб, юзаки тарзда ҳукм чиқариши демакдир.

Ўқувчи нарса, воқеа, ҳодиса ва жараёнларга уларнинг ташқи ҳолатидан келиб чиққан ҳолда, асослар билан изоҳ-

лаб фикрлашда нарсаларни ташқи белги (кўриниш)сига назар солиш билангина кифояланмай, уларнинг моҳиятига етган ҳолда тушунади. Бундай фикрловчи ўқувчилар тафаккур объекти ҳақида баҳс юрита оладилар. Лекин нарсаларнинг фазовий ҳақиқатини билиш, унинг шарт-шароитларини ёки уни бошқа нарсаларга боғлаб турган омилларини тушуниб етишга муҳтож бўлганлари учун бу даражадаги фикрлаш уларга ҳақиқатга яқин ҳукм чиқариш имконини бермайди. Шу сабабли бундай фикрлаш асосида абстракциялаш имкониятлари чекланган.

Ўқувчининг, нарса, воқеа, ҳодиса ва жараёнларни ҳар томонлама ўрганган ҳолда, унинг истиқболини кўра биладиган даражада фикрлаши асосий муаммога тўғри ечим топишини кафолатлайди. Чунки у биринчи ва иккинчи даражадаги фикрлашдан фарқли ўлароқ, текширилаётган нарсани ўраб турган шароитларни ҳам, улар орасидаги фазовий алоқаларни ҳам ва уларнинг истиқболини ҳам ўрганеди. Сўнг қатъий ҳукм чиқаради.

Фикрлашнинг бу даражаларида йўл қўйилаётган хато ва камчиликлар, жумладан, ўқувчиларнинг дастлабки мустақил фикри билан ҳисоблашмасликдек оддий педагогик хато ўқувчини нарса, воқеа, ҳодиса ва жараёнларни ташқи ҳолатига қараб фикрлаш билан чеклаб қўймоқда. Бу эса, ўз навбатида, ўқувчиларда билишга бўлган қизиқишни уйғотишда салбий таъсир кўрсатади.

Ўқувчиларнинг фикрлаш даражалари орасидаги фарқларини аниқлаб олиш учун қуйида мисолларни келтирамиз. Масалан, тарих фанидан 9-синф ўқувчиларининг дарс жараёнидаги иштирокини кўриб чиқайлик. Ўқувчилар фикрлаш даражаси бўйича уч гуруҳга ажратилади. Бунда, биринчи гуруҳ ўқувчилар ўқитувчи томонидан ўтилаётган дарс мавзусини янги мавзу билан боғлаб, мантиқан мазмундаги ўхшашликларни топиб, уйга вазифани тайёрлашга ҳаракат қилади. Иккинчи гуруҳдаги ўқувчилар эса берилган мавзу

мазмунининг тарих фани билан бир бутунликда — 5, 6, 7, 8-синфларда олган билимларини мустаҳкамлашади. Учинчи гуруҳ ўқувчилари дарсга мавзу юзасидан тайёрланар экан, бутун бир тарих курси ва унинг бошқа ўқув предметлари билан алоқадорлиги, шунингдек, ўқитувчининг бунга берадиган баҳоси, синфдошларининг таҳлили, муносабатига-ча тўлақонли, мукаммал тасаввур этган ҳолда ёндошади. Шунингдек, ўқувчилар мавзунини ўз ҳаётига таъсири, келажакдаги нафани ҳам кўра олади.

Бу мисолда ўқувчилар фикрлашининг учала даражаси ойдинлашган дейиш мумкин. Биринчисида тор доирадаги алоқадорлик бўйича юзаки, бир томонлама ҳукм чиқарилади. Бундай фикрлаш тарзи аксарият ўқувчиларга хос бўлиб, сезги аъзолари (биринчи сигнал системаси) ёрдамида воқеликни ҳис қилиб, унга оид маълумотлар мияга узатилади ва миядаги аввалги маълумотлар билан боғланади. Бундай дарснинг самарадорлиги паст даражада бўлади. Ушбу ҳолат кўпчилик: саёз фикрловчи ва лоқайд кишиларнинг фикрлашида кузатилади. Бу тарздаги фикрлаш жамият тараққиётини таъминлай олмайди ва инсон фаровонлигига тўғаноқ бўлади. Ундан, аввало, саёз фикрловчи кишиларнинг ўзлари, қолаверса, жамият, халқ манфаатига путур етади.

Иккинчи даражадаги фикрлаш моҳияти дарс мавзуини режалаштираётганда ўқувчилар ҳолатини чуқурроқ, теранроқ билишга уринишда, фақат ҳис қилиш орқалигина ўрганиш билан чекланмаслик ва, ҳатто, олдинги маълумотлар билан кифояланмасликда намоён бўлади. Ўқитувчи дарсни — ўқитилаётган бўлимни аввалги бўлимда ўтилган мавзуларга боғлаб, бошқа фанлар билан ўзаро алоқадорлигини ҳисобга олган ҳолда ўтишни лозим топади. Бунда у мавзунини изоҳлайди, ҳар бир жараён асосли тарзда, мустақил фикрлаган ҳолда ўрганилади.

Аммо фикрлашнинг юқори чўққиси — бу истиқболни кўра билган ҳолдаги фикрлашдир. У устувор ғояга асосланганда

муаммоларнинг тўғри ечимларини кафолатлайди. Масалан, инсониятнинг Қуёш системасига оид сўнгги тушунчалари таркиб топишида фикрлашнинг юқоридаги уч даражасини босиб ўтганлиги алоҳида аҳамиятга эга.

Фикрлашнинг бу даражалари натижасида педагогик муаммолар вужудга келади. Зеро, ўқувчиларнинг мустақил фикрлашини ўқитувчи томонидан чегаралаш, мустақил фикрлашга имкониятларни яратмаслик, унинг фикрини ҳисобга олмаслик ўқувчини нарса ва воқеа-ҳодисаларга нисбатан фақатгина ташқи ҳолатига қараб фикр билдиришига олиб келади. Бу эса, ўз навбатида, таълим-тарбия жараёнига салбий таъсир кўрсатади.

Шу ўринда ижтимоий-сиёсий ҳаётда онгли равишда ва фаол иштирок этишга қодир шахсни шакллантириш Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг асосий устувор йўналиши эканлигини эътибордан четда қолдирмаслик керак. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов мустақил фикрлаш ҳақида сўз юритар экан: «Ўз мустақил фикрига эга бўлган, ўз кучига, ўзи танлаган йўлнинг тўғрилигига ишонган инсон доимо келажакка ишонч билан қарайди. У жамиятдаги фикрлар хилма-хиллигидан чўчимайди, балки замонавий билим ва фалсафий қарашларига, ҳаёт ҳақиқатига суянган ҳолда ҳар қандай ғаразли ният, таҳдид ва интилишларни фош қилишга қодир бўлади», — (6,506) деган фикрни билдиради. Мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ мазкур фикрлар асосида бу йўналишдаги ишларга алоҳида эътибор қаратилди.

Мустақил фикр юритиш жараёни муаммоли вазият вужудга келишидан бошланади, лекин мазкур вазият туғилиши, ечими бу билан тугамайди. Ўқувчида билишга нисбатан интилиш, ихтиёрсиз хатти-ҳаракат муаммоли вазиятгача аниқ-тиниқ бўлмаган, ноаниқ ҳолда юзага келади, сўнгра туб маънода ечимга муҳтож бўлган муаммоли вазият яратилади ва, ниҳоят, унинг ечими топилади, лекин билиш-

нинг муаммодан кейинги босқичи фикрнинг ўз йўналишида ихтиёрсиз давом этаверади (муаммогача — муаммоли — муаммодан кейинги вазият).

Маълумки, ўқув фаолиятида фикр юритишнинг ўзаро мустаҳкам боғланган берк занжири вужудга келади. Ўқувчининг мустақил фикр юритиш жараёни қуйидаги босқичлардан таркиб топиши мумкин:

1. Мустақил фикр юритиш фаолиятида энг аввал ҳал қилиниши зарур бўлган масала (топширик) ўқувчи томонидан аниқлаб олиниши керак. Агар ўқувчи олдида ҳеч қандай масала ёки муаммо вужудга келтирилмаган бўлса, у бирон-бир нарса тўғрисида фикр ҳам юритмайди, демакки, унинг қаршисида ҳеч қандай муаммо пайдо бўлмайди. Мабодо ўқувчи ҳал қилиши шарт бўлган масала юзасидан қанчалик аниқ ва тўлароқ маълумотга эга бўлса, уни оқилона ечиш йўл ва воситаларини ҳам шунчалик осон топади. Бунинг учун муаммони ечиши лозим бўлган ўқувчи қўйилган масала мазмунини яхши тушуниб олиши, унинг шартини текшириб кўриши, нима маълум ва нималар номаълум эканлигини аниқлаши зарур. Фақат ана шундагина ўқувчи сира шошиб қолмайди ва ҳеч иккиланмасдан масала (топширик) шартини ўйлаб топади, тўғри ечимга эришади.

2. Муаммо ёки масалани ҳал қилиш учун энг зарур бўлган барча билимларни (қоидалар, омиллар, қонуниятлар, хоссалар, хусусиятлар, муҳим белгилар, муносабатлар, боғланишлар ва бошқаларни) татбиқ қилишга интилади. Бунинг учун эса шахсий тажрибасида учраган ҳолат усулларида унумли фойдаланиб, амалиётга жорий этишга ҳаракат қилади.

3. Қўйилган масала ёки муаммога тааллуқли фараз (тахмин) илгари сурилади, босқичлар таҳлил қилинади, ечим тўғрисида мулоҳазалар билдирилади, турли вариантлар ҳамда вариациялар, инвариантлар ҳақида фикр юритилади, улар ўзаро қиёсланиб, энг самарали аломатлари, белгилари ажратилади ва ҳоказо.

4. Муаммо олдида қўйилган фаразни муайян мезонлар

ёрдами билан текшириш зарурияти туғилади. Уни текшириш учун ўзаро ўхшаш ҳолатлар мазмун, шакл ва таркиб жиҳатдан таққосланади. Бу ўринда ижодий хаёл, тасаввур имкониятидан унумли фойдаланилади, яъни ижодий режа тузиш, умумлашма образлар яратиш, мақсад натижаларини кўз ўнгига келтириш, тахминий муносабатларни идрок қилиш амалга оширилади. Унинг ҳаққоний эканлигига ишонч ҳосил қилиш учун ақлий хатти-ҳаракат тизими татбиқ этилади ва айрим ўзгаришлар киритиш мўлжалланади. Фараз мантиқий усуллар ёрдамида фикран таҳлил қилинади, унинг муҳим аломатлари ажратилади, тўғрилиги, ҳаққонийлигига оид тезкор ҳукм ва хулосалар чиқарилади.

5. Муаммони назарий жиҳатдан ҳал қилиш учун илгари сурилган фаразнинг тўғрилиги ёки нотўғрилиги аниқланса, у фикр юритиш жараёнидан сиқиб чиқарилади ва янги фаразлар ўйлаб топилади. Янги амалий фараз фикран бир неча марта текширилади ва ундан сўнг амалиётга жорий қилиш учун синашга тавсия этилади.

6. Муаммо ва масалани ҳал қилиш, ечимини топиш, олинган натижаларнинг тўғрилигига ишонч, қаноат ҳосил қилиш учун ўқувчи уни текшириш билан мустақил фикр юритиш хатти-ҳаракатларини яқунлайди. Ана шу фикрий операциялар, мулоҳазалаш шаклларида сўнг масала (топшириқ) батамом ҳал қилинади деб топилади ва у тўғрида ўйлаш нисбий жиҳатдан амалга оширилади.

Бу тарздаги мустақил фикр юритиш жараёни ўз маҳсулини беришидан олдин мавжуд ҳолатнинг тўлақонли англанишини тақозо этади. Бунда мустақил фикр юритиш ҳаракати қуйидаги босқичлардан ташкил топган бўлиши мумкин:

1. Муаммонинг вужудга келиши.
2. Масала, муаммо, топшириқ моҳиятини англаш.
3. Уларга ўхшаш маълумотлар ёки образларнинг вужудга келиши.
4. Тасаввур ва хотира материалларининг камайиши, тахминлар (фаразлар)нинг туғилиши.

5. Тахминларни текшириш ёки уларнинг ҳаққонийлигини тасдиқлаш.

6. Янги тахмин (фараз)ларнинг юзага келиши.

7. Фаразларни иккиламчи текшириш (иккинчи марта тасдиқлаш).

8. Масала, топшириқ, муаммо ечимини топиш (ҳал қилиш).

9. Ихтиёрсиз ақлий хатти-ҳаракатларнинг давом этиши (фикрлашнинг нисбий давомийлиги) ва ҳоказо.

Мустақил фикрлашга йўналтирилган фаолиятнинг шакли ва таркибий жиҳатларига ҳамоҳанг ҳолда диққатни қуйидагиларга йўналтириш мақсадга мувофиқ:

а) аниқ ифодаланмаган муаммолар, масалалар, топшириқлар улар орасидаги алоқадорлик, муносабатларни ўқувчи таҳлил қилгандан кейин бериладиган саволлардан бири қавс ичида кўрсатилади;

б) берилган муаммолар, масалалар, топшириқларни ечиш (бажариш, ҳал қилиш) учун етишмайдиган маълумотлар қавс ичида кўрсатилади;

в) қўшимча маълумотларга, тафсилотга эга бўлган муаммо, масала, топшириқлар *курсив* билан берилади;

г) бир неча йўл, усул, босқичларда ечиладиган топшириқлар, бу ўринда, турли йўллар, усуллар, воситалар билан ечилиши (ҳал қилиниши) мумкин бўлган масалалар (муаммолар, топшириқлар) берилади, бунда ечимнинг энг қулай, оддий, энг тежамли, омилкор йўли иложи бориша яширилган ҳолда ҳавола қилинади, муаммолар фикрлашнинг бир усулидан иккинчисига, бир ҳукмдан бошқасига, бир хулосадан унинг алоҳида кўринишлари, шаклларига ўтиш ўқувчининг ақлий қобилиятини шакллантиришга қаратилган бўлади;

д) мазмун-моҳиятига кўра ўзгарувчан топшириқлар, мустаҳкамланган бир ақлий хатти-ҳаракатлардан бошқасига ўтишдан иборат ақлий қобилиятни таркиб топтиришга

йўналтирилади, яъни кўчиш жараёнида фойдаланишга ўргатилади;

е) исботлаш, кашф қилиш, янгилик очишга мўлжалланган топшириқлар ёрдами билан мантиқий фикрлаш, ички муносабатларни далиллаш, қонуниятларни англаш сингари ақлий қобилият такомиллаштирилади;

ё) мустақил фикрлаш, мантиқий мулоҳа юритишга оид топшириқларни ечиш (ҳал қилиш) учун ҳеч қандай махсус билимлар талаб қилинмайди, лекин бунда маълум даражада ижодкорлик кўрсатилиб, хаёлотга, тасаввурга мурожаат этиб, мантиқий мулоҳаза юрита олиш имконияти тақозо қилинади, уларнинг баъзилари математик хусусиятли, бошқалари эса фақат мантиқий бошқотирма шаклида бўлиши мумкин. Бу билан ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришдаги муаммолар маълум бир тизимга солинади.

Шуни таъкидлаш керакки, берилган билимларни ўқувчи томонидан ўзлаштириш жараёнида унинг ҳар бир жиҳатга мустақил фикрлаш билан ёндошишига эришиш мақсадга мувофиқдир. Чунки улкан билим манбаи ҳам, агар у мустақил фикрлашга асосланмаган бўлса, ўз мавқеини йўқотиб боради. Ўзлаштирилган билимларни жамлаш, барча ҳақиқатларни ўзаро таққослаш ва ҳар қайсисини алоҳида ўзлаштириш орқалигина билимдонликка эришилади. Бу эса бугунги куннинг асосий муаммоларидан бири ҳисобланади. Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўзаро таққослаш орқали баён қилинган фикр ўзининг асосланганлик даражаси билан муҳим аҳамият касб этади.

Бир пайтда фақат маълум нарса ҳақида ўйлаш мумкин, чунки ниманидир ўқиш, ўрганиш лозим, лекин ўйлаган нарсангизни яхши биласиз. Ўзини ўқиш ва ўрганишга ихтиёрий мажбурлаш мумкин, фикрлашга мажбурлаб бўлмайди. Ўқувчининг қизиқишлари объектив ва субъектив характерга эга бўлади. Субъектив қизиқиш фақат шахсий фаолиятда

ва ҳолатларда мавжуд. Бироқ объектив қизиқишга эга бўлган ўқувчилар табиатан мустақил фикрлашга мойил бўлади ва, ҳатто, бунга заруриятни ҳис этади. Фикрлаш жараёнига тўла-қонли жалб этиш учун ўқувчилар орасида учрайдиган қуйидаги муаммолар ечимини топиш мақсадга мувофиқдир:

1. Фикрлар ранг-баранг ва чексиз бўлиши зарурлигини ўқувчилар онгига сингдириш.

2. Фикрнинг тўғри ёки нотўғрилигини ажратишдан олдин унинг мавжудлиги, муҳимлигини аниқлаш.

3. Ўз фикрини баён этиш кўникмасини шакллантириш.

4. Берилган фикрлар асосида ғояларни ривожлантириш.

5. Қарор қабул қилиш малакаларини ҳосил қилиш.

Мустақил фикрлаш ва ўқишга таъсир кўрсатиш ўртасидаги фарқ жуда катта, шунинг учун ўқувчилар орасидаги аниқлаш жараёнининг биринчи фарқи фикр кимга йўналтирилганлигига қараб ортиб боради. Ўқиш жараёнида айни чоғдаги кайфият ва йўналишга мос бўлган фикр туғилади. Ўқувчи ҳар доим муайян нарса, ҳодиса ва жараёнлар ҳақида ўйлашга эҳтиёж сезади.

Мустақил фикрлаш жараёни барча ҳолатларни ягона тизимга солади. Баъзан ўқувчиларда ўз ёшига нисбатан орттирилган тажриба, эгалланган билим, шаклланган кўникмалар асосида бир бутун, яхлит фикрлаш юзага келиши мумкин. Бу учликнинг ўзаро мувофиқлашмаганлиги барча даврдаги таълим-тарбия жараёнларининг асосий муаммосидир. Қачонки юқоридаги сифатлар ўқувчи шахсида шакллантирилиб, мунтазам равишда ривожлантирилиб борилгандагина мавжуд муаммолар ўз ечимини топади. Зеро, ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш орқали ижтимоий муҳитдаги воқеа-ҳодисаларга нисбатан уларнинг мослашувига эришилади.

Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнига доир барча билимлар юзасидан ўқувчилар кўшимча адабиётлар ўқиш орқали қисман бўлса-да маълумотларга эга бўлишлари мумкин.

Бу эса кўплаб маълумотларга аниқлик киритиши мумкин, лекин улар аниқ фикрларга эга бўлиши зарур. Мазкур фикрлар умумий бўлиб, бунда асосли билимларни эгаллаш эҳтиёжи чеклангандир. Иккинчи талқинда эса ҳар бир мавзуга нисбатан мустақил фикрини бера олган, ижодий ёндошган ўқувчилар ҳар бир ихтирода, воқеа-ҳодисада иштирок этган каби мавзуларни тўлақонли англайди ва гап нима ҳақиқатлигини тушунади, ҳолатни ўзлари билан умумбоғлиқликда ҳис этади.

Кўрсатиб ўтилган мулоҳазаларнинг барчаси ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг бир бугун омиллари ҳисобланади. Бугунги кунда педагогик муаммо сифатида кўрилган ҳар бир таълим-тарбия жараёни масаласини ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини тўғри ва тўлақонли йўналтириш орқали ечиш мумкин.

Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш жараёнини ривожлантириш қатор йиллардан буён ўрганилиб, таҳлил этиб келинаётган бўлса-да, мазкур тадқиқот натижасида ечилиши кутилаётган педагогик муаммолар қуйидагиларни ташкил этади:

1. Ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятларини ривожлантиришга оид назария ва амалиётнинг боғлиқлиги.
2. Мустақил фикрлашнинг ўқувчи шахси учун муҳимлик даражаси.
3. Ўқувчини мустақил фикрлашга йўналтириш тизими.
4. Ўқитувчиларнинг ўқувчиларни мустақил фикрлашга йўналтиришга оид касбий маҳоратини шакллантириш.
5. Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга оид ишлари сифатини таҳлил этиш.

Юқоридагилардан англаш мумкинки, бугунги кунда таълим-тарбия жараёнида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш педагогик муаммо сифатида қаралганда ҳар бир ўқувчининг оддий фикри ҳам вақти келиб буюк кашфиётларга асос бўлиши мумкинлигини кўрсатади.

Зеро, ўқув-тарбия жараёнидаги узвийлик, узлуксизликка асосланган мазмунни идрок этиш, англаш ва ўзиники қилиб қабул қилишда ўқув материалларига ҳам маълум даражада ўқувчини мустақил ишлашга йўналтиришни сингдириш бугунги кун педагогикасининг асосий муаммоларидан биридир. Бундай мустақил фикрлаш жараёнини таркиб топтириш, ривожлантириш омилларидан самарали фойдаланиш муҳим саналади. Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчининг фикр юритиш даражаси қайд этилган ҳолатлар билан чуқур таҳлил қилинмоғи лозим.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, бугунги давр ўқувчиси мустақиллик шарофати билан берилган имкониятлардан ўринли фойдаланиши учун у мустақил фикрлай билиши, ҳар бир жараёнга мантиқан ёндоша олиш кўникмасига эга бўлиши зарур.

Педагогика фанлари доктори Р.Сафарова: «Замонавий дидактиканинг асосий йўналишларидан бири конструктивизм, яъни ихчам, содда таълим мазмуни воситасида ўқувчини ривожлантириш ҳақидаги қарашлар тизимидир. Бу йўналиш Пиаже, Ж.Брунер, Л.С.Виготскийларнинг интеллектни ривожлантириш ҳақидаги ғоясига таянади», — дея таъкидлайди (97, 8). Бу жараёнда таълимнинг барча меъёрий ҳужжатлари ўқувчи шахсига содда, қулай йўллар билан хизмат қилиши лозимлиги кўзда тутилади. Зеро, ўқувчилар ўзлари учун зарур бўлган маълумотларни ўқув жараёнларида олишга ҳаракат қилишлари учун уларда интеллектнинг ривожланиши муҳим саналади.

Дарҳақиқат, болаларбоп, ихчам, содда таълим мазмунида асосий ўринни ўқувчиларда мулоқот маданиятини ривожлантириш, шахс ва жамият орасидаги ижтимоий-маданий муносабатлар ифодасининг баёни эгаллаши лозим. Чунки мулоқот маданияти одамлар қалби, руҳий олами, хотираси, диққати, фикрини ўзгартириш қудратига эга. Таълим-тарбия жараёнида шунга алоҳида эътибор бериш

керакки, айрим ўқувчиларда фалсафий мушоҳада кучли, бошқаларида эса чекланган бўлади. Ўқитишнинг турли хил самарали усулларини амалиётга татбиқ этишда ўқитувчи буни ўз диққат марказида тутиши лозим. Бундай дарс жараёнида ўқувчилар синфдошларига, ўқитувчисига тинмай саволлар бера бошлайди. Афсуски, аксарият ҳолларда ўқитувчилар ўз ўқувчиларининг бундай қизиқувчанлигини ҳар доим ҳам қўллаб-қувватламайди. Таъбир жоиз бўлса, ўқувчининг бу ҳолатини маҳмадоналикка йўяди. Баъзилар эса, ўзларининг бундай педагогик ношудликларини ўқувчининг хатти-ҳаракати миллий менталитетимизга хос эмас, дея изоҳлашга интилади. Одатда юқори синфларда ўқийдиган ўқувчилар нимага, нима учун, қандай қилиб деган саволларни беравермайдилар. Чунки бу саволларнинг жавобини топиш мавҳумлигидан, камситилишларидан кўрқадилар. Амалиётда, хусусан ўқувчини мустақил фикрлашга йўналтирилган методлардан фойдаланишда қуйидагилар монелик қилади:

- ўқитувчиларнинг тафаккурни пешлаш методларини ўқув-билув жараёнида қўллашга тайёр эмасликлари;
- ўқув-методик мажмуаларда тафаккурни пешлашга йўғрилган элементлар система шаклида эмаслиги;
- ўқувчиларда баҳс-мунозара ва мулоқот кўникмаларини шакллантиришга етарлича эътибор берилмаслиги.

Бир сўз билан айтганда, ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш, ижодкорлик кўникмаларини шакллантиришга йўналтирилган таълим жараёнини назарий асослаш ҳамда амалий жиҳатдан таъминлаш бугунги куннинг устувор муаммоларидан биридир. Назарий таҳлиллар, амалий кузатишлар давомида педагогик ғояларнинг у ёки бу жиҳатини эътибордан четда қолдириб бўлмайди. Ўқувчи шахсига йўналтирилган ўқув-билув жараёнига комплекс жиҳатдан ёндашган ҳолда унинг назарий жиҳатларини таҳлил қилиш лозим. Чунки бундай таҳлил ва кузатишлар айна ҳақиқат бўлиб, назарий хулосалар амалиётни кузатиш асосида ҳосил қилинади.

Бугунги кунга қадар таълимнинг барча босқичлари, жумладан, умумий ўрта таълимда қуйидагилар назардан четда қолмоқда:

а) истиқболга йўналтирилган таълим мазмунида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга қаратилган ўқув материалларини сингдириш;

б) ўқув-билув жараёнида муайян ўқувчилар гуруҳида аниқ-тиниқ фикрлаши билан намуна, таянч бўладиган ўқувчиларни шакллантириш.

Таълимнинг турли қирраларига турлича ёндашувлар орасида ўқувчиларни мустақил фикрлашга йўналтиришнинг мавжуд эмаслиги кузатишлар ва таҳлиллар жараёнида аён бўлди. Бунинг натижасида таълим жараёнининг ривожланиши учун зарур бўлган мувозанат бузилиши рўй бермоқда. Ўқитишнинг жамоавий шаклидан хусусийликка, қаттиққўллик, якка ҳокимликдан мустақилликка ҳамда ўқув-билув жараёнининг режали бошқарув тизимида ўтирилишига эҳтиёж сезилмоқда. Мустақил фикрлаш асосида ўқувчиларда курашчанлик, эзгуликка интилиш, демократик нуқтаи назар, муваффақиятларга интилиш каби шахсий сифатлар кўпроқ шакллантирилиши лозим. Бу эҳтиёж, биринчи навбатда, мустақиллик омили туфайли рўй бераётган бўлса, бошқа жиҳатдан, ташқи дунё билан кенгроқ алоқа ўрнатилиши натижасида вужудга келмоқда.

Хулоса қилиб айтганда, таълим-тарбия жараёнида мустақил фикрлаш салоҳиятига эга бўлган ўқувчиларни камол топтириш бугунги кундаги асосий вазифадир. Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш ҳар бир дарс жараёнининг, ҳар бир машғулотнинг асосий муаммоси бўлиб қолмоғи лозимки, у орқали таълим сифатини ошириш, мазмунини бойитишнинг мезони яратилади. Бу билан мавжуд педагогик муаммолар силсиласида счимини топиши лозим бўлган жуда кўплаб саволларнинг жавоби топилади. Натижада, қайд этилган мавжуд педагогик муаммо-

ларнинг тан олиниши билан бир қаторда, ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш жараёнларини ташкил этиш учун тизимли ишлар амалга оширилади.

Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш педагогик муаммо сифатида қўйилар экан, қуйидаги хулосаларга келиш имконини берди:

1. Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш учун зарур бўлган педагогик шарт-шароитлар тўла аниқланмаган ва илмий жиҳатдан асосланмаган.

2. Ўқитувчиларда мазкур йўналишдаги фаолиятини ташкил этиши учун илмий асосланган хулосаларга таянадиган ёндошув мавжуд эмас.

3. Таълим-тарбия жараёнига татбиқ этилаётган ўқув материалларининг ўқувчилар мустақил фикрлаш эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилиш имкониятлари очиб берилмаган.

4. Мустақил фикрлашнинг психологик жиҳатдан асосланган тамойилларини амалиётга татбиқ этиш йўналишлари кўрсатилмаган.

5. Ўқувчилар ўзлаштиришлари лозим бўлган билим, кўникма ва малакаларнинг мустақил фикрлашга хизмат қилиши педагогик жиҳатдан асосланмаган.

Кўриниб турибдики, ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг педагогик асослари ўзининг илмий жиҳатдан асосланиши, амалиётдаги ҳар бир жараённинг таснифланиши йўналтирувчи мезон сифатида хизмат қилади. Шунингдек, таълим, хусусан, ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш билан боғлиқ кўплаб муаммоларнинг тизимли равишда ечилишини тадқиқ қилиш лозим.

Инсон пайдо бўлибдики, ўз фикрига асосланиб, турли иншоот ва обидалар ҳамда афсона, ривоятлар яратиб келади. Зардуштийлар муқаддас китоби «Авесто»ни тадқиқ этган А.О.Маковельскийнинг таъкидлашича, «Авесто»да инсон

фигри, сўзлари ва ишларига икки қарама-қарши куч «Воҳу Мана» («Эзгу фикр») ва «Ако Мана» («Ёвуз фикр») таъсир кўрсатади дейилган. Барча фикрлар, сўзлар ва ишлар ичида аслида эзгулик ва ёвузлик ётади. «Эзгу фикр» деганда илоҳий қонун руҳидаги яқин кишисига меҳрибон бўлиш, муҳтожларга кўмаклашиш, ёвузликка қарши курашишга доимо тайёр туриш, кишиларнинг бахт-саодати учун ҳаракат қилиш, аҳиллик ва дўстлик, тотувликда яшашга интилиш руҳидаги ниятлар ва фикрлар мусаффолиги тушунилган (63, 18).

Зардуштийликдан кейин миллионлар қалбини қамраб олиб, улар эътиқодига айланган ислом динида ҳам кишиларнинг мустақил, эркин фикрлашига алоҳида урғу бериб келинган. Башариятнинг илоҳий китоби Куръони каримда илмни ишончли далиллар билан асослаш, тақлид қилишга йўл қўймаслик масалалари талқин этилади. Унда ҳар бир фикрни кўр-кўрона, моҳиятига етмасдан асослаш қораланади. Барча нарсаларни ҳар томонлама ўрганиб чиқиб, тўғриси ахратта билишга даъват этилади: «Менинг бандаларимга — сўзга қулоқ тутиб, унинг энг гўзалига (яъни нажотта элтувчи рост сўзга) эргашадиган зотларга хушхабар беринг! Ана ўшалар Аллоҳ ҳидоят қилган зотлардир. Ва ана ўшаларгина ақл эгаларидир» («Зумар» сураси, 18-оят). Ҳар бир фикрни ўйлаб, тушуниб, кейин унга риоя этганлар Аллоҳ ҳидоят этган кишилар, ҳақиқий ақл эгалари сифатида таърифланган. Албатта, илм тафаккур орқали амалга ошади. Тафаккур эса шахсий фикрлаш маҳсулидир.

Бу борада Шарқ алломаларининг фаолиятига бир назар ташласак, Баҳовуддин Нақшбанд тариқати сўфийлик (та-саввуф) таълимотининг алоҳида ажралмас оқимларидан бири бўлиб, унда инсоннинг комилликка эришуви — ҳам руҳан, ҳам жисмонан покланиши лозимлиги ғояси илгари сурилади. Зеро, поклик заминида туғилган фикрлар ўзида эзгуликни намоён этади. Руҳий кечинмалар, ўй ва фикрларнинг

туғрилиги инсон хатти-ҳаракатларининг жамиятда қабул қилинган ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрлар доирасида ташкил этилишини таъминлайди. Нақшбандия тариқатининг яна бир муҳим ижтимоий аҳамияти — унда ҳалол меҳнат билан кун кечириш ғоясининг тарғиб қилинганлигидир. «Дилинг Аллоҳда, кўлинг меҳнатда бўлсин» («Дил ба ёру, даст ба кор») шиори кишиларни ҳалол меҳнат билан кун кечириш асосида оилавий фаровонлик, жамият тараққиётини таъминлашга ундаб қелган.

Айнан мана шу даъват Ўзбекистон Республикасида бозор иқтисодиёти муносабатлари шаклланаётган бир шароитда жамият аъзолари учун ҳам ҳаётий дастур бўлиб хизмат қилади. Кишининг ҳалол меҳнат билан кун кечириши ижтимоий аҳамият касб этиши баробарида шахс ва унинг индивидуал хусусиятларини ҳам ифода этади. Яъни ҳалол меҳнат, хусусан, жисмоний фаолият ёш авлодни маънан ҳамда жисмонан камолга етишига пойдевор яратади. Ёш авлоднинг тасавури, идроки, тафаккури, шунингдек, дунёқарашини бойитади, иродасини чиниқтиради ва характерини мустаҳкамлайди. Инсонда мустақил фикр эгаси бўлишдек сифатни шакллантиради, муайян фаолиятга нисбатан ижодий ёндошувни қарор топтиради. Бу эса, ўз навбатида, жамиятда мустақил фикрловчи ижодкор, баркамол ёш авлодни тарбиялашда ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга эгадир. Бу ғоялар Нақшбандия таълимотининг йўналишларидан саналиб, ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятларини ривожлантириш айнан унинг руҳий кечинмалари билан боғлиқ эканлигини ифодалайди.

Манбаларнинг гувоҳлик беришича, XIV—XV асрларда Марказий Осиёда мантиқ ва фалсафа фанлари бўйича йирик олимлар етишиб чиқди. Бу фанларнинг ривожига, асосан, икки йирик мутафаккир Саадин бин Умар Тафтазоний ва Мир Сайид Журжоний номлари билан боғлиқ. Журжоний ва Тафтазонийлардан ташқари, Самарқандда Мавлоно

Абдужаббор Хоразмий, Мавлоно Шамсиддин Мунший, Мавлоно Абдулло Лисон, Мавлоно Бадриддин Аҳмад, Мавлоно Ниғмониддин Хоразмий, Хожа Афзал, Жалол Ҳоқий ва бошқа олимлар яшаб ижод этганлар. Ўз даврининг илғор ижтимоий ва ахлоқий фикрлари бадиий адабиёт, тасаввуф шеърляти, ғазал ва рубоийларда муфассал баён қилина бошлади (61, 18). Уларда инсоннинг онгли равишдаги фаоляти учун фикрлашнинг муҳимлиги талқин этилади.

XVI—XVIII асрларда ижтимоий-фалсафий фикр, фикҳшунослик соҳасида ҳам янгиликлар вужудга келди, ўз даврининг етук мутафаккирлари етишиб чиқди. Ўз юрти Эронни ташлаб кетишга мажбур бўлган ва Бухорода хоннинг эътиборини қозонган Мирзажон Шерозийнинг асосий илмий-маърифий фаоляти Мовароуннаҳрда ўтди. У турли мадрасаларда фалсафа, мантиқ, фикҳ илмларидан маърузалар ўқиш билан бирга Ибн Сино, Фахриддин Розий, Насриддин Тусий, Мир Саййид Журжоний, Давоний каби улуғ алломаларнинг турли рисоаларига шарҳ ва ҳошиялар ёзди. Мирзажон Жалолиддин Давонийнинг бевосита шогирди бўлиб, ўзининг асосий илмий қизиқишларини фалсафий муаммоларни ҳал этишга қаратди. Унинг ҳошиялари билан бирга «Фи таърифил илм» («Илмлар таърифи»), «Антузаджул фунун» («Санъатлар намуналари»), «Фи аксил мустафа» («Акс эттириш ҳақида») каби қатор рисоалари бизгача ҳам етиб келган.

Эзгуликка интилиш инсон фаоляти ва ҳаётини кучи бўлган жон моҳиятини ташкил этади, дея таъкидлайди Абу Али ибн Сино. Жон фоний оламдан боқий оламга ўтар экан, ўзининг асл маконига қайтади ва унда комилликка эришган жон башарий ақл, руҳ ва жонга қўшилади. Бунда эса фикрлаш мезон вазифасини ўтайди. Уларнинг қўшилиши натижасида эса, инсон жони нурга айланади ва малак даражасига кўтарилади. Шундай қилиб, Ибн Сино фаол ақлни юқори босқичдаги жоннинг фаоляти деб ҳисоблайди. Ибн

Синонинг бу қарашлари Шарқ фалсафасига хос бўлган қарашлардир. Масалан, ҳиндларда ҳам ақл бир неча шаклларга бўлинади. Энг пастки шакли «тамас». Бу, ҳайвоний онгдир. Иккинчи босқичи — «манас». Бу, тана эҳтиёжларини бошқарадиган ақлдир. Энг олий шаклдагиси эса «раджас». Бу жоннинг фаол, олий фаолиятдир. Унинг самарадорлиги мустақил фикрлаш билан белгиланади. Ибн Сино таълимотидаги фаол ақл — айнан раджас ақлга тўғри келади. Ҳинд фалсафасида «раджас» донишмандлик деб ҳам ҳисобланади ва у қалбдаги уч япроқли нилуфар гулининг донолик япроғини ташкил этади. Қолган иккита япроғи эса, бу илоҳий муҳаббат ва иродадир. Ҳинд фалсафасида ҳақиқатни билиш — бу қалб овозини эшитишдир. Қалб эса руҳий юракдир ва жон комиликка эришгач, энг юқори босқичда руҳий юрак билан бирлашади. Демак, Ибн Сино таълимоти бўйича ҳам ҳақиқатни билиш қалб овозини эшитишдир. Лекин бунинг учун инсон руҳий хотиржамликка эришиши ва фикрлар оқимини бошқара олиши керак. Акс ҳолда инсон қалб овозини эшита олмайди, бу овозни бошқа ақл оқимидаги фикрлар овози адаштиради ва хато фикрларга олиб келади.

Мирзажоннинг шогирди бўлмиш асли озарбайжонлик Юсуф Қорабоғий ҳам XVII асрда Мовароуннаҳрнинг энг йирик файласуф ва мантиқшунос олимларидан бўлиб танилди. Бухоро хони Имонқулихон эътиборида бўлди. У Самарқанд, Бухоро мадрасаларида мударрислик қилди, фалсафа, араб грамматикаси, фикҳ, мантиқ соҳасида қатор асарлар ёзиб қолдирди. Қорабоғий фалсафа, араб тили бўйича шогирдлар етиштириб берди (61, 25). Ва ўз асарларида фикрнинг моҳиятига алоҳида эътибор қаратди.

Барча даврларда иқтидорли шахслар: шоирлар, олимлар, мутафаккирлар инсон учун мустақил фикрлаш уни комиликка элтувчи омил эканлигини алоҳида таъкидлаганлар. Шунинг учун ҳам ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳия-

тини таркиб топтириш масаласи барча даврларда долзарб бўлиб келган.

Фикрларнинг характерли белгиси мулоҳазалар ва ҳукмларнинг мустақиллигидир. У ўқувчиларнинг ижоди, мустақил фикрлашлари натижаси сифатида улар томонидан баён этилган барча материалларда намоён бўлиши керак.

Аждодларимиз қадимдан ҳар бир шахснинг мустақил фикрлашига алоҳида эътибор қаратганликлари тарихий тажрибалар таҳлилидан яққол намоён бўлмоқда. Эндиликда инсон қанчалик эрта, кичиклигидан эркин, мустақил фикрлашга ўргатилса, шунчалик кўп самара бериши аён. Шу боис мактабларда, ҳаттоки мактабгача таълим муассасаларида ҳам бу масалага эътибор қаратилмоқда.

Мутафаккирларнинг шахс фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга бўлган ёндошувлари бугунги баркамол инсонни тарбиялаш йўлида муҳим омил ҳисобланади. Шу жиҳатдан қараганда, ўзбек маърифий тафаккури намояндаларидан бири Шайх Хованди Таҳурнинг маънавий мероси ибратли. Зеро, алломаларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш йўналишидаги ғояларини ўқувчи-ёшлар онгига етказиш, уларнинг бой маърифий меросларига замонавий нуқтаи назардан ёндошиш муҳимдир.

Шайх Хованди Таҳур покиза имон ва эътиқод учун курашган, халқ ҳурмати ва эҳтиромига сазовор бўлган, ёш авлодни илмли, мустақил фикрли бўлишга даъват этган, ватан муҳаббати ва садоқатини кўнглига жо қилган буюк инсон эди. Отаси Шайх Умар Боғистоний ўз даврининг йирик олими бўлган. Унинг маънавий мероси ёшларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга қаратилган.

Психологияга оид тадқиқотлардан маълумки, шахс ўспиринлик, ўсмирлик даврида мустақил фикрини баён қилишга шошилади, унинг тўғри ёки нотўғрилигидан кўра, айтилиши, баён қилиниши муҳим деб ҳисоблайди. Бироқ ўз даврида буюк мутафаккирларимиз томонидан жамият, инсонлар ўртасида ва оилада ўзгалар фикрини ҳурмат билан қабул

қилган ҳолда ўзининг мустақил фикрини баён қилиш ёки бўлмаса, суҳбатдошининг фикрини ривожлантириш муҳим маънавий сифат ҳисобланган.

Шахснинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш борасида буюк мутафаккиримиз Алишер Навоий катта маънавий педагогик мерос қолдирган. Навоий ўзининг «Маъжолис ун-нафоис», «Вақфия», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр», «Ҳайрат ул-аброр», «Фарҳод ва Ширин», «Наводир уш-шабоб», «Бадоеъ ул-васат», «Фавойид ул-кибар», «Хамсат ул-мутаҳаййирин», «Мезон ул-авзон» ва бошқа асарларида ҳам инсоннинг фикрлаш қобилиятига кўп бора мурожаат этиб, унинг муҳимлигини аниқ мисоллар ёрдамида очиқ беради. Жумладан, у «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида: *«Чун «Лисон ут-тайр» алҳони била тараннум тузупмен, қуш тили ишорати била ҳақиқат асрорин мажоз суратида кўргузубмен»*, дея қушлар мисолида инсонлар қиёфасини, фикрлаш даражаларини талқин этганини таъкидлайди.

Айлабон идрок тўқсон минг калом,

Лек асносида юз минг эҳтиром

дея, инсон идрок қилиб сўзлаганида, унинг атрофдагилари унинг фикрларини бажонидил эшитишларини изоҳлаб келтиради.

Турфа каломингга доғи комил ул,

Сирри ниҳонингга доғи ҳомил ул

дея эса инсоннинг бошқалар тўғрисидаги билдирган фикри улар учун доимо муҳим бўлишлигини таъкидлайди.

Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонида фикр ҳақида тўхталиб, шундай ёзади:

Манга чун фикрати хуршед соя,

Бу олий торам узра берди поя.

Бу сўзларда ҳар қандай фикрнинг бир кун келиб, самарали натижа бермоғи муқаррарлиги талқин этилган. Навоий мустақил фикрлаш салоҳиятининг дунё бойликлари олдидаги мавқеини ифодалайди. Зеро, у ўз фикри, ўз қараши билан ижод этган алломаларнинг умри боқийлигини талқин этади.

Дунё деган бу қадим тилсимотнинг тутанмас сиру сино-атларидан воқиф бўлмоқнинг бемисл ва бетакрор имконияти сифатида одам боласига тафаккурдек буюк бир неъмат ато этилганлигини таъкидлайди. Зотан, улуғ аллома айни ҳақиқатни гўзал бир шаклда мана бундай ифода этганлар:

*Ки ҳар нени билмиш одамизод,
Тафаккур бирла қилмиш одамизод.*

Яна бир эски ҳақиқат шуки, инсоннинг ўзи ҳам ана шу кўҳна дунёнинг азалий ва абадий, нодир ва беназир унсуридир. Ана шу ҳазрати Инсон, неча минг йиллардирки, тафаккур қудрати билан дунёни ҳам, ўзини ҳам англаб келади, дунёни ҳам, ўзини ҳам камолга элтиш умиди билан яшашдан чарчамайди. Тафаккурнинг тадрижий такомилга мутлақо мувофиқ тарзда дунё ҳам, одам ҳам тараққиёт пиллапояларидан юқорилаб бораверади.

Ҳар бир тарихий даврнинг дунёқараши ўзига хос бўлиб, мавжуд тарихий даврда у ёки бу таълимотнинг нима учун ҳукмрон бўлганлигини билиш учун олдинги давр дунёқарашининг тарихини ўрганмоқ зарур. Демак, жамиятда янгича тафаккур юритмоқ учун албатта ўтмишни билиш даркор, чунки янгича тафаккур аждодлар маънавий меросидан озикланиш ва уни мукаммаллаштириш асосида вужудга келади.

Энг қадимги кишиларнинг дастлабки оддий истаклари, орзу-умидлари, хислатлари қадимги эпосларда, улардаги афсонавий образлар қиёфасида ўз ифодасини топган. Рухга сифиниш — онимизм, аждодлар руҳига сифиниш — тотемизм, сеҳргарлик каби диний эътиқод ва маросимлар акс этган афсоналар, ривоятларда энг қадимги аждодларимизнинг тафаккур тарзи акс этган.

Ғарб цивилизациясида янги ғоя ва фикрларни ғайри оддий тарзда «гений»лар ёки «илҳом парилари» келтиради деган фикр бўлган. Масалан, қадимда илҳом париси Терпси-

хора шоирларга келади, олимларга Ураниянинг кўққисдан фикрга келиши билимни беради. Сукротнинг у билан фалсафий суҳбатларини яққол намуна сифатида кўрсатиш мумкин. Маълумки, Ньютоннинг бошига олма тушиши физика фанида янги бир ихтиро, яъни бутун олам тортишиш қонунининг юзага келишига асос бўлган.

Шу ўринда бир қадимий воқеани эслаш ўринли. Океанда кетаётган кеманинг олдига жуда катта тўфон келаётганлиги қайд этилади. Шунда кема командири бутун командасини тўплаб: «Нима қилсак, кемани тўфондан сақлаш мумкин?» — деган савол билан мурожаат қилади. Шунда ҳамма ўз фикрини айтади. Бир ёш матросга сўз навбати келади, у ҳамма бараварига елканга қараб пуфлаши керак дейди. Бутун команда ёш матроснинг устидан кулади. Кейинчалик бошқа имконият йўқлиги сабабли команда бир қатор бўлиб пуфлаши оқибатида тўфондан омон-эсон қутулишади. Шундан сўнг кемалардаги ҳаво пуфлагичлар ихтиро қилинган экан. Бунда кичик бир воқеа орқали фикрнинг буюк бир ғояга, ихтирога айланганлигини кўриш мумкин.

Аристотель илк бор бутунлай бошқача нуқтаи назарни тавсия қилди. У мустақил фикрлаш ва унинг қонунларини биринчи ўринга чиқариб, бу билан бутун Ғарбдаги фикрлаш анъаналарини бошлаб берди. Силлогизмни Аристотелча мантиқ ва тартиб билан ташкил этиш ўтган икки минг йилликда фикрлаш қонуниятлари ва янги ғоялар туғилишига асос бўлиб келмоқда. Бироқ интеллектуал муҳит доимо ўзгариб боради.

Ўқувчиларни мустақил фикрлашга йўналтириш масаласида, хусусан собиқ Иттифоқ даврида худди шу ҳолатга, яъни ижодкорнинг ижодий фикрлаш тарзи билан унинг хатти-ҳаракати орасидаги номутаносиблик тўғри баҳоланмади, бундай номутаносибликнинг ривожланиб кетиши таълим муассасаларининг фаолияти билан боғлиқ эканлиги ҳеч кимга сир эмас. Даставвал, ота-оналар, сўнгра эса ўқитувчилар-

нинг бир қолипдаги кўрсатмалари болаларнинг эркин, мустақил фикр юритишларига халал берарди. Тайёр билимларни ўқувчига етказишга ва уни ўзлаштиришга мўлжалланган догматив (қотиб қолган) таълим услуби фақат битта жавобга, битта ечимнинг тўғрилигига асосланди. Масалан, «Ўткан кунлар»даги Отабек, Кумуш ва Зайнаб қисматларига барча ўқувчилар бир хил жавоб бериши лозим эди. Бунда Кумуш ижобий, Зайнаб салбий қаҳрамон сифатида талқин этиларди. Қолган ечимлар, бошқа жавоблар нотўғри, деб ҳисобланарди. Худди шу аснода ўқувчиларда олам ва одам тўғрисида бир қолипдаги тасаввурлар ҳосил қилинди. Бундай бирёқламалик муқобил фикрлашга шарт-шароит яратмади. Натижада шўро таълим тизимида таҳсил олган ўқувчи дарсликларда, ўқув қўлланмаларида баён қилинган маълумотлардан бўлак хабарлардан бебаҳра қолди. Ўзгача фикр юритган ўқувчи ёки талаба, ўқитувчи ёки домла турли сиёсий бўёқлар ёрдамида қораланди. Уларга сиёсий ёрлиқлар осилди. Юқоридан берилган дарслик ва қўлланмаларда битилган кўргазмалар, тавсиялар асосида фикр юритган минглаб ёшлар «ёмон» ёки «яхши», ижобий ёки салбий деб фикрлашга одатланиб қолишди. Бундай фикрлаш тарзига асосланиб фаолият юритган ўқувчи, шубҳасиз, калондимоғлик қилди, бошқаларнинг фикрини эшитмади ва бунга хоҳламади ҳам.

Қайд этиш керакки, ушбу даврдаги таълим-тарбия жараёнида ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга нисбатан тўсиқлар қўйилди. Бу тўсиқлар натижасида маълум бир даврда таълим-тарбия жараёнидаги қолип оқибатида минглаб иқтидорли ёшларнинг салоҳиятлари сўниб кетди. Дарс жараёнларида асосий эътибор ўқув дастурларида берилган материалларни ўзлаштиришга қаратилиб, ўқувчиларнинг мустақил фикрлашлари учун асос бўладиган йўналтирувчи қўшимча материаллар билан ишлаш йўлга қўйилмади. Оқибатда ўқувчи мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга бўлган бу каби тарихий ёндо-

шув йиллар мобайнида Ўзбекистонда дунё тараққиётига ўз хиссасини қўшиши мумкин бўлган минглаб истеъдод, қобилият, иқтидор эгаларининг сўнишига олиб келди.

Шунингдек, ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга бўлган тарихий ёндошувларни ўрганиш жараёнида уларни муайян турларга ажратиш мумкин:

Биринчидан, ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга ижобий таъсир этувчи ёндошувлар. Бунда жамиятда яратилган шарт-шароитлар тўлақонлиликча шахс манфаатлари учун хизмат қилади. Олиб борилган ишларнинг натижаси ўлароқ ўқувчида пайдо бўлган ўзлигини англаш, ўз фикрини изоҳлаш, исботлаш, ҳар бир жараён юзасидан фикр билдира олиш, таҳлил этиш кўникмалари шакллантирилиб, маълум даражада малакаларга айлантирила бошлайди.

Иккинчидан, ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга салбий таъсир кўрсатадиган ёндошувлар. Бу каби ёндошувлар жараёнида ўқувчиларда лоқайдлик, бепарволик, эътиборсизлик иллатлари вужудга келиб, чуқур илдиз ота бошлайди.

Ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга бўлган ёндошувнинг ижобий ва салбий моҳиятига ҳамоҳанг равишда муайян даврда илм-фан тараққий этган бўлса, бошқа ҳолда эса турғунлик ҳукмрон бўлган. Адабиёт, санъат соҳасида буюк алломалар шаклланиб, улар томонидан яратилган асарлар давлат, жамият тараққиёти учун муҳим аҳамият касб этган. Бу эса шахснинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга бўлган тарихий ёндошув нафақат ўз даврига, балки йиллар оша келажак асрларга, бўлғуси авлодларга хизмат қиладиган ихтиролар, санъат дурдоналарининг яратилишига имконият беради. Кейинги авлодларнинг фикрлаш салоҳияти эса ўз-ўзидан бу бой манбалар орқали шаклланиб, ривожланиб боради.

Қайд этиш керакки, шахснинг мустақил фикрлаш сало-

ҳиятини ривожлантириш — мамлакат нуфузининг ошиши, тараққиёт сари юз тутиши, халқаро номутаносибликнинг олдини олишга хизмат қилади. Йиллар мобайнида жаҳоннинг ривожланган мамлакатларида ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш юзасидан бой тажриба тўпланди. Улар мазмун-моҳият, шакл, тизим, мақсад ва вазифалари, имкониятлари, шарт-шароити негизида ҳар бир мамлакатда ўзига хос талқин этилса-да, умумий ҳолатда бир-бири билан муштарак ҳисобланади. Чунки ҳар қандай ҳолатда ҳам ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш масаласи мазкур йўналишдаги ишларнинг марказида туради.

Жумладан, «Танқидий фикрлашни ривожлантириш учун ўқиш ва ёзиш» дастурининг фаол кўнгиллиларидан бири Донна Огл 1992 йилда шундай деб ёзган эди: «Бизнинг таълим тизимимизнинг вазифаларидан бири — жамоатчилик учун энг муҳим масалаларни ечишда онгли ҳиссасини қўша оладиган танқидий фикрловчи ва маҳаллий, давлат ва халқаро даражадаги турли муаммоларни ечишга ёрдам берувчи фуқароларни тарбиялашдир». Демак, мактабнинг ушбу мақсадини амалга ошириш учун биз шундай бир муҳит яратшимиз керакки, токи у фикрлаш жараёнига ёрдам бериб, онгли баҳсларни, нуқтаи назарларни, ғоялар алмашинуви ва фалсафий тушунчаларни рағбатлантирсин. Бошқача айтганда, мактаблар тафаккурни ўстириш, фикрлаш ва билиш марказлари бўлиши керак, бу ерда ахборот (ўқитишнинг мазмуний қисми) унинг охириги натижаси эмас, балки фикрлашнинг тезлатгичи бўлсин. Қайд этилган фикрлардан кўриниб турибдики, жаҳоннинг ривожланган мамлакатларида инсон тафаккури имкониятлари чексиз ҳисобланиб, мустақил фикрлаш борасидаги ишларнинг самарадорлигига, аввало, мактаб таълими орқали эришиш мумкинлигига урғу берилади. Шу маънода айтиш мумкинки, ўқувчи тафаккурини ривожлантириш орқали мамлакат тараққиётига асос солиш мумкин.

Башарият тажрибасидан яна шу нарса ҳам маълумки, ўқувчилар қатъият ва ишонч билан айтилган ҳар бир нарса-ни ҳақиқат ва тўғри деб қабул қилишади. Боланинг ўн ёши-гача унинг шахсияти асослари шаклланади, шунинг учун ҳам ота-она болага айнан шу давр ичида унинг келгуси ҳаёти учун аҳамиятга эга бўлган ва таъсир кўрсата оладиган та-мойилларга амал қилишни ўргатишлари лозимлиги жаҳон-нинг илғор мамлакатларида устувор ғоя сифатида илгари сурилади.

Ўқувчини ҳаёт синов ва қийинчиликларига кўрқмай, да-диллик ва ўз кучига ишонган ҳолда қарашга ўргатиш керак. Ўқувчининг вақтинчалик омадсизлиги унинг ўзига ва ке-лажакка бўлган ишончини йўқотмаслиги зарур. Ўқувчини ҳар бир яхши ёки ёмон вазиятдан ўзи учун фойдали ва қулай томонларни топишга, ҳар қандай вазиятдан чиқа билиш кўникмасини шакллантиришга эътиборни қаратиш зарур. Уни турли ҳолатларга тушганда эсанкирамай, бор имкони-ятлардан фойдаланиш, ижобий тарафдан ўзига йўналиш бера олишга ўргатиш муҳим ҳисобланади.

Тушкун одам ҳар бир қулай вазиятда қийинчилик ва му-аммони кўради, жўшқин инсон эса ҳар бир қийин вазиятда ижобий имкониятни кўра олади. Бу талқинда жуда катта мазмун-моҳият мавжуд. Дарҳақиқат, ҳар қандай вазиятда ўзини йўқотиб қўймаслик, муаммоларнинг ечимини топиш, энг оғир ҳолатларда ҳам тўғри йўналишни белгилай олиш жаҳоннинг ривожланган мамлакатларида алоҳида эътибор қаратиладиган масаладир. Бундай қарашлар уларнинг деяр-ли барча ўқув материалларида ўз аксини топган.

Таълим жараёнида ўқувчилар дунёқарашининг бойиши учун муҳим бўлган фундаментал билимлар тақдим этилади. Мазкур билимлар ёрдамида ўқувчилар шахсияти ва хатти-ҳаракати таркиб топади, аниқланади ва уларнинг маънавий борлиғи белгиланади. Бундай тушунчалар ҳаётга ўзига хос қараш призмасини яратади ва ҳар бир инсон ўзи яратган

призмаси орқали ҳаётга, атрофидаги ҳодиса ва нарсаларга қарайди. Шунинг учун ҳам ўқувчиларга ижобий тушунчаларни сингдириш лозимки, болага ҳаётдаги ҳар бир ечимийўқ бўлиб кўринаётган муаммолар унинг ички кечинмалари орқали соғлигига салбий таъсир кўрсатмасин. Болалар ҳам катталар сингари муаммо йўқлигига, фақатгина имконият борлигига тўлақонли ишонгандагина катта ютуқларга эриша оладилар. Болаларнинг ўзлари учратган ҳар бир муаммо ва масаланинг ечими борлигини англаши улар руҳиятини кўтаради ва янги чўққиларни забт этишига туртки бўлади. Ундан ташқари, агар ўқувчи масалага ижодий ёндашса, у мазкур муаммонинг бир қанча муқобил ечимлари борлигига ишонади ва турли фикрлаш операцияларини бажара олади. Шу боис ўқувчиларга масала ечимини топишда муқобил фикрлашни ўргатишимиз лозим. Ўз болаларимиз кучи, маҳорати, ташаббускорлиги ва ақлига ишониб, уларга масала ечимларини мустақил равишда топиш имкониятини берсак, ўзимиз томонимиздан энг қимматли нарсани берган бўламиз. Бу ғоялар жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари томонидан доимо илгари сурилиб келинган.

Ривожланган мамлакатларда ўқувчиларда ўз-ўзига ишонч-ни шакллантиришга алоҳида эътибор қаратилиб, уларнинг омадли эканликлари таъкидлаб борилади. Зеро, ўқувчини мустақил фикрлаши учун унинг руҳияти бунга монанд бўлиши лозимлиги таъкидланади. Бунда «омад» деган тушунчага алоҳида эътибор қаратилади.

Хусусан, омадли ва омадсиз инсонлар орасидаги фарқ уларнинг масала ва муаммоларни ечиш усули ва, умуман, ушбу муаммоларга нисбатан муносабатида эканлиги ҳақида Джон Максвелл «Лиха беда — начало» китобида: «Омадсизликни келажакдаги омадлар учун зинапоя бўладиган вақтинчалик ҳодиса деб қабул қилиш лозим», деб ёзади. Омадсизликни бартараф этиш жараёнида ўқувчиларга доимо уларнинг ютуқлари ва кучли томонлари ҳақида эслатиб туриш

ҳамда шунга ўхшаш муваффақиятсизликлар кўпгина машҳур олимларга ўзлари яратган кашфиётларига эришишга ёрдам берганлигини айтиб, руҳлантириб туриши лозим. Масалан, Томас Эдисон лампочкани кашф этишидан олдин ўн мингдан ортиқ муваффақиятсиз вариантларни кўриб чиққан. Лекин у ҳеч қачон ўзини омадсиз ва кучсиз деб ҳисобламаган. Қайтанга Эдисон уни тинчлантирмоқчи ва кўнглини кўтармоқчи бўлиб турган ўртоғига: «*Мен омадсиз инсон эмасман, мен ушбу муваффақиятсиз вариантларим билан яхши ишлаб чиқилмаган яна ўн мингта усулни ўзимга кашф этдим, холос*», — деган. Бу каби кашфиётлар орқали эса жаҳон мамлакатларида кўплаб ихтиролар, улар билан эса тараққиёт вужудга келиб, давлатлар ривожлана борган. Шу боис бўлса керак, жаҳондаги ривожланган мамлакатлар ўқувчиларига бу мактаб давридан бошлаб англатилади.

Ота-оналар ўз болаларининг муваффақиятларини мақтаб, уларни рағбатлантира олади, лекин болаларнинг муваффақиятсиз бўлган ишларини ҳам мақтаб, рағбатлантириб туриш лозим. Чунки бу ҳолат муваффақиятсизликлар ечимини топишга бўлган интилишни вужудга келтиради. Ўқувчининг ҳар бир жараёнга нисбатан ўз мустақил фикрини билдириши билан ундаги ривожланиш жараёни такомиллашади. Ўқувчи ўз хатосини тушуниб, уни бартараф этишга ҳаракат қилади. Бунинг натижасида ўқувчи мустақил фикрга эга бўлади. Муаммо ечимини топишга нисбатан бўлган ҳаракат ўқувчининг муҳим ютуқларидан биридир. Чунки мактаб давридаёқ муаммоларни ечишга ўрганган ўқувчи эртанги кун муаммоларини ҳам қийналмай ҳал эта олади. Мактабда мустақил фикрини билдира олган ўқувчи ҳар қандай вазиятда ўз мустақил фикри орқали эртанги муаммолар ечимига кириша олади. Бу ечимни топишда вақтинчалик содир бўладиган ҳеч қандай муваффақиятсизликлар ўқувчини ижодкорликдан тўхтатиб қололмайди, чунки ҳар бир инсоннинг ижодкорлик фаолияти, асосан, муаммолар ечимини қидиргандагина юзага чиқади.

Ҳар бир муваффақиятсиз вазиятда ўзи учун фойдали ва яхши жиҳатини топа билиш ўқувчи учун одатга айланиши лозим. Ўқувчининг ўз кучи ва маҳоратига бўлган ишончининг ҳар бир муаммо ечимини топа олишига замин бўлиб хизмат қилади. Ота-оналар болага шундай ишончининг пайдо бўлишига ўз вақтида ёрдам бериши керакки, бу та-мойилга жаҳоннинг ривожланган мамлакатларида амал қилинади.

Шунингдек, салбий фикрлаш жараёни ҳам турли вазиятларда юзага келиши мумкин. Ҳатто ижодий фикрлаш кўникмасига эга бўлган ўқувчи ҳам бирор-бир ҳаракатни амалга оширишидан олдин ёки кейин хавотирга тушиб қолиши мумкин. Энди, доимо хавотирда юрадиган, ўзидан кўнгли тўлмайдиган, ҳар бир вазиятдан ўзига ижобий ҳолатларни топа олмайдиган ўқувчининг қийин вазиятга тушиб қолганда ўзини қандай ҳис этиши, унинг ички кечинмаларини тасаввур қилиб кўриш қийин эмас. Бундай шароитда ўқувчи ўз фикрини эркин айта олмайди, ўз қарорини асослашга интилмайди.

Хавотир — инсон келажакда содир бўлиши мумкин бўлган салбий вазият ёки ҳолатни, унинг нохуш ва офир асоратларини тасаввур қилганида пайдо бўлади. Ваҳоланки, шундай вазият ёки ҳолат умуман бўлмаслиги ҳам мумкин. Ўқувчи ўз-ўзига *«ҳаммаси яхши бўлади, вазият мен ўйлагандай ёмон эмас»* деган фикрни сингдириб ва унга ишонгунига қадар хавотирда юриш ҳолати давом этаверади. Бу эса ўқувчи мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш юзасидан амалиётга жорий этилган йўналишлар таҳлилида яққол намоён бўлади.

Ўқувчиларнинг бундай салбий фикрга эга бўлишига кўпинча қачонлардир дуч келган муваффақиятсизлик ёки салбий ҳолатлари асос бўлади. Бундай ҳолатни бартараф этишда ота-онанинг ўрни муҳимдир. Чунки бола тасаввурида ота-она энг яқин, меҳрибон, доимо ҳақиқатни гапирадиган, ўз

йўлидан адашмайдиган, идеал образга эга бўлади. Агарда ота-она фарзандига доимо «*Сен отангга (онангга) ўхшагансан, сен менга фақатгина ташвиш олиб келасан, сендан яхшилик кутмаслик керак*», деган мазмундаги гаплар билан мурожаат қилса, бола шу нарсага ишониб қолади ва у ўзи ҳақида тушкун фикрга эга бўлади ва шундай руҳият унга сингади. Салбий тасаввур инсон ҳаёти учун зарур бўлган қувват захираларини кун сайин емиради.

Кўпинча салбий тасаввур тез ва аниқ, ҳеч қандай хато ва камчиликларсиз амалга ошадиган ҳодисадир. Чунки ҳаётда биз кўрққан ва хоҳламаган нарсаларимиз ҳам юз бериб туради. Салбий тасаввур юзага келишининг ачинарли томони ҳам айнан унинг амалга ошишида мужассамлашгандир. Шунинг учун нафақат ўқувчилар, балки катталар ҳам ўзида мавжуд бўлган бундай тасаввурни йўқотишга ҳаракат қилиши керак.

Жаҳоннинг ривожланган давлатларидан бири бўлган Буюк Британияда бундай ҳолатларда ўқувчи билан кўпроқ суҳбатлашиш, фикр алмашиш, ундан шу тасаввурлардан қутулиш йўллари, усулларини сўраб, уни тўғри йўлга йўналтиришга ҳаракат қилиш зарур деб ҳисобланади. Яъни ўқувчидан доимо салбий фикрлашнинг яхши ва ёмон томонларини сўраб, ундан жавоб олиш керак. «*Катта ёшдаги кишини қайта тарбиялагандан кўра, соғлом ва бахтли болани ўстириш осонроқ ва мақсадга мувофиқдир*», — деган эди Кристина Бублик.

Мазкур масаланинг ҳар иккала томон учун ҳам қулай ва мақбул ечимини топиб, ундан сўнг ўқувчини тўғри фикрлашга ўргатиш педагогик жараённи анча осонлаштиради. Кузатишларимиз шуни кўрсатадики, ўқувчилар ижобий фикрлашни хоҳлайди, фақат уни шу нарсани ўргатиш керак, бунинг учун эса ота-она ўз мисолида шуни кўрсата билиши лозим. Ўқувчиларга ўз фикрлаши ва тасаввурлари ҳаққоний деган ҳақиқатни сингдириш лозим. Бу жиҳат унинг

ўз олдига кўйган ҳар қандай мақсадга эришишига кўмаклаша олади.

Шу мақсадда ўқувчилар билан тез-тез эмоционал тренинглар ўтказиб туриш керак. Чунки улар ҳаётга, катталардан фарқли тарзда, бошқача нуқтаи назар билан қарашади, уларнинг борлиқни ҳис этиш кўлами ниҳоятда кенг. Масалан, бир-икки ёшдаги болалар қаттиқ йиғлаб ёки инжиқлик қилиб турганда улар бирпасда кулиб ўтиришлари ёки ҳеч нима бўлмаганидек ухлаб қолишлари мумкин. Ҳатто, ўн ёшли ўқувчилар ҳам кўпинча катталар учун аҳамиятсиз бўлиб кўринган ҳолатларни жуда оғир кечиради ва бу баъзан уларни тушкунликка олиб келиши мумкин. Мисол: «Кунлардан бирида мен уч яшар қизимни болалар боғчасидан уйга олиб келдим ва, уйга келгач, овқат пишириш билан шуғулландим. Қизим менга духовканинг эшигини ёпаётганимда, эшикни мен ёпақолай деган таклифни берди. Мен шошиб турганлигим учун унга кейинги сафар сен ёпасан деб жавоб бердим. Қизим йиғлаб юборди. У йиғлаган ҳолда менга боғчада уни энг яхши ёрдамчи қилиб танламаганликларини ва бу ҳолат менинг айбим билан бўлганлигини айтди. Чунки мен унга доимо кейинги сафар қиласан, бу ишни сен қила олмайсан деб айтганман».

Ўқувчиларда кечинма ва фикрлар доимо бирга, ҳамнафас бўлади. Болаларимиз бахтли бўлишлари ва ижобий фикрлашлари учун уларда кечаётган ҳис-туйғуларни ажратишга ўргатиш керак.

Ўқувчилар ҳис-туйғулари денгиз тўлқинларига ўхшайди. Улар доимо кўтарилиб, тушиб туради. Баъзан бўрон, баъзан сокинлик бўлади. Уларда кечинмалар тўлқини жуда ўзгарувчан кечади. Шунинг учун ҳам биз бу тўлқинлар устида, спортдаги каби, серфинг устаси сингари туришимиз керак. Биз доимо ичимизда содир бўлаётган кучли бўрондан кейин тинчлик ва сокинлик келишини унутмаслигимиз лозим.

Ҳар бир ота-она ўзини эмоционал тренер сифатида кўра олиши шарт. Эмоционал тренинг — бу ўқувчига унда ҳозир

ёки келажакда содир бўладиган ҳис-туйғуларнинг қандай пайдо бўлганлиги, улар содир бўлиб ўтгандан кейин қандай ҳолат юзага келиши, жаҳл, кўрқув, ғамгинлик маъноларини тушунтириши, бундай ҳис-туйғулар билан қандай курашиши кераклигини ўргатишдир. Чунки бу ҳис-туйғулар ўқувчи онги, қалби ва ҳаётида жуда катта роль ўйнайди ва кейинги турмушда сезиларли из қолдиради. Булар ўқувчи билан суҳбатлашиш ва фикр алмашиш, биргаликда масалани ечимини топишда ёрдам беради. Шунда ўқувчи аста-секинлик билан ўз ҳис-туйғулари келиб чиқиш сабабларини тушунади ҳамда ҳис-туйғу, фикр ва ҳаракатлари орасида бўлган фарқни англай бошлайди. Бу жараёнда ота-она томонидан сабр ва қатъият талаб этилади, чунки битта мавзунини бир неча бор ўқитишга тўғри келади. Чунки ҳис-туйғулар нафақат болалар, балки биз, катталарга ҳам ўйлаб бир қарорга келишимизга ҳалақит бериши мумкин. Бунини унутмаган ҳолда ҳис-туйғулар ҳақида болалар билан, асосан, улар ухлашларидан олдин гаплашиш мақсадга мувофиқ. Чунки аксарият болалар айнан шу пайтнинг маъқул кўрадилар. Бу пайтда улар кун давомида йиғилиб келган ҳис-туйғу, фикрлар ва улар сабабларини бемалол айтишлари мумкин. Болани суҳбатга таклиф қилиб, сиз ҳайратланарли натижани кўришингиз мумкин. Агар бола гапни нимадан бошлашни билмай турса, сиз бу бўшлиқни тўлдиришга ҳаракат қилманг.

Ўқувчиларга салбий фикр ва ҳаёллардан қутулиш йўллариини ўргатиш жараёнида уларнинг онг, тасаввур ва фикрлари ранг-баранглигини ўқитиш лозим. Ўқувчилар бу жараённи жуда яхши тушунади ва ўз фикрлаш фаолиятларини кенгайтириш учун ҳаракат қилади.

Ўқувчиларни салбий фикр ва ҳаёллардан холис бўлишга ўргатишда уларни авваламбор салбий ва ижобий фикрларни аниқ фарқлай олишга ўргатиш лозим. Бунинг энг осон йўли ўқувчининг «Мен нимани ҳис этяпман?» деган саволга жавоб беришидир. Ижобий фикр ва ҳаёллар ўқувчига куч-қув-

ват бағишлайди. Салбий фикрлар эса уларнинг ўзларига бўлган ишончларини йўқотади, натижада улар тушкунликка тушади. Шунинг учун ҳам ижобий ёки салбий фикрлаганда ўқувчилар, нимани ҳис этганлигини англаганлиги жуда катта аҳамиятга эга. Чунки ҳис-туйғулар ёрдамида уларда ўзига хос бўлган кечинмалар табиатини англаш мумкин.

Таҳлилларимиз натижаси шунини кўрсатмоқдаги, АҚШ, Канада сингари мамлакатларда ўқитувчилар томонидан ўқувчига доимо ўз руҳияти ва ҳис-туйғулари қандайлиги, ижобий ёки салбий фикрлаётганлигини фарқлай олишга ўргатиш, фикрларини ўзгартира олишини сингдириш кераклиги таъкидланади. Мазкур мамлакатлардаги педагогик шарт-шароитлар ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш борасидаги ўзига хос бой тажрибанинг вужудга келишига асос бўлди.

Ўқувчига ўзидаги ижобий хислатларни кўра билиш, ўз шахсига нисбатан ҳурмат билан қараш кўникмаларини шакллантиришда мазкур мамлакатлар таълим тизимида катта эътибор берилади. Ўқувчиларда оила ва мактабда ўз ҳуқуқларини англаш кўникмаси шакллантирилади. Мазкур таълим тизимларида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш қуйидаги йўналишларда амалга оширилади:

1. Ўқувчиларни жамиятдаги шахслараро муносабатларга тайёрлаш.

2. Ўқувчилар тафаккури ва нутқини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратиш.

3. Мактабларда ўқувчилар хулқ-атворида учрайдиган нуқсонларга амал қилиш.

4. Ўқувчиларнинг турли фаолиятларини уйғунлаштириш.

5. Ўқувчилардаги фикрлар уйғунлиги ва турли-туманлигини қўллаб-қувватлаш ва ҳоказо.

Ўқувчининг мустақил фикрлаши салоҳият сифатида эътироф этилар экан, унинг мазмуни яроқлилик, ваколат, ҳукм-

дорлик, тўлиқ ҳокимият, қобилият, иқтидор эканлиги билан аҳамиятли. Салоҳиятга; қобилиятга эга бўлган, иқтидорли ўқувчиларга алоҳида эътибор бериш мустақил фикрлашига таянган ҳолда ривожлантирилишига эришиш мумкин бўлади. Салоҳиятли кадрларнинг маҳоратини ошириб бориш тўғрисида ўқув-тарбия жараёнидан бошлаб алоҳида ғамхўрлик кўрсатиш лозим.

Шунингдек, АҚШда истеъдодли, қобилиятли ўқувчиларга алоҳида эътибор қаратилиб, бу ўқув жараёнида турли тестлар ёрдамида аниқланади. Америкалик психолог Э.Торренсининг фикрича, истеъдодли одамлар қуйидаги хусусиятлари билан ажралиб туради:

1. Ўқувчиларда ўз-ўзини англашнинг ёрқин намоён бўлиши.
2. Ўқувчиларнинг ташқи таъсирларга беришувчанлиги.
3. Ўқувчиларнинг ижодкорликка мойиллиги.
4. Ўқувчилардаги ҳиссиётларнинг барқарорлиги.
5. Ўқувчиларнинг яратувчанликка интилиши ва ҳоказо.

Салбий фикрлардан холис бўлишнинг яна бир усули — бу ўқувчига унинг миёсида ҳис-туйғуларни бошқара оладиган механизм борлигига ишонтиришдир. Яъни ўқувчи қийин вазиятга тушиб қолганида хавотирланиши, кўрқиши, руҳан чўкиши табиий ҳол экан, бундай ҳолатларда ўқувчига унинг миёсида яхши кайфиятдан ёмонга, ёмон кайфиятдан яхшига ўтказадиган кўринмас бир механизм борлиги сингдирилади. Агарда ўқувчи ёмон кайфиятда бўлса, унга ушбу механизм ҳақида эслатиб, уни зудлик билан ишга солишга ундаш лозимлиги таъкидланади. Бу жараёнлар Э.Фозиевнинг «Психология муаммолари» китобида батафсил талқин этилган.

Ўқувчи ёмон кайфиятда бўлганда, бирор-бир салбий қарорга келишидан олдин, уни ўз ҳиссий ҳолатини бошқариш ва ўзгартира олишга ўргатилади. Бу, салбий фикрларнинг ижобий фикрлар ва энергияга трансформациялаш бир

ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиш техникаси дея қайд этилади. Бунда вазият ўзгармайди, муаммо муаммолигича қолаверади, лекин ўқувчининг ушбу муаммога бўлган муносабати, таъсирчанлиги ва фикрлари ўзгартирилади.

Ҳолатни ўзгартирувчи механизмнинг конструктив фаолиятини юритиш анча қийин масаладир. Шунинг учун ҳам ота-оналардан сабр-тоқат талаб қилинади. Чунки аксарият ҳолларда ижобий хаёллар ўз-ўзидан ва, биз ўйлагандек осон вужудга келмайди. Бундай вазиятларда ўқувчига яхши фикрлар албатта туғилишини, фақатгина уни сабр билан кутишни, ушбу ижобий фикрлар эса унинг ўзи томонидан топилиши кутилаётганлиги тушунтирилади.

Одатда, бундай ҳолатларга АҚШ оилаларида алоҳида эътибор билан қаралади. Ҳар бир жараён юзасидан олиб борилган ишлар психолог маслаҳатчилар билан ҳамкорликда кўриб чиқилади. АҚШ психологи Д. Векслер томонидан 1949 йилда яратилган ўқувчилар интеллектини ўлчашнинг янги мезони мустақил фикрлашнинг ривожланиши борасидаги кўплаб қирраларни аниқлашга ёрдам беради.

Ўқувчи ўз ижобий фикрларини кутаётган бир пайтда унга ота-оналар ўйинчоқларини йиғиб қўйиш ёки отасига машинани ювишга ёрдам беришни таклиф қилади. Ўқувчи катталар билан биргаликда иш қилганда, уларга ёрдам берганда ёки, унинг тасаввури бўйича, улар билан тенг ишлаётганда мияси мавжуд бўлган муаммодан узоқлашади ва онгида ижобийлик пайдо бўла бошлайди. Бу жараён салбий ҳиссий қувватни конструктив жисмоний меҳнатга айлантиради. Чунки ўқувчи фойдали, амалий иш қилганда унда ижобий ҳис-туйғулар вужудга келади.

Ижобий фикрларни доимий равишда ўзича таъкидлаб юриш ҳам салбий фикр ва хаёлларни ижобий томонга трансформациялашнинг жуда самарали йўлидир. Масалан, ўқувчи мен пианинони чалишни ўргана оламан ёки мен математикадан энг қийин масалани ҳам еча оламан деган фикрларни

ўз-ўзига таъкидлаб, сингдириб юрса, у албатта шу ишни бажара олади. Шу тариқа таъкидлаш ва сингдиришлар натижаси ўлароқ, ўқувчи барча салбий фикрларга қарши чиқади ва уларни енга олади. Ўқувчига салбий фикрларни йўқотишнинг ушбу усулини ўргатаётганда ижобий фикрлар улардан устунлигини айтиш керак, шунда у ижобий фикр салбийдан кўра кучлироқ ва самаралироқ эканини ҳис қилади.

Ўқувчининг фикрлаш борасида маълум бир натижага эришиши ундан сабр-тоқат талаб қилишини, биринчи уринишдан оқ у ўз олдига қўйган мақсадига доимо эриша олмаслиги, бундай ҳолатларда тушкунлик ва хавотирга тушиши тўғри эмаслиги уларга тушунтирилади. Чунки тушкунлик ва хавотир салбий фикрларни кўзғатувчи восита бўлиб, ўқувчи ўз олдига қўйган мақсадига эришишига тўсқинлик қилади. Ижобий фикрлар эса ўқувчиларда ўз келажакларига ишончни вужудга келтиради.

Ўқувчиларни ижобий фикрлаш ва ўз-ўзини бошқаришга ўргатиш жуда муҳим масалалардан биридир. Чунки салбий фикр ва тасаввур ўқувчининг нафақат руҳиятига, балки унинг ҳаётдаги ютуқларига (масалан, ўқишига) ҳам катта таъсир кўрсатади. АҚШда амалга оширилган кўпгина илмий тадқиқотлар шуни кўрсатдики, хавотирга мойиллиги бўлган ўқувчиларнинг билимларни ўзлаштириши паст бўлади. Хавотирланиш жараёнида ўқувчиларнинг ақлий имкониятлари мактабда берилаётган маълумот устида ишлаш учун эмас, балки салбий фикрлар устида ўйлашга қаратилади. Чунки кучли хавотир остида бўлган ўқувчи ўқув жараёнига самарали иштирок эта олмайди. Шунинг учун ижобий фикрлаш кўникмасига эга бўлган ўқувчиларнинг ўзлаштириш даражалари анча юқори бўлади.

Ўқитувчи ўқувчини сунъий равишда хавотирланмасликка ундамаслиги лозим. Улардаги хавотирни бартараф этиш учун амалий чоралар кўриш, яъни ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш кўникмаларини ривожлантириш талаб этилади.

Бунинг учун эса ўқувчиларни эзгу ишлар ҳақида ўйлашга ундаш лозим. Чунки ўқувчининг руҳияти, ўзига ва яхшиликка бўлган ишончи ўқиш, спорт, дўст топиш ва, умуман шахсий ҳаётида ўз ўрнини топиши учун зарур бўлган энг муҳим омил ҳисобланади.

Ўқувчиларда тасаввур жуда кучли ривожланган бўлади ва улар ўз тасаввурларидан фойдаланишни жуда хоҳлашади, шунинг учун ҳам визуал фикрлаш ғоясини осон ва бажонидил қабул қилишади. Ўқувчиларни визуал фикрлашга махсус ўргатиш шарт эмас, улар бу нарсани яхши билади, уларни фақатгина тўғри йўналтириб туриш керак, деган ғоя АҚШ таълим тизимида илгари сурилган. Зеро, визуализация технологияси — бу исталган вазиятнинг аниқ образини яратишдир.

Визуал фикрлаш ўқувчиларнинг салбий фикрлардан қутулиши ва ижобий нуқтаи назарга эга бўлишига кўмаклашади.

Юқоридаги келтирилган мулоҳазалар асосида шундай хулосага келиш мумкинки, визуал фикрлаш ўқувчининг ривожланиши учун муҳим аҳамиятга эга. Тасаввур ўқувчиларнинг ўз фикр ва кучларини ижобий ютуқ ва сезиларли натижаларга эришишлари учун энергетик ва ақлий манба беради. Шунингдек, бу борада АҚШлик психолог олим А.Гезел ўтказган илмий тадқиқотлар ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш фаолиятларини ривожлантиришда алоҳида аҳамият касб этади. У томонидан ташкил этилган тадқиқот маркази бугунги кунга келиб «Бола ривожланишининг Гезел институти» деб номланишининг ўзигина олиб борилган ишларнинг мазмун-моҳияти ниҳоятда кенглигини кўрсатади. Зеро, А.Гезел раҳбарлигида амалга оширилган илмий тадқиқотлар АҚШда ўқувчи шахсини ривожлантиришга йўналтирилган таълимнинг қуйидаги йўналишларига алоқадордир:

1. Ўқувчиларнинг барча ёш давларида эришган ютуқларини ташхислаш тизимини яратиш.

2. Ўқувчилар фаоллигидаги барқарорлик ва нуқсонларнинг қиёсий тавсифини яратиш.

3. Ўқувчилар нутқи унинг фикрлаш даражасини ифода-ловчи меъёр эканлигини асослаш.

4. Ўқувчилар хатти-ҳаракатлари ва ижтимоий мулоқотга мослашиш кўникмаларининг хусусиятларини кўрсатиш (135, 34).

Кундалик ҳаётий муаммолар билан банд бўлган ота-оналар ўз фарзандлари томонидан фақат салбий ҳаракатларгина амалга оширилганда уларга эътибор қаратади. Агар ўқувчилар ёмон баҳо олишса, катталарга бўйсунушмаса, ота-оналар ва ўқитувчилар уларга танбеҳ беради. Аммо уларнинг яхши сифатларига кўпинча эътибор қаратилмайди, рағбатлантирилмайди ва бу, табиий ҳол сифатида қаралади. Ўқувчиларнинг ўз ишларидан мамнунлиги, ўз қувватини ижобий ишларга сарфлаши табиий ҳолдир. Аммо бундай ўқувчилар кўпинча танқидларга бардош бера олмайди. Ноўрин танқид ўқувчининг ўзига бўлган ишончини йўқотади, шубҳа остига кўяди. Бундай ташқи омиллар унда салбий фикрлашнинг вужудга келишига асос бўлади.

Ўқувчини шунчаки, ҳеч қандай шартларсиз яхши кўриш ва қабул қилиш кераклигига, уларнинг ҳар бир ютуқларини рағбатлантириш лозимлигига алоҳида эътибор қаратиш керак.

Шунингдек, болада дастлабки тушунчалар, атрофдагилар ҳақида тасавурлар уларнинг илк ёшлариданоқ бошланади. Бу тушунча ва тасавурлар улар 7—8 ёшга кирганида бирқадар мустақамланган бўлади. Ўқувчи унга нисбатан бўлган муносабат, атрофдаги муҳит ва вазиятлардан келиб чиққан ҳолда ўзи ҳақида муайян хулосага келади. Унинг ўзи ҳақидаги қарашлари улғайгани сари ўзгариб боради.

Канадада амалга оширилаётган таълим-тарбия жараёни ўқувчи шахсига йўналтирилган бўлиб, ҳар бир ўқувчи эркинлигини таъминлаб, уларнинг мустақил хулоса чиқариши, ўзи учун мақбул вазифаларни бажариши учун имкониёт яратади. Ўқувчи шахсини ривожлантириш, уларда мустақил фикрлаш кўникмасини таркиб топтириш мақсадида

Канада таълим соҳасида қуйидаги йўналишларга алоҳида эътибор қаратилади:

1. Ўқитувчилар касб маҳоратини оширишни тизимли тарзда ташкил этиш.

2. Оила муҳотида болаларда мустақил фикрлашнинг ривожланиши учун мавжуд шарт-шароитларни қулайлаштириш.

3. Ўқувчиларда ўз хатти-ҳаракатларига нисбатан масъулият ҳиссини таркиб топтириш.

4. Яратилган имкониятлардан самарали фойдаланиш юзасидан тарғибот-ташвиқот ишларини кучайтириш.

5. Ўқувчиларда мавжуд бўлган интеллектуал қувватларни сафарбар этишга йўналтирилган чора-тадбирларни белгилаш.

Канада таълим соҳасида таркиб топтирилган бундай йўналишлар орқали бутунги кунда давлат иқтисодиёти, жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, фан-техника ва ишлаб чиқаришда замонавий хизматларни кўрсата оладиган салоҳиятли мутахассислар етишиб чиқишига замин тайёрланди.

Оилаларда болаларнинг ижобий жиҳатларини мунтазам таъкидлаб туриш учун уларга хос бўлган сифатлар рўйхатини тузиш, уларни руҳан қўллаб-қувватлаш, салбий фикрларини бартараф этишга кўмаклашиш ота-оналарнинг муҳим вазифаларидандир. Бу рўйхатга боланинг нафақат катта, балки кундалик ютуқларини ҳам киритиш муҳим, чунки катталар учун аҳамиятсиз бўлиб кўринган баъзи ҳолатлар болалар учун алоҳида аҳамиятга эга.

Жаҳондаги ривожланган мамлакатларнинг деярли барчасида ўқувчиларнинг оила муҳотида мустақил фикрлашларига алоҳида эътибор қаратиш, уни ривожлантириш чора-тадбирлари кўрилади. Зеро, оила муҳотида кўпчилик вақтини қай даражада ўтказиши, ўзи учун қизиқарли бўлган машғулот билан шуғулланишига муҳим бир масала сифатида ёндошилади.

Ота-она меҳри, эътибори, рағбати ва болага нисбатан бўлган

ишончи унга куч бағишлайди ва уни олға етаклайди. Бола ўзининг кераклилиги ва севишларини ҳис қилгандагина ҳар бир ютуғидан рағбатланади. Шу билан бир қаторда унга «сен бошқа болалар билан бирдайсан, баробарсан» деган фикрни сингдириш лозим. Шундагина бола ўзидаги ўзлигини намоён қилишга киришади. Ўқувчига атрофидагиларни ҳурмат қилиш, улар қобилияти ва яхши жиҳатлари билан ҳисоблашиш, ижобий сифатлари учун атрофидагиларни рағбатлантиришни ўргатиш керак. Ўзи ва ўзгаларнинг сифатлари ва қобилиятларини илғаб, уларга нисбатан ҳурмат билан қарайдиган ўқувчи ҳаётда камроқ қоқилади. «Биз болаларимиз келажакдаги ҳақида кўп қайгураемиз, аммо улар ҳозирги кунда яшаётганликларини унутиб қўямиз», — дейди Стейсия Таушер. Дарҳақиқат, ўқувчилар келажак ўз кўлларида эканлигини ҳис этса, шунга муносиб ҳаракат қилсалар, кўзланган мақсадларга эришиш йўллари бирмунча енгиллашади.

Ўқувчи бугундан бошлаб ўзининг кейинги ҳаёти учун зарур бўлган шарт-шароитларни ярата боради. Шу боис бўлса керак, таълим-тарбия жараёнидаги энг сара ҳаракатлар уларнинг ҳаётий кўникмаларини ривожлантиришга қаратилади.

Илғор мамлакатлардаги ўқувчи мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилган қарашлар, тажрибалар, воқеа-ҳодисалар шунини кўрсатадики, амалиётда фойдаланиш учун дунё тажрибаси ўзига хос бир омилдир. Мавжуд тажрибаларни ўқув-тарбия жараёнида қўллашдан аввал жаҳоннинг ривожланган мамлакатларида ўқувчи мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш учун мавжуд қуйидаги асосий йўналишларга назар ташлайлик:

Биринчи йўналиш: психологик жиҳатдан ўқувчини жараёнга тайёрлаш.

Иккинчи йўналиш: ўқувчининг ўз-ўзига бўлган ишончини шакллантириш.

Учинчи йўналиш: кенг жамоатчилик ўртасида фикр-мулоҳаза юритиш вазиятини яратиш.

Тўртинчи йўналиш: ўқувчиларга тақдим этиладиган билимлар кўламини кенгайтириш.

Бешинчи йўналиш: ота-оналарнинг ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш жараёнидаги фаол иштирокларини кенгайтириш.

Кўрсатиб ўтилган йўналишлардан Ўзбекистон Республикаси таълим жараёни амалиётида фойдаланиш йўллари:

1. Ўқувчиларни мустақил фикрлашга кўпроқ йўналтирадиган билим ва тушунчаларни Давлат таълим стандартлари ва ўқув дастурлари таркибига сингдириш.

2. Ўқув дастурлари ва дарсликлар мазмунини ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтириш.

3. Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда мактаб ва ота-оналар ҳамкорлигини амалга ошириш.

4. Малака ошириш жараёнида турли фан ўқитувчиларининг ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш борасидаги билим, кўникма ва малакаларини бойитиш.

5. Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятларини ривожлантиришга хизмат қиладиган самарали методлар мажмуаларини яратиш.

Дарҳақиқат, жаҳоннинг ривожланган мамлакатларида ўқувчи мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари тараққиётнинг маълум бир белгилари билан кўзга ташланади. Бу йўналишларнинг таркиби кенг қамровлилиги билан ажралиб туради. Мазкур йўналишлар асос қилиб олинган ҳолда ўқувчи мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш ишларининг йўлга қўйилиши ушбу жараён сифатини кафолатлайди.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, ўқувчи мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга бўлган тарихий ёндошувлар ва жаҳоннинг ривожланган мамлакатларида тўпланган тажрибалар бугунги кунда амалга оширилаётган

ишлар сифатини таъминлашда ўзига хос аҳамият касб этади. Қайд этиш керакки, сўнгги йилларда таълим-тарбия жараёнида турли ёндошувларнинг туб моҳиятини, негизини ташкил этувчи тарихий ёндошувлардан бугунги кунда самарали фойдаланилмоқда.

Умумий ўрта таълимда ўқитиладиган ижтимоий-гуманитар фанлар мазмуни ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш учун қулайдир. Бу борада жаҳоннинг илғор мамлакатларида тўпланган тажрибалар муҳим аҳамиятга эга. Жумладан, Буюк Британия, АҚШ, Канада давлатларидаги ўқувчи шахсини ривожлантиришга йўналтирилган таълим-тарбия тизимида ўқувчи мустақиллигини таъминловчи кўникмаларни ҳар томонлама ривожлантириш алоҳида ўрин эгаллаганлигининг гувоҳи бўлдик. Бу эса ўқув жараёнида мазкур мамлакатлар тажрибасидан самарали фойдаланиш учун муҳим тавсиялар ишлаб чиқиш имконини беради.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришган илк кунлардан оқ ёш авлоднинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш давлат даражасидаги масалага айланди. Жамиятда рўй берган туб ўзгаришлар: республикамизнинг миллий мустақилликка эришуви, миллий ғоянинг шаклланиши билан боғлиқ долзарб вазифалар таълим мазмунини ҳар томонлама модернизациялашни тақозо этмоқда.

Маълумки, мустақиллик йилларида таълим муассасаларининг низомларидан тортиб, Давлат таълим стандартлари, ўқув дастурлари, дарсликлар, ўқув-методик қўлланмаларда берилган материаллар ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятларини ривожлантиришга қаратилишига эришилди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов бу хусусда «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»ни яратиш бўйича Республика комиссиясининг мажлисида сўзлаган нутқида алоҳида таъкидлаганидек: «Таълимнинг янги модели жамиятда мустақил фикрловчи эркин шахснинг шаклланишига

олиб келади. Ўзининг қадр-қимматини англайдиган, иродаси бақувват, иймони бутун, ҳаётда аниқ мақсадга эга бўлган инсонларни тарбиялаш имконига эга бўламиз. Ана шундан кейин онгли турмуш кечириш жамият ҳаётининг бош мезонига айланади. Шунда одам оломон бўлиб, ҳар лаҳзада серкага эҳтиёж сезиб эмас, аксинча — ўз ақли, ўз тафаккури, ўз меҳнати, ўз масъулияти билан, онгли тарзда, озод ва ҳур фикрли инсон бўлиб яшайди. Бундай одамлар уюшган жамиятни, улар барпо этган маънавий-руҳий муҳитни сохта ақидалар, бақирриқ-чақирриқлар, ҳавойи шиорлар билан асло бузиб бўлмайди. Уларнинг ўзлари ақл-идрок ва қалб амри билан танлаб олган ҳаётий мақсадларидан чалғитиб ҳам бўлмайди» (131, 180).

Дарҳақиқат, шахснинг мустақил фикрлаш салоҳияти кўз илғамас маънавий бойлик. Зеро, халқларнинг буоқлиги уларнинг сонига кўра эмас, балки фикрлайдиган инсонлар салмоғига кўра белгиланади. Ўзбек халқининг миллий тикланишига йўғрилган «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»нинг пиروвард мақсадларидан бири ҳам мустақил фикрловчи шахсни камол топтиришдан иборат эканлиги бежиз эмас.

Кўп асрлик тарихимиз шуни кўрсатадики, инсон дунёқарашининг шаклланишида, интеллектуал салоҳиятини кўпайишида маърифатнинг, хусусан, ижтимоий-гуманитар фанларнинг ўрни беқиёс. Мазкур туркумдаги фанларга кирувчи адабиёт, тарих, иқтисодий билим асослари, география, миллий истиқлол ғояси ва маънавият асосларининг барчаси ўқувчининг интеллектуал камолотга эришувида муҳим аҳамиятга эга. Афсуски, бизда ижтимоий фанларнинг ривожини, янада аниқроғи, уларни ўқитиш замон талабларидан ортда қолаётганини тан олишга мажбурмиз. Бу борадаги камчиликларни зудлик билан бартараф этиш чораларини кўришимиз лозим.

Ахборотлар оқими жадал ҳаракатда бўлган. ХХІ асрда ўқувчи шахсини, мулоқот маданиятини, мустақил фикр-

лаш салоҳиятини узлуксиз тарзда ривожлантириб бориш муҳим аҳамиятга эга. Ўқувчи шахсининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш асосида шакллантиришда иккита ўзаро алоқадор жараён мавжуд. Улар:

1. Таълим-тарбия жараёни.

2. Ижтимоий ҳаёт.

Ўқувчи мустақил фикрлаш салоҳияти, мулоқот маданиятининг ривожланишида атроф-муҳит, жамиятдаги одамлар, катта миқдордаги ахборот оқими, оила ҳаёти, оила аъзоларининг дунёқараши кабилар муҳим аҳамият касб этади.

Таълим жараёнида амалга оширилаётган педагогик тадбир сифатида бевосита ўқувчи фикри ва билимларини бойитиш, мулоқот имкониятларини кенгайтириш назарда тутилади.

Ўқувчи шахсини ривожлантиришга йўналтирилган таълим жараёни ўзида мукамал дарслик, ўқитувчи фаолияти, таълим мазмуни асосида такомиллаштирилган таълим-тарбия методикаси каби бирликларни мужассамлаштиради.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.А.Каримов «Фидокор» газетаси мухбири саволларига берган жавобларида шундай деган эди: «...биринчи галда, тараққиётимизнинг ҳар бир йўналиши — жамиятимиздаги сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий муносабатларнинг ривожига ҳақида **махсус дарсликлар, кўлланмалар, оммабоп адабиётлар яратиш зарур.** Чунки ҳозир мактаб ўқувчиси ёки талабадан мана шу масалалар ҳақида фикр сўрасангиз, изчил, аниқ, атрофлича жавоб беришга, керак бўлса, ўз фикрини исботлаб беришга қийналади» (6, 500).

Дарҳақиқат, ўқувчиларда изчил аниқ мустақил фикр баён қилиш кўникмасини шакллантирувчи асосий манба дарсликлар ҳисобланади. Шундай экан, дарсликларнинг янги авлоди том маънода педагогик тизимнинг ахборотли модели сифатида намоён бўлади.

Ҳар бир ўқувчи, авваламбор, синфда ўз атрофидагилари, ўқитувчилари ва дарслик билан эркин мулоқотга кириша олгандагина унинг шахс сифатида шаклланиш жараёни тезлашади.

Ўқувчи шахси фаолиятидаги индивидуал қарашларни давлат ва жамият манфаатларига йўналтириш, жамоани вужудга келтириш, педагогик жараён ижобий натижа беришини таъминлаш кўп жиҳатдан ўқитувчига боғлиқ. Зеро, жамиятимизда қилинаётган ҳар бир шахс манфаатларига қаратилган экан, шу ўринда таълим-тарбия жараёни ҳам ўқувчи шахсига манфаатларига қаратилганда унинг қарашлари бу ҳолатга муштараклигини ифодалайди.

Ўқув-билув жараёнида ўқувчи шахсига йўналтириш муаммоси кўп қиррали бўлиб, бу соҳада турлича ёндошувлар ва нуқтаи назарлар вужудга келмоқда. Ўқитувчилар шахсга йўналтирилган ўқув-билув жараёнини муваффақиятли ташкил этишлари учун уларга ҳар томонлама педагогик, психологик ёрдам кўрсатиш тақозо қилинмоқда. Педагоглар шахсга йўналтирилган ўқув-билув жараёнини муваффақиятли ташкил этишлари учун, авваламбор, бу жараённинг мақсади, вазифаларини яхши тушунишлари, шахсга йўналтирилган педтехнологияларни ўзлаштиришлари лозим. Ўқувчи шахсига йўналтирилган педагогик фаолиятни аниқлаш учун бир қатор мезонлар ишлаб чиқилиши зарур.

Ўқитувчининг таълим жараёни, ўқувчи фаолиятини мустақил билим олишга йўналтиришга раҳбарлик қилиш маҳоратини, шахсий ва касбий сифатларини, педагогик-психологик билим даражасини, нутқ ва мулоқот, муомала маданиятини ошириш йўлларида замонавий талаблар асосида изланишлар олиб бориш ва бу изланиш натижаларини ҳар бир ўқитувчига етказиш муҳим масалалардан биридир. Зеро, ўқитувчи шахсининг фаолияти унинг касб маҳорати, билимдонлиги ҳар қандай педагогик технологиянинг таркибий қисми ҳисобланади. Бугунги кунда ўқитувчи фаолияти

педагогик санъат даражасига кўтарилиши, у таълим жараёнининг «мутлақ ҳукмрони эмас», балки биринчи субъекти ва менежери сифатида намоён бўлиши муҳим ҳисобланади. Чунки ўқитувчи ҳар бир ўқувчи билан алоҳида шахс сифатида ишлаши талаб этилади. Бунда ўқув жараёни синфдаги ҳар бир ўқувчи шахсининг имкониятларини ҳисобга олган ҳолда ташкил этилиши керак.

Мақтаб ўқитувчилари ўз фаолиятлари мобайнида ўқувчини мустақил фикрлашга йўналтиришга хизмат қиладиган тарихий ҳамда илғор хорижий тажрибалар билан ҳам қуролланган бўлиши лозим.

Истиқлол даврида мамлакатимизда ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга бўлган методологик ёндошувлар қуйидагиларда ўз ифодасини топди:

а) **Таълим мазмунини ўқувчининг мустақил фикрлаш фаолиятига йўналтириш** асосида ўқув-тарбия жараёнининг мақсад ва вазифаларини белгилаш орқали мустақил фикр юритиш учун шарт-шароитлар яратиш;

б) **Ўқув-техника воситаларидан самарали фойдаланиш** жараёнида дарсларни ўқувчиларнинг эҳтиёжлари асосида ташкил этиш, қизиқишлари доирасида фан йўналишидаги мавжуд маълумотларни етказиш;

в) **Таълим-тарбия жараёнини ҳамкорликда ташкил этиш** юзасидан ота-оналар, маҳалла фаоллари, мутасадди ташкилот раҳбарларининг ўқувчи фикрлаш фаолиятига бўлган муносабатини демократлаштириш;

г) **Ўқитувчилар касбий маҳоратини ошириш** йўналишида олиб борилаётган ишларни янада жонлантириш орқали таълим муассасаларида дарс жараёнларини самарали ташкил этишга эришиш;

д) **Ўқув жараёнларини илғор тажрибалар асосида бойитиш** орқали ўқувчиларнинг синфхонадаги фаол иштирокини, берилган ҳар қандай ўқув жиҳозидан ўринли фойдалана олиш малакасини шакллантиришни таъминлаш;

е) Ўзаро ахборот алмашилиш жараёнини ташкил этиш орқали ўқувчиларни фаол, мустақил фикрловчи субъектларга айлантириш.

Ушбу йўналишлар асосида ўқув жараёнида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратилди ҳамда улар фаоллик даражасининг ошишига эришилди. Бу эса ўқув-тарбия жараёнининг самарадорлигини таъминлаш имконини берди.

Истиқлол йилларида олимлар томонидан ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш кўникмаларини шакллантириш соҳасида бир қатор тадқиқотлар амалга оширилди. Жумладан, педагогика фанлари доктори, профессор Р.Сафарованинг талқин этишича, «Амалдаги она тили таълимининг мазмуни, ўқувчиларга мослик принципи деганда, фақатгина илмий услубнинг мослигини кўзда тутган ҳолда белгиланган бўлса, она тили таълимининг янгиланган мазмуни ўқувчиларнинг ёш ва тараққиёт даражаси, бола тафаккурининг характери, ўқувчиларнинг тил воситаларидан фойдалана олиш имконияти ҳамда она тилининг меъёр ва имкониятларини эгаллашга бўлган эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда белгилаб берилганлиги билан характерлидир» (96,48). Дарҳақиқат, истиқлол йилларида олиб борилган кўплаб тадқиқотларнинг бош мақсади сифатида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш фаолиятини ривожлантириш асосида таълим мазмунини тубдан янгилаш ғояси илгари сурилди.

Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда ўқув жараёнининг самарадорлигини таъминлаш муҳим аҳамиятга эга. Ўқитишнинг самарали усулларида фойдаланиш орқали ўқувчилар мустақил фикрлашини таъминлаш мумкинлиги кўплаб тадқиқотларда алоҳида таъкидланган. Хусусан, педагогика фанлари доктори Қ.Хусанбоеванинг фикрича, «Фикр юритиш фаолияти мустақиллигини ривожлантиришга тўсиқ бўладиган асосий сабаблар: бири — ўқув топшириқларининг нотўғри қўйилиши, ўқувчилардан эркин мулоҳаза юритишни изчил равишда талаб

этмаслик ва мустақил фикрлаш қобилияти қанчалик ривожланганига эътибор бермасликдир. Бундай вазиятда тарбияланган ўқувчилар ўз-ўзидан тайёр мулоҳазаларнинг истеъмомчисига айланиб қоладилар.

Ўқувчилардаги танқидий тафаккур ва мулоҳазанинг етарли даражада тараққий этмаганлиги, эстетик дид ҳамда маданий ҳиссининг савиянинг пастлиги бадиий асар қимматини юзаки баҳолашга олиб келади. Асар тўғрисида чуқур фикр юритмасдан туриб, унга баҳо беришга шошилиш ҳоллари асл турмуш билан бадиий асар ўртасидаги фарқни англай олмасликдан келиб чиқади.

Бундан ташқари, адабиёт дарсларининг ўқувчига маънавий озуқа бера олмайдиган тарзда уюштирилиши унинг фанга қизиқишини сусайтиради. Ўқувчи табиатан тараққий этаётган шахс сифатида маънавий бойлик орттириш йўлларини излайди. Вужудга келган маънавий бўшлиқни тўйинтириш мақсадида мустақил билим олишга киришади. Лекин, ҳамма ҳам шундай эмас» (137,32).

Юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики, дарснинг барча воситалари ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилар экан, бунда барча йўналишлардаги ишларнинг самараси ўқувчи ҳаракатига боғлиқлигини билдиради. Шундай экан, ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш юзасидан истиқлол йилларида олиб борилган ишларнинг мазмун-моҳияти ҳам шу билан белгиланади.

Юртимизда рўй бераётган сиёсий-мафкуравий, ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар фуқароларнинг фикрий салоҳияти, истак, иродаси маҳсули дейиш мумкин. Марказдан режалаштиришга асосланган маъмурий буйруқбозлик тизим барбод бўлиб, Ўзбекистон босқичма-босқич бозор муносабатларига ўтмоқда. Бу мушкул жараённинг муваффақиятли кечиши кўп жиҳатдан ёш авлоднинг фаоллиги, мустақил фикрлай олиш даражасига боғлиқ.

Мустақил фикрлаш инсонгагина хос бўлиб, у комиллик сари интилиш белгисидир. Масалан, комил инсон — сўфийлар наздида энг донишманд, тафаккури кенг, ориф шахс ҳисобланади. Инсон ҳаётига хос бўлган аксарият муаммоларни унинг тафаккурини, фикрлаш тарзини тўғри тарбиялаш йўли билан самарали ҳал этиш мумкин.

Тафаккур мустақиллиги — бу ўқувчининг шахсий ташаббуси билан ўз олдига аниқ мақсад, янги вазифаларни кўя билишидир. Ўқувчи уларни амалий ва илмий жиҳатдан тасаввур қила олиши, кўйилган вазифаларни ҳеч кимнинг кўмагисиз, кўрсатмасисиз ўз ақлий изланиши орқали турли йўл, усул ва воситасида мустақил равишда ҳал қилиши муҳим аҳамиятга эга.

Шуни таъкидлаш керакки, истиқлол даврида ўқувчи мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга бўлган методологик ёндошувлар ўзининг кенг кўламлилиги ва самарадорлиги билан бошқа даврлардагидан тубдан фарқ қилади. Зеро, жамиятимизда иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий-маърифий йўналишлардаги ислоҳотларнинг ўзбек моделини амалга оширишнинг асосий мақсадларидан бири ҳам мустақил фикрловчи, эркин шахс тафаккурини таркиб топтиришдан иборатдир. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов эркин фуқаро ва озод шахс ҳақида сўз юритар экан, қуйидаги тўрт жиҳатга эътиборни қаратди, яъни ҳар бир фуқаро:

- ўз ҳақ-ҳуқуқини танийдиган бўлсин, бунинг учун курашсин;
- ўз кучи ва имкониятларига таянадиган бўлсин, имкониятларини ишга солиб, янада кенгроқ фойдалансин ва самарасини кўрсин;
- атрофида содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга мустақил муносабат билдира олсин;
- шахсий манфаатини мамлакат ва халқ манфаати билан уйғун ҳолда кўриб, фаолият юритсин.

Бунинг учун мактаб давридаёқ ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятларини ривожлантириш ниҳоятда зарур. Ўқув фанлари мазмунига шу мақсадга йўналтирилган ўқув материалларини сингдирилишига алоҳида эътибор қаратилиши лозим.

Жамиятимизнинг маънавий қиёфасини такомиллаштириш, ўқувчиларда миллий ғурурни кучайтириш, Ватанга нисбатан ифтихор туйғусини тарбиялаш истиқлол йилларидаги долзарб масалалардан бирига айланди. Шу боис, умумтаълим фанлари таркибига «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» туркумидаги фанлар киритилиб, 7–9 синфларда миллий истиқлол ғояси ва маънавият асослари фанини ўқитиш йўлга қўйилди. Бу эса ўқувчилар руҳиятини бойитиш, уларни мустақил фикрлашга ундаш имконини берди. Миллий тарбия негизида маросимлар, урф-одат ва анъаналарга янгича муносабат туйғуси шаклланди. Мустақилликни мустаҳкамлаш, яратувчанлик ишларини муваффақиятли амалга ошириш учун миллий жипслик, ички осойишталик зарур. Бунда ҳар бир ўқувчи мустақил тараққиёт, мамлакатимизда амалга оширилаётган туб ислохотларнинг пировард мақсади инсон камолотини таъминлашдан иборат эканлигини англаб етиши учун зарур бўлган илмий ахборотларга эга бўлиши талаб этилади.

Айни чоғда, ўқувчидаги тафаккур эркинлиги Ўзбекистонда янгидан қурилаётган жамиятимизнинг бош мақсадмоҳиятидан келиб чиқади. Мустақиллик йилларида ижтимоий-иқтисодий тараққиёт, сиёсий ва маънавий-маданий шарт-шароит шу даражада ўзгардики, бунинг натижасида ўқувчиларда эркин танлаш имконияти пайдо бўлди. Бу эса уларда мустақил фикр юритиш заруриятини тақозо этади.

Шу ўринда ўқув жараёнининг мақсадга йўналтирилганлиги, кўп майдонлиги, барқарорлиги, натижанинг кафолатланганлиги муҳим аҳамиятга эга. Таълим жараёнининг мунтазам бойитилиши фан, технология, ишлаб чиқариш,

маданият ютуқларини унинг мазмунида акс эттириш орқали амалга оширилади. Бугунги кунда ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилган методологик ёндошувларнинг муҳим хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

1. Таълим-тарбия жараёнида ўқувчининг мустақил фаолият кўрсатиши муҳимлигини англаб етиши.

2. Ўқувчиларга тақдим этилган назарий билимларнинг улар амалий фаолиятига сингдирилишини таъминлаш, тақдим этилган билимларнинг ўқувчилар эҳтиёжига мос бўлиши.

3. Ўқувчига тақдим этилаётган маълумотлар келажакдаги фаолияти учун муҳим бўлмоғини таъминлаш.

4. Таълим муассасаларининг моддий-техника базасини мунтазам равишда такомиллаштириш.

5. Ўқувчиларнинг замонавий ахборот технологияларидан ялпи ҳолда фойдаланишига шарт-шароит яратиш.

Мазкур муаммоларнинг ечими орқали ўқувчи мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш учун қулай педагогик шароит яратилади. Тарихий материаллар, адабий асарлар, санъат намуналари ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда алоҳида ўрин тутади.

Таҳлилларимиз шуни кўрсатмоқдаки, ўқитувчилар ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантирувчи ўқув-тарбия жараёнини ташкил этиш кўникмасига етарлича эга эмас. Шунинг учун ҳам ўқувчиларда бундай кўникмалар етарлича шаклланмаган.

Шунга кўра, биз мазкур ҳолатнинг келиб чиқишига асос бўлган объектив ва субъектив сабабларни ўрганиб чиқдик ва қуйидагиларни аниқлашга муваффақ бўлдик:

- малака ошириш курслари ўқув дастурларига ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш шакллари, усул ва воситалари, технологиялари сингдирилмаганлиги;
- ўқитувчиларда бу соҳадаги билим ва тажрибаларнинг етарли даражада мавжуд эмаслиги;

- ўқувчилар руҳий имкониятларининг ўқитувчилар томонидан етарлича ўрганилмаслиги;
- ўқитувчиларнинг шахсга йўналтирилган таълим жараёнининг ташкил этишга доир тажрибалари етарли эмаслиги;
- бу соҳадаги методик ёндошувларни яхши ўзлаштирмаганликлари.

Юқорида қайд этилган фикр-мулоҳазалардан қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин:

1. Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга хизмат қиладиган ўқув-методик адабиётлар етарли даражада эмас.
2. Ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш ишлари ўқув-тарбия жараёнида тизимли тарзда ташкил этилмаган.
3. Ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш учун, аввало, унинг баҳолаш мезонини ишлаб чиқиш тақозо этилади.
4. Ўқув-тарбия жараёнида ижтимоий-гуманитар фанларнинг ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга кўрсатаётган таъсири суст.
5. Ўқув-тарбия жараёнларида ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятларини ривожлантиришга хизмат қиладиган самарали педагогик шакл, метод, восита ва технологиялардан фойдаланиш зарур.
6. Ўқувчиларда давлат таълим стандартлари талаблари даражасида мустақил фикрлаш кўникмаларини ривожлантиришда ижтимоий-гуманитар таълим имкониятларидан унумли фойдаланиш лозим.
7. Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда илмий асосланган педагогик-психологик ёндошувларга таяниш лозим.

Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятларини ри-

вожлантириш орқали таълим-тарбия олдида турган энг муҳим муаммоларни бартараф этиш имконияти кенгайди. Бунинг учун жаҳоннинг ривожланган мамлакатларида тўпланган педагогик тажрибалардан унумли фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Бир сўз билан айтганда, истиқлол йилларида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш кўникмаларини ривожлантириш соҳасида муҳим қадам қўйилди. Навбатдаги долзарб вазифа эса уларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятларини ривожлантиришдан иборат. Бунинг учун янгича педагогик ёндошувлар ва мақбул педагогик тизим ишлаб чиқиши ҳамда амалиётга жорий этилиши лозим.

Бугунги кунга келиб ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш моҳиятан қуйидаги жиҳатлари билан ажралиб туради:

1. Республика мустақиллигининг талаб ва эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда юксак маънавият даражасидаги қарашлар ҳамда кучли ва мустақил фикр, эътиқод, фидойилик туйғуларининг шаклланиши учун ўқувчиларда эмин-эркин шарт-шароит юзага келди.

2. Ўқув фанлари бўйича белгиланган давлат таълим стандартлари ва ўқув дастурлари мазмунига ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга хизмат қиладиган билим ва илмий ахборотлар сингдирилиши ҳамда мунтазам янгиланиши учун қулай педагогик муҳит ҳосил бўлди.

3. Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилган педагогик омиллар ва воситалар кўлами кенгайди.

4. Ўқувчиларнинг ҳар қандай вазиятда ўзларига йўл топа олиши, ўз олдига аниқ мақсад қўя олиши, истиқболдаги фаолиятини режалаштириши, иқтидорини намоён этиши учун аҳамиятли бўлган тадрижий ривожланувчи педагогик тизим яратилди.

Кейинги вазифа эса амалга оширилган ишларни давом

эйтириш, иш фаолияти самарадорлигига эришган ҳолда ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятларини ривожлантиришнинг йўналишларини белгилаш, омилларини тизимлаштириш ва илмий жиҳатдан асослашдан иборат.

Микросоциумда муносиб ўрин топа оладиган баркамол авлодни етиштиришда уларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш алоҳида аҳамиятга эга. Ўқувчининг ҳар қандай мавзуда қийналмай мулоҳаза юрита олиши, ўзгалар фикрига ҳурмат билан қараган ҳолда, нафақат ўзи, балки атрофдагилар учун ҳам самарали бўлган хулосаларни чиқариши унинг келажакдаги баркамоллигини таъминловчи асосий омиллардан биридир.

Ҳозирги кунда, модернизациялаштирилаётган таълим мазмунининг марказида турган масала ҳам ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришдан иборатдир.

Мавжуд методологик ёндошув, таълим соҳасида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятларини ривожлантириш йўналишидаги ишлар тадрижга хизмат қилиши, ўқувчиларнинг интеллектуал салоҳиятлари, мустақил фикрлаши ўсишига бир асос бўлиши муқаррардир.

ИККИНЧИ БЎЛИМ

ИЖТИМОЙ-ГУМАНИТАР ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА ЎҚУВЧИЛАРНИНГ МУСТАҚИЛ ФИКРЛАШ САЛОҲИАТЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК-ПСИХОЛОГИК ИМКОНИАТЛАРИ

Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятларини ривожлантириш жараёнини ташкил этиш учун яратилган педагогик шарт-шароитлар бу соҳада самарадорликка эришиш имкониятини беради. Маълумки, педагогика ва психологияда ўқитиш, ўқиш, ўрганиш билан бир қаторда ўзлаштириш тушунчаси ҳам қўлланилади. Умумтаълим мактабларидаги барча жараёнлар худди шу натижага эришиш учун амалга оширилади. Шу боис ўқув-тарбия жараёнининг сифатини таъминлашда, хусусан, ўқувчининг эркин фикрлаш фаолиятини йўлга қўйишда қуйидаги педагогик-психологик асосларни белгиладик:

1. Ўқувчиларнинг ўқув материаллари ёрдамида воқеа-ҳодисаларни идрок этиш жараёни. Бу жараёнда ўқувчи кўз ўнгида моддий борлиқ гавдалантирилиб, уларнинг дунёқараши кенгайтирилади. Бу билан таълим-тарбия жараёнида ўқувчи эркин фикрлашининг биринчи асоси вужудга келтирилади.

2. Ўқувчилар мавжуд билимлари негизида ҳосил қилган тасаввурлари. Бунда ўқувчи унга бўлаётган таъсирлар асосида, мавжуд маълумотларга таянган ҳолда ҳар қандай жиҳатнинг ҳозирги ҳолати орқали ўтмиш ва келажагини аниқ идрок этади.

3. Ўқувчи кузатувчанлиги унинг мустақил фикрлаши учун асос бўлади. Ўқувчи ўз олдига аниқ ва муайян мақсад қўйиш орқали кўз олдидаги ҳар қандай яхлит предметни қисмларга

ажратиш ёки бўлмаса, объектларни таққослашни ўрганади. Бу унинг кейинги фаолиятига сезиларли таъсир кўрсатади. Шу туфайли ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш жараёнларида уларнинг кузатувчанлиги, мушоҳада юритиш кўникмаси жадал ривожланади.

4. Мустақил фикрлашнинг асосларидан яна бири — тушунишдир. Тушуниш орқали ўқувчи атроф-муҳит, жамият, инсонлар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик, алоқани тушуниб етади. Шунчаки фикрлашдан чекиниб, атрофлича, ички, ташқи боғланишларни, сабаб-оқибат муносабатларини аниқлаштириб олишга имконият қидиради.

5. Ҳукм чиқариш шундай жараёнки, бунда ўқувчининг мустақил фикрлаш даражаси ёрқин намоён бўлади. Ўқувчи ўзидаги маълумотларни англаши, идрок этиши натижасида хулоса чиқаришга ҳаракат қилади. Ҳар қандай хулоса асосланишни тақозо этади.

6. Ўқув материалларини хотирада сақлаш жараёни. Шу йўл билан мустақил фикрлаш орқали таққослаш, таҳлил этишга замин яратилади.

7. Ўқувчини мустақил фикрлашга йўналтиришнинг яна бир жиҳати уни қизиқтира олишдир. Ўқувчи ўз қизиқишлари ёрдамида мустақил фикрлашга ҳаракат қилади, изланади ва нимагадир эришиш учун интилади.

Ўқиш ва ижтимоий фаолият жараёнида ўқувчида мустақил фикрлашни ҳосил қилиш, ўз салоҳиятларини ривожлантиришга қизиқишини ошириш муҳим аҳамиятга эга. Шу боис, Ўзбекистон мустақилликка эришган илк йиллардан бошлаб ўқувчиларга эркинлик бериш, уларнинг мустақил фаолият юритиши учун имконият яратиш долзарб масала сифатида эътироф этилди. Зеро, мустақил фикрлаш баркамол авлодни шакллантиришда муҳим омилдир. Амалга оширилган ишларни таснифлаш, таҳлил этиш ва мазмунан тўлдириш учун қуйидагиларни таркиб топтириш зарур бўлади:

- ўқувчиларда таълим-тарбия жараёнига нисбатан онгли муносабатни уйғотиш;
- ўқувчиларда назарий билимлар, амалий кўникма ва ма-лакаларни уйғун тарзда таркиб топтириш;
- ўқувчилар иқтидори, қобилияти ва истеъдодини аниқ-лаш, уларни ривожланиш сари йўналтира олиш;
- ўқувчиларда жамият иқтисодий-ижтимоий, маънавий ва сиёсий ҳаётининг ривожланиши ҳақидаги билимларни бойитиш;
- ўқувчиларда жамиятдаги воқеа-ҳодисалар ривожига иш-тирок этиш масъулиятини ошириш.

Вужудга келаётган тарихий тараққиёт, модернизация жа-раёнлари ҳам ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятларини ривожлантириш заруриятини кўймоқда. Ўқувчи мустақил фикрлай олиши учун биринчи навбатда эҳтиёж вужудга ке-лиши зарур. Ўқувчи мустақил фикрлаши учун дастлаб ўз ол-дига аниқ мақсад кўя олиши керак. Баъзи ҳолларда ўқувчи-ларнинг эркин фикрлаши учун юзага келтирилган вазият борасида маълум бир тўхтамга келинмаган, кутилган нати-жаларга эришилмаган, ноаниқликлар мавжуд.

Маълум бир давлатнинг, миллатнинг бойлиги кўп жи-ҳатдан ундаги инсон омилига, интеллектуал салоҳиятига, мустақил фикрлаш даражасига боғлиқ. Зеро, мустақил фикр-лаш салоҳиятини ривожлантириш орқали инсонни фаоллаш-тириш омили рўёбга чиқади.

Албатта, одам боласи борки, тафаккур қобилиятидан, ка-мида, тафаккур имкониятидан бенасиб эмас. Аммо тафак-курнинг такомиллашиш даражаси — мустақиллиги ва мун-тазамлиги, теранлиги, ижодийлиги ва илғорлиги турли-ту-ман. Бола тафаккур имконияти билан ёруғ дунёга келади, лекин бу имконият парвариш қилинмаса, унга шаклу ша-мойил, йўналиш берилмаса, бола улғайганда ҳам у имко-ният сифатида ёки бир қолипдаги ўйлар тизими сифатида қолаверади. Бундай тўнг ва танбал тафаккур фаол, ҳаракат-ли, демакки, изланувчан ва яратувчан бўлолмайди.

Тарихдан маълумки, ҳали амалиётда кўрилмаган нарсага нисбатан янги деган ёндошув билан қаралади. Ўқувчи онгида пайдо бўлган бу тушунчага ўхшашлиги, дахлдорлиги, мазмуни ва моҳиятидан келиб чиққан ҳолда ном қўйилади. Зеро, ҳеч нарса номсиз турмайди, ҳар қандай тушунчага нисбатан ном берилади.

Қайд этиш керакки, телевизорни тараққиётнинг қайсидир босқичидаги бир одам умуман кўрмаган, унга бу тушунча таниш эмас, демакки, унинг тилида бу тушунчани ифодаловчи сўз ҳам йўқ. Бу одам телевизорни кўриши биланок унинг онгида бу тушунча умумий бир тарзда пайдо бўлади. У ўзи биладиган дунёсидаги шунга ўхшаш нарсалар билан фикран қиёслай бошлайди, изланади ва топади: Кути! Фақат кўрсатадиган кути! Унинг онгида бу изланиш ва топиш бир-икки кунда эмас, бир-икки сонияда содир бўлади. Бошқача айтганда, бу янги тушунча унинг онгида номсиз, мавҳум ҳолатда узоқ турмайди. Ниҳоят, «кўрсатадиган кути» (унинг тилида шу маънодаги сўз бирикмаси) бу тушунчанинг номи бўлиб қолади. Ёки бошқа тилдаги, масалан, «телевизор» сўзининг ўзини олиб қўя қолиш ҳам мумкин. Умуман, ном олгандан кейин бу тушунча аниқ тасаввурга эга бўлиб, муайян шаклга киради. Янги тушунчанинг номланиши ҳам шу тарзда ёки яна бошқа хилма-хил тарзларда кечиши мумкин. Инсонлар тафаккурида ифодаланган нарса, уларнинг яшаш тарзию анъаналари, бир сўз билан айтганда, бутун борлиғини акс эттиради. Шунинг учун ҳам муайян бир тушунча бир инсонда мавжуд бўлса, бошқасида мутлақо бўлмаслиги ҳам табиий.

Демак, рўй берган ҳар қандай янгилик халқнинг тарихий анъаналари, урф-одатлари, ижтимоий-иқтисодий ҳолатидан келиб чиққан ҳолда баҳоланади, номланади ва зарурий ҳолатларда амалиётга татбиқ этилади.

Ўзбек халқи босиб ўтган тарихий йўл, жойлашган географик ўрни, яшаш шароити, ўз миллий ҳудудининг қулай-

лиги, асрлар давомида тарихий йўллар чорраҳасида истиқомат қилиши, миллий тафаккур даражаси, маънавий салоҳияти, таҳлил кучи, ақлий қобилияти ва руҳий қуввати юксак бўлишини таъмин этган. Шу сабабли юртимизда «Авесто», «Қутадғу билиг», «Алпомиш»лар яратилган, инсониятнинг қадриятлар хазинаси бебаҳо удумларимиз билан бойиган.

Миллатнинг бойлиги, табиийки, фақатгина қадриятлар хазинаси билан белгиланмайди. Миллий менталитет миллатнинг кундалик ҳаётда унинг ўзини тутиши, бўлаётган воқеа, ҳодиса ва жараёнларга муносабати, хулқ-атвори, феъли, хатти-ҳаракати орқали ҳам намоён бўлади. Бу нарсалар катта амалий аҳамиятга эга, зеро миллат ҳаёти кундалик турмушда минглаб амалий муаммоларни ҳал этишдан ташкил топади. Миллий менталитетининг ўзига хослиги ҳар бир миллатда айрича намоён бўлади: худди айнаи бир воқеа ва янгиликка бир миллат қизиққонлик, жўшқинлик, кескинлик ва муросасизлик билан ўз муносабатини билдирса, бошқа миллат худди шундай вазиятда вазминлиги, эҳтиросга берилмаслиги, сабр-тоқат қилишни маъқул кўриши билан ажралиб туради.

Юқорида санаб ўтилган биринчи гуруҳдаги хусусиятлар кўпроқ Ғарб ва Жануб халқларига, иккинчи гуруҳдаги хусусиятлар эса Шарқ ва Шимол халқларига мансуб эканлигини генетиклар, жамиятшунослар, тарихчилар, сайёҳатчилар, географлар ва бошқалар эътироф этган. Бу хусусиятлар худди инсон ирқлари келиб чиқиши ва шаклланиши каби узоқ тарихга эга ва кишилик жамиятининг илк даврларига бориб тақалади.

Тарихдан маълумки, кишилик жамиятининг илк даврларида одамлар ҳаёт кечириши, кўпайиши, тарқалиши, табиатни ўзлаштириши, кундалик турмуш муаммоларини ҳал этиб, жамоа бўлиб кун кечириши учун энг қулай шароитлар Осиё қитъасининг жануби ва ўрта қисмида бўлган. Бу минтақаларда илк жамоаларга ҳаёт манбаи бўлиб кўшалок

дарёлар: Дажла ва Фурот (Тигр ва Евфрат), Ҳинд ва Ганг, Янцзи ва Хуанх, Амударё ва Сирдарё кабилар хизмат қилган. Бу минтақанинг иқлими, сув ва ер бойликлари — ишлаб чиқариш қуроллари ибтидоий бўлган жамоалар учун энг қулай шароит бўлиб асқотган. Худди шу омилларни инобатга олган ҳолда айтиш мумкинки, Осиё қитъасининг ана шу қисми инсониятни балоғатга етказиб, ўстирувчи, йўлга солувчи, ишлаб чиқаришни ўргатувчи, тарбияловчи бўлган.

Балоғатга етказиш, таълим-тарбиялаш, иш ўргатиш ўзидан бўлмайди. Бу вазифалар ҳар бир киши ва бутун жамоадан ўзини оқилона тутиш, эҳтиросга берилмаслик, ҳар бир қадамини ўйлаб ва ўлчаб босиш, ҳар бир сўзини мулоҳаза билан гапириш, андишали бўлишни талаб қилади. Миллий ўзликни англаш ҳам ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда жуда катта аҳамиятга эга. Миллий ўзликни англаш миллий ғоянинг мавжуд шароитда, халқ ҳаётида аниқ йўналтирилган мақсад сари интилишида ифодаланади. Миллий ўзликни англаш ватанпарварлик ва халқпарварлик туйғуларини шакллантиради. Ватанни ички ва ташқи ёвуз кучлардан омон сақлашга даъват этади.

Фуқаролар ўзликни англаш туйғусининг қайта тикланиши ва ривожланиши ўзига хос қийинчиликлар ва зиддиятлар билан кечмоқда. Бир ярим аср давомида қарор топган асоратларни қисқа вақт ичида бартараф этиш осон иш эмас. Маънавий қашшоқлик шунчалик кенг томир отган ва одамларимиз вужудига чуқур сингиб кетганидан, мустақиллик ғоясини ҳам бир томонлама тушунувчилар, истиқлол қадрига етмайдиганлар ҳам учраб турибди.

Шуни таъкидлаш керакки, ўқув-тарбия жараёнида кечаётган турлича ёндошувлар мавжуд имкониятларни ҳисобга олган ҳолда амалиётга татбиқ этилади ва бу ҳолатда турли усулларда қўйилган мақсадга эришиш муҳим ҳисобланади. Хусусан, узоқ йиллар давомида мактабда репродуктив, яъни ўқитувчи томонидан берилган тайёр ўқув материални

Ўзлаштириш ва қайта сўзлаб бериш, баён қилиш таълим усулидан фойдаланиб келинди. Дарслик ва дастурлар шунга мўлжалланган, ўқитувчилар ҳам дарсликда берилганини такроран сўраш ва тинглашга кўниккан эди. Давр янгича талаб кўймоқда: энди ўқувчи китобда ёзилганини эмас ўз фикри, ўз изланишлари маҳсулини ифодалаши лозим, ижтимоий-гуманитар таълим жараёни имкониятларидан фойдаланиб, уларни тўғри ва равон баён қила олиш маҳоратини намоён қилиши керак. Ўқувчида бундай кўникма ва малакалар дарс машғулотларида унинг муттасил мустақил изланиши асосидагина шакллантирилиши ва ривожланиши мумкин. Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчиларнинг ўқув-билув фаолиятлари қуйидаги тартибда амалга оширилади:

- 1) кузатиш;
- 2) изланиш;
- 3) алоҳида ҳолатларни шарҳлаш;
- 4) қиёслаш;
- 5) умумий жиҳатларни шарҳлаш;
- 6) фарқларни шарҳлаш;
- 7) тасниф этиш;
- 8) ҳукм чиқариш;
- 9) алоқадорликни аниқлаш;
- 10) қўллаш.

Ҳар қандай янги мавзулар ёрдамида ўқувчиларга янги билимлар тақдим этилади. Тақдим этилган янги билимлар ўқувчи имкониятларини очиш, ёзма ва оғзаки нутқини бойитишга, фикрлаш доирасини кенгайтиришга хизмат қилиши керак. Ижтимоий-гуманитар туркумдаги ўқув фанларининг бошқалардан фарқи шундаки, унда ўргатиладиган туншунчалар, воқеа ва ҳодисалар бошқа фанларда бўлгани каби мактабдагина ўзлаштирилмай, кундалик ҳаётда ижтимоий воқелик билан боғлиқ ҳолда идрок этилади.

Ўрганилган ҳодисани ёндошлари (маънодошлари, вази-фодошлари, шаклдошлари, зидлари ва ҳ.к.) билан қиёслаш, улар билан алоқаларини аниқлаш фаолияти:

а) ўқувчининг мавжуд ҳодиса ҳақида чиқарган ҳукмларининг ҳаққонийлик даражасини аниқлаш;

б) айти бир воқеликни нутқда турли воситалар ёрдамида ифодалаш имкониятини ўзлаштиришига кўмаклашиш;

в) моҳиятан яқин ҳодисалар орасидаги фарқни таъкидлашга имкон яратади.

Бу жараён босқичма-босқич мураккаблашиб боради. Чунончи тарих дарсларида турли даврларда рўй берган воқеа-ҳодисалар қиёсланиб, улар орасидаги асосий фарқ таъкидланса, миллий истиқлол ғояси ва маънавият асослари фанларида миллий мафкуранинг турли хил номланиши, умумий ҳолатда у миллий ўзликни англаган ҳолда ўз халқи, ватанига бўлган садоқатни англашдан иборат бўлади. Шунингдек, турли хил ифодалари қиёсланади ва ўқувчиларнинг билимлари ҳам чуқурлаштирилади, мустаҳкамланади.

Ўқувчиларнинг ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўрганган ҳодисани амалда қўллай олиш кўникмаларини ривожлантириш ўқув жараёнининг асосий мақсадларидан биридир. Кўникмалар қўллаш фаолияти фикрлаш натижасида, катта ёки кичик, ёзма ёки оғзаки матнлар тузиш шаклида намоён бўлади ва ҳодисанинг табиатга мос равишда турли шаклларда юзага чиқаради. Чунончи турли мавзулардаги ижодий ишларда мустақил изланиш ёки ижод шаклини қабул қила олса, иқтисод фанида бозор иқтисодиётининг ўзгариб бориши, ривожланиш босқичлари, уларнинг ҳаётимиздаги ўрни ва аҳамияти, бозордаги муносабатлар, уларнинг тавсифларига бағишлаб тузилган турли мустақил ижодий ишлар шаклларини олишда намоён бўлиши мумкин (78, 13).

Ўқувчи мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилган ўқув жараёни шундай ташкил этишни талаб этадики, унда:

1. Ўқув жараёни ижодкор шахсни шакллантиришга йўналтирилади;

2. Ҳар бир таълим олувчининг ёш хусусиятлари, индиви-

дуаллигини ҳисобга олган ҳолда унга ўқув материаллари тақдим этилади.

Ўқувчи мактаб ҳаёти, ўқув-тарбия жараёни, ижтимоий фаолият барча турларининг (бадий ижод, меҳнат, ўқув, спорт, ижтимоий, ташкилий ва ҳоказолар) эркин субъекти бўлмоғи лозим. Фақат шу ҳолдагина педагогик фикр ўқувчиларни, уларнинг ёш ва индивидуал, руҳий ва жисмоний ўзига хосликлари ва имкониятлари, таълим-тарбиянинг ижтимоий меъёрларига мувофиқ ҳолда, ривожлантиришнинг йўллари ва воситаларини излашга йўналтиради.

Ўқувчиларда ташаббускорлик ва мустақиллик уйғун ҳолда жамоавий биродарлик, ҳамжиҳатлик, меҳнатсеварлик ва изланувчанлик каби шахсий сифатларни тарбиялашга қаратилган.

Уйғун ҳолда тарбиялаш ўқувчилар томонидан одамлар онгли фаолиятининг барча асосий турлари — ўйин, меҳнат, бадий ижод, ўқув, спорт, ижтимоий ва ташкилий соҳаларни доимий амалга оширишни кўзда тутади. Бунда исталган фаолиятнинг бошланғич шакли уни жамоавий тарзда бажарилишидан иборат бўлиб, маълум вақт ўтиши билангина у индивидуаллашади. Албатта, ҳар бир ёшда санаб ўтилган фаолият турларининг уйғунлиги ва даражаси турлича, бироқ уларнинг жамланган ҳолда намоён бўлиши тўлақонли ахлоқий, ақлий, бадий ва жисмоний таълим-тарбияни таъминлайди. Айнан фаолиятнинг жамоавий шаклида ўқувчи томонидан билимлар, ўқув кўникмалари самарали ўзлаштирилади.

Замонавий педагогик тафаккурнинг энг муҳим хусусиятларидан бири таълимга давлат — ижтимоий тизим сифатида ёндошувдир (Яқин пайтларгача фақат давлат ёндошуви устувор бўлган). Бундай ёндошув таълимни бошқаришда турли даражадаги ижтимоий кенгашларнинг иштироки, шунингдек, мактаблар турларининг хилма-хиллигини кўзда тутади.

Ижтимоий-гуманитар таълим олдига кўйилган ижтимоий буюртма ўқувчи шахсини фикрлаш, ўзгалар фикрини англаш ва шу фикр маҳсулини оғзаки ҳамда ёзма шаклда саводли баён қила олиш, яъни коммуникатив саводхонликни ривожлантиришдан иборат. Шундан келиб чиққан ҳолда ушбу таълим олдига ижтимоий жиҳатдан мукамал шаклланган, мустақил фикрлай оладиган, нутқ ва мулоқот маданияти ривожланган ўқувчини камол топтириш мақсади кўйилади.

Шу мақсаддан келиб чиққан ҳолда ижтимоий-гуманитар таълимнинг мазмуни:

- ўқувчиларнинг фикрлаш салоҳияти, ақлий ривожланиши, мантиқий тафаккурини ўстириш;
- ўқувчиларнинг ўз-ўзини, моддий борлиқни англаш ҳамда ўз фикр ва ҳис-туйғуларини ижтимоий-гуманитар таълимнинг кенг имкониятлари доирасида баён эта олиш вазифаларини ҳал этишга йўналтирилади (48, 47).

Ижтимоий-гуманитар таълимда ўқувчиларнинг ижодий тафаккурини шакллантириш асосий вазифа ҳисобланади.

Ўқув дастурлари тузишда, аввало, ўқувчиларнинг матн устида ишлаши жараёнида умумий тараққиёти ҳисобга олинади. Бунда:

- а) ўқувчиларнинг теварак-атрофдаги предмет-ҳодисалар ва уларнинг хилма-хиллиги тўғрисидаги тасаввури;
- б) мана шу предмет-ҳодисалар орасидаги сабаб, шарт, қарама-қаршилик муносабатларини тўғри фарқлай олиш қобилияти;
- в) ўз ҳис-туйғуларини сўз орқали ифодалай олиш ва ўз билганларини бошқаларга етказа билиш кўникмалари.

Хуллас, умумий тараққиёти юқори бўлган ўқувчи ижодий фикрлаш ҳамда фикрини оғзаки ва ёзма ифодалай олиш кўникмаси мукамаллиги билан ҳам ажралиб туради.

Ўқувчилар ижодий фикрлаш қобилияти ҳамда малакаси қанчалик ривожланган бўлса, сўз ва гапларнинг аниқ маъ-

носидан қатъи назар, шакллар, сўзларни ўзаро боғловчи воситаларга қараб, улар орасидаги ўхшашлик ёки фарқли томонларни тез англайдиган ва тўғри таҳлил қиладиган бўлади.

Таълим усули, асосан, индуктив бўлиб, ўқитувчи ва ўқувчи фаоллигига таянади. Бу усул ўқувчиларда ижодийлик, мустақил фикрлаш, ижодий фикр маҳсулини нутқ шароитига мос равишда оғзаки, ёзма шаклларда тўғри, ра-вон ифодалаш кўникмаларини шакллантириш ва ривожлан-тиришга хизмат қиладди. Ушбу концептуал асосни рўёбга чи-қаришда ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитишнинг та-лаблари ва усуллари қўл келади.

Ушбу туркумдаги фанларни ўқитиш олдига қўйилган умумдидактик ва ўзига хос талаблар ўқувчиларнинг ижодий тафаккурини шакллантиришга кўмаклашади. Зеро, улар ор-қали ўқувчиларнинг ижодий тафаккури, фикрлаш малака-лари мунтазам тараққий эттириб борилади, оқибатда улар ўз фикрлаш фаолиятларини такомиллаштириб, энг муҳим мантиқий амалларни бажарадиган бўлади.

Ўқувчилар матндаги нарса-ҳодисалар билан уларнинг бел-ги-ҳолатлари орасидаги муносабатни ҳам таҳлил этади; тур ва жинс тушунчаларини ажратади; борлиқдаги нарса-ҳоди-саларнинг ўхшаш ва фарқли томонларини англайди; улар-нинг хусусий ва умумий белгиларини таснифлайди ва маъ-лум бир хулоса чиқаради.

Берилган билим, қоида ва тушунчаларни ўзлаштиришда ўқувчиларнинг шахсий кузатиши, қиёслаб билиши ва му-айян хулосага кела олиши муҳим аҳамиятга эга. Бу ишлар-нинг барчаси ўқитувчи раҳбарлигида амалга оширилади.

Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти таъ-лим мазмуни, шакллари, воситалари, усуллари, унинг си-фатини баҳолаш тартибини белгилайди. Ижтимоий-гумани-тар таълим жараёнида ўқувчиларнинг ақлий фаолиятини ўстириш усуллари-дан ташқари ижодий тафаккурини шакл-лантирувчи усуллар ҳам мавжуд.

Маълумки, ушбу йўналишдаги дарслар ижтимоий фаол шахсни шакллантирувчи асосий воситалардан биридир. Дарс иккиёқлама жараён бўлиб, унда ўқитувчи ҳам, ўқувчи ҳам фаол иштирок этади. Шунинг учун ўқитиш усулларини қўллашда нафақат ўқитувчи фаолияти, балки ўқувчи фаолияти ҳам асос бўлиб хизмат қилиши зарур. Ана шу нуқтаи назардан қараганда ўқитувчи ва ўқувчи фаолияти билан алоқадор бўлган ўқитиш усуллари мавжудлигини кузатиш мумкин: 1. Ўқитувчи фаолияти билан алоқадор бўлган усуллар. 2. Ўқувчи фаолияти билан алоқадор бўлган усуллар.

Ўқитувчи фаолияти билан боғлиқ усулларни ўз навбатида учга бўлиш мумкин. Улар:

1. **Баён қилиш усули.** Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида бу усул жуда кўп ишлатилади. Бу усулда ҳар қандай таърифмоҳиятини тушунтириш, ўқувчилар билимидаги бўш томонларни тўлдириш мақсадида қўшимча маълумот бериш, уларнинг саволларига жавоб қайтаришда фойдаланилади.

2. **Сухбат усули.** Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда бу усул муҳим ўрин тутди. Шундай экан, ўқувчилардаги мустақил фикрлашни ривожлантиришда ижтимоий-гуманитар ўқув фанлари имкониятлари кенглиги билан ўзига хосдир. Ҳар қандай дарс жараёнида бу усулни қўлай билиш билан ўқувчи ва ўқитувчи ўртасидаги ижобий ҳамкорлик таркиб топа боради. Сухбат усули пухта ўйлаб тузилган савол ва топшириқлар асосида, самарали натижа кўзланган тарзда ташкил қилинади.

3. **Муаммоли баён қилиш усули.** Дарс жараёнларида муаммоли вазиятларни яратиш билан ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш кўникмалари шакллантириб борилади. Ўқувчиларда вазиятлардан чиқиб кетишда, муаммоларнинг ечимларини топишда турли хил йўللарни топа билиш, қарор қабул қилиш жараёнлари ўтказилиши билан улардаги барча мавжуд қобилиятлар, имкониятларнинг намоён этилиши юзга келади.

Ўқувчиларга турли кўринишларда муаммони баён қилиш орқали уларда кузатиш, таққослаш, ўхшаш ва фарқли томонларини аниқлаш, умумлаштириш каби мантиқий операциялардан фойдаланган ҳолда улар олдига маълум муаммо кўйилади.

Муаммоли баён қилиш усули ўқувчилар ижодий тафаккурини шакллантиришга ҳам хизмат қилади. Чунки ўқувчилар бу жараёнларнинг барчасида изланади, изланиш жараёнида эса ўзидаги мавжуд тажрибадан, билимдан фойдаланган ҳолда ижодий тафаккур қилишга йўналтирилади.

Ўқитувчи ўз фаолияти билан алоқадор усуллар, муаммоли вазиятлар яратиш ва ўқувчиларнинг ушбу йўналишлардаги материалларни тадқиқотчилик асосида ўрганиш фаолиятини ҳисобга олади.

Ўқувчиларнинг фикрлаш кўникмаларини ўстириш ижтимоий-гуманитар таълим йўналишдаги дарсларда марказий ўрин эгаллайди. Бу ҳолат ўқувчиларнинг ўқув-билув фаолиятини кучайтиришда муҳим омилдир. Ўқувчилар томонидан билимларни мустақил эгаллаш ва бу билимларни кўникма ҳамда малакага айлантириш жараёнида ўқувчилар фаолиятини уюштириш усуллари мавжуд. Ўқувчиларнинг мустақил билим олиши жараёнида қўлланиладиган ва уларнинг ижодий тафаккурини шакллантиришга хизмат қилувчи усуллар мавжуд. Улар қуйидагилар:

1. Репродуктив (тиклаш) усули.
2. Қисман изланувчанлик усули.
3. Изланувчанликка асосланган усуллар.

Бу усулларнинг ҳар бири ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчилар ижодий тафаккурини шакллантиришга таъсир кўрсатади.

Улар ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчиларда ижодийлик, мустақил фикрлаш, ижодий фикр маҳсулини нутқ шароитига мос равишда оғзаки, ёзма шаклларда равон ифодаш кўникмаларини ривожлантиришга қаратилгандир.

Репродуктив усул. Бу усулда ўқувчи тайёр ўқув материали билан ишлайди. Дарс жараёнида эсда қолган нарсани тасвирлаш, тиклаш учун ўқувчи топшириқларни намунага қараб бажаради. Тил материалларини қайта хотирлаш, тайёр сўз, сўз бирикмаси, гап ва матнлар билан ишлаш каби топшириқлар ўқувчидан фақат репродуктив усулдан фойдаланишни талаб этади.

Бу усул ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитиш жараёнида ҳам ўқувчиларда аниқ илмий ва образли тафаккур кўникмаларини шакллантиришда муҳим ўрин тутди.

Ўқувчиларнинг имло ва пунктуация саводхонлигини ошириш, уларнинг ёзма, оғзаки нутқини ўстириш, ижодий тафаккурини ривожлантиришда репродуктив(тиклаш) усулларининг роли каттадир.

Қисман изланувчанлик усули. Бу усул таркибида қайта хотирлаш асосий ўринни эгалайди. Ўқувчи машғулотларда эгалаган билимларига асосланмай туриб, бирор-бир тил воситасини бошқаси билан алмаштира олмайди. Ўқувчининг қайта хотирлаши ижодий фаолият ва ижодий тафаккур билан чамбарчас боғлангандир.

Усул таркибида тадқиқот элементларининг бўлиши ўқувчилар ижодий тафаккурини шакллантиришнинг муҳим омилли ҳисобланади.

Изланувчанликка асосланган усуллар. Ижтимоий-гуманитар фанлар бўйича машғулотларда изланишга асосланган усуллардан фойдаланиш бир неча мақсадни кўзда тутди. Улар: 1) ўқувчининг ўқув-билув ва ижодий тафаккур жараёнини фаоллаштиради; 2) воқеа-ҳодисаларни мустақил таҳлил қилишга ўргатиш орқали уларда мустақилликни шакллантиради; 3) ўқитишнинг амалий йўналишини кучайтиради ва ўқувчиларни коммуникатив фаолиятга пухта тайёрлаш имконини беради.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов: «Сир эмаски, ҳар қайси давлат, ҳар қайси миллат нафақат ер ости,

ер усти табиий бойликлари, ҳарбий қудрати, ишлаб чиқариш салоҳияти билан, балки ўзининг юксак маданияти, маънавияти, эркин ва мустақил фикр юритиши билан ҳам кучлидир», — деган эди. Шу маънода олганда боланинг билим олиш, дунёқарашини ривожлантириш масалаларида эркин ва мустақил фикрлаш жараёни, ўз фикр-мулоҳазаларини мустақил баён этиши, мураббий билан баробар мулоқотда бўлиш ҳолатлари ўқитувчилар томонидан турлича мазмунда тушунилади. Баъзан ўқувчи ҳақ бўлса-да, ўқитувчи уни тан олгиси келмайди. Ана шу ҳаракат билан эркин ва мустақил фикрлашга интилаётган ўқувчи йўлида катта бир тўсиқ бўлиб қолади.

Ўқитувчиларнинг маълум фоизи ўқувчи жавобини охиригача тингламай, уни тўхтатишга ёки фикрини тўла баён этишда камчилик сезса, дарҳол ёрдам беришга одатланиб қолган. Бундай ҳолатларда ўқувчилар эркин ва мустақил фикрлашга эҳтиёж сезмайди, аксинча муҳокама этилаётган мавзуга мукаммал ёндошмайди. Айрим ҳолатларда эса, ўқувчи жавобидаги хатолик ва камчилик ўқитувчи томонидан қўполлик ёки танбеҳ бериш билан якунланса, болада эркин фикр юритиш ўз-ўзидан сўнади. Устоз шогирдининг фикрини тўлиқ эшитиши, агар ўқувчи дарсликдан бошқа манбалардан ҳам фойдаланган, изланган бўлса, уни рағбатлантириши керак. Шундагина ўқувчи чўчимай, эркин жавоб беради ва яна изланишда давом этади. Изланишда давом этиш икки томонлама амалга оширилиши керак. Ўқувчи изланса-ю, ўқитувчи дарсликдан четга чиқмаса, ўқувчининг фикрига қўшилишга иккиланади. Бундай вазиятда у ўқувчини ҳам иккиланишга олиб келади.

Мазкур масала бўйича қатор тадбирлар, семинарлар ва давра суҳбатлари олиб борилмоқда, бироқ уни бугунги кун талаблари даражасига кўтаришда қатор муаммолар ҳам мавжуд. Боланинг муносабати, фикр билдириши унинг атрофидаги катталар учун ҳар доим ҳам аҳамиятли ҳисобланмайди. Ваҳоланки, боғча ёшидан бошлаб ушбу масалага ало-

ҳида аҳамият бериш, бошланғич синфда эса уни шакллантириш, кейинроқ эса ривожлантириш кўзда тутилади. Лекин таассуфки, болани мустақил фикрлаш масаласига кўпчилик ога-оналар, ўқитувчи ва тарбиячиларнинг ўзларини ҳам тайёр деб ҳисоблаш мушкул.

Хуллас, ўқувчиларнинг эркин ва мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш масаласига ҳам узлуксиз таълим жараёни сифатида қаралса, кўзланган мақсадга эришиш муқаррардир (Таълим ва тафаккур. 2001, 2-сон. 27-бет).

Шунингдек, дарслик мазмунини пухта ўзлаштириш, ўқувчининг билишга бўлган қизиқишини ошириш мақсадида улардаги матн ҳамда иллюстрациялар савол ва топшириқлар билан тўлдирилиши керак. Савол ва топшириқлар шакл ҳамда мазмунига кўра хилма-хил бўлиши, уларни бажариш учун ўқувчилардан турли ҳаракатлар ва ақлий операциялар талаб этилиши, материални баён этишда қўлланилиши мумкин бўлган мантиқий мушоҳаданинг шакл ва усулларидан тўғри фойдаланилишига эришиш керак. Масалан, географиядан ўқув-методик мажмуа (ўқув атласи, ёзувсиз карта, методик қўлланма, маълумотнома, ўқув фильми, электрон дарслик)лар шаклланигани сари дарсликнинг муайян функцияси улар зиммасига юкланиб, дарслик бир қадар ихчамлашади. Ҳозирча ўқув мажмуалар шаклланиши бошланғич босқичда экан **мустақил фикрловчи баркамол авлодни тарбиялаш** вазифасининг маълум бир кўлами дарслик зиммасида қолади.

Зиммасига шу қадар масъулиятли вазифа юкланган дарсликлар бу вазифани муваффақиятли ҳал этиши учун улар, аввало, фандаги илмнинг сўнгги ютуқларига асосланиши, ўқувчиларни мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилган матн, иллюстрация, савол ва топшириқлар билан бойитилиши, шунингдек, ўқувчиларда Ўзбекистон давлат мустақиллигини қадрлаш, уни янада кучайтириш руҳининг қарор топишига хизмат қилиши лозим.

Ўқувчилар билимларни пухта эгаллаши учун ижтимоий-гуманитар ўқув фанлари дарсликларида энг муҳим масалаларни аниқ ажратиб бериш, уларни муайян кетма-кетликда баён этиш, ҳажмини имкон қадар камайтиришни тақозо этади. Ўқитишнинг кейинги босқичларида олинган билимларни қўллаш ва мустаҳкамлашда бу материал кенгайтирилиши ва тўлдирилиши мумкин. Ўқувчилар билимларни пухта эгаллаши учун дарсликда ўқув материаллари билимларни механик тарзда эслаб қолишга қаратилмай, ўқувчиларни фаол фикрлашга, ўрганилганлар маъносини ўқиб олишга йўналтирилган машқлар бўлиши лозим. Дарслик курснинг асосий масалаларига бир неча марта қайтиш, ўқувчиларга бу материалларни янгича нуқтаи назардан тақдим этиш, уларни таққослаш ва янги билимлар билан боғлаш имконини бериши керак. Шунингдек, ўқувчиларнинг ижодий қобилиятларини ривожлантириш учун дарсликка муаммоли таълимга хос амалий топшириқлар киритилиши лозим. Бу топшириқлар билимларни янги шароитга кўчириш, таниш вазиятдан янги муаммони илғаб олиш, фаолиятнинг маълум методларини янгиси билан мустақил алмаштириш, муқобил идрок қилиш сари қаратилиши зарур.

Дидактик материални баён этишда мантиқий фикрлашнинг турлича шакллари — таққослаш ва қарама-қарши қўйиш, индукция ва дедукция, мавзу юзасидан асосли хулоса чиқариш, исботлашнинг турли усулларида кенг фойдаланиш муҳим ҳисобланади. Бунда ўқув материалларини баён этишда индуктив ва дедуктив ёндошишлар ўртасидаги тўғри мутаносибликни вужудга келтириш керак.

Дарсликда баён этилган билимларни ўқувчиларнинг чуқурроқ ва пухтароқ ўзлаштиришларини таъминлаш, уларнинг ўқиб билишга бўлган куч-ғайрат ва қизиқишларини ошириш, дарсликдан тўлақонли фойдаланишларига эришиш мақсадида улардаги матн ҳамда иллюстрациялар савол ва топшириқлар билан тўлдирилиши керак.

Савол-топшириқлар ўз табиати ҳамда мазмунига кўра хил-ма-хил бўлиши, уларни бажариш учун ўқувчилардан турли ҳаракатлар ва ақлий операциялар талаб қилиниши, материални баён этишда қўлланилиши мумкин бўлган мантиқий мушоҳаданинг шакл ва усулларидан тўғри фойдаланишга эришиш керак.

Баъзи савол ва топшириқлар ўқувчилардан мақола ёки бўлимда баён этилган далиллар ва далиллар гуруҳини эсга туширишнигина талаб қилса, бошқалари у ёки бу даражада мураккаб бўлган сабаб-оқибат алоқаларини вужудга келтирган мушоҳада, таққослаш, исбот, тавсиф, умумлашма, баҳо ва бошқаларни тақозо этиши мумкин.

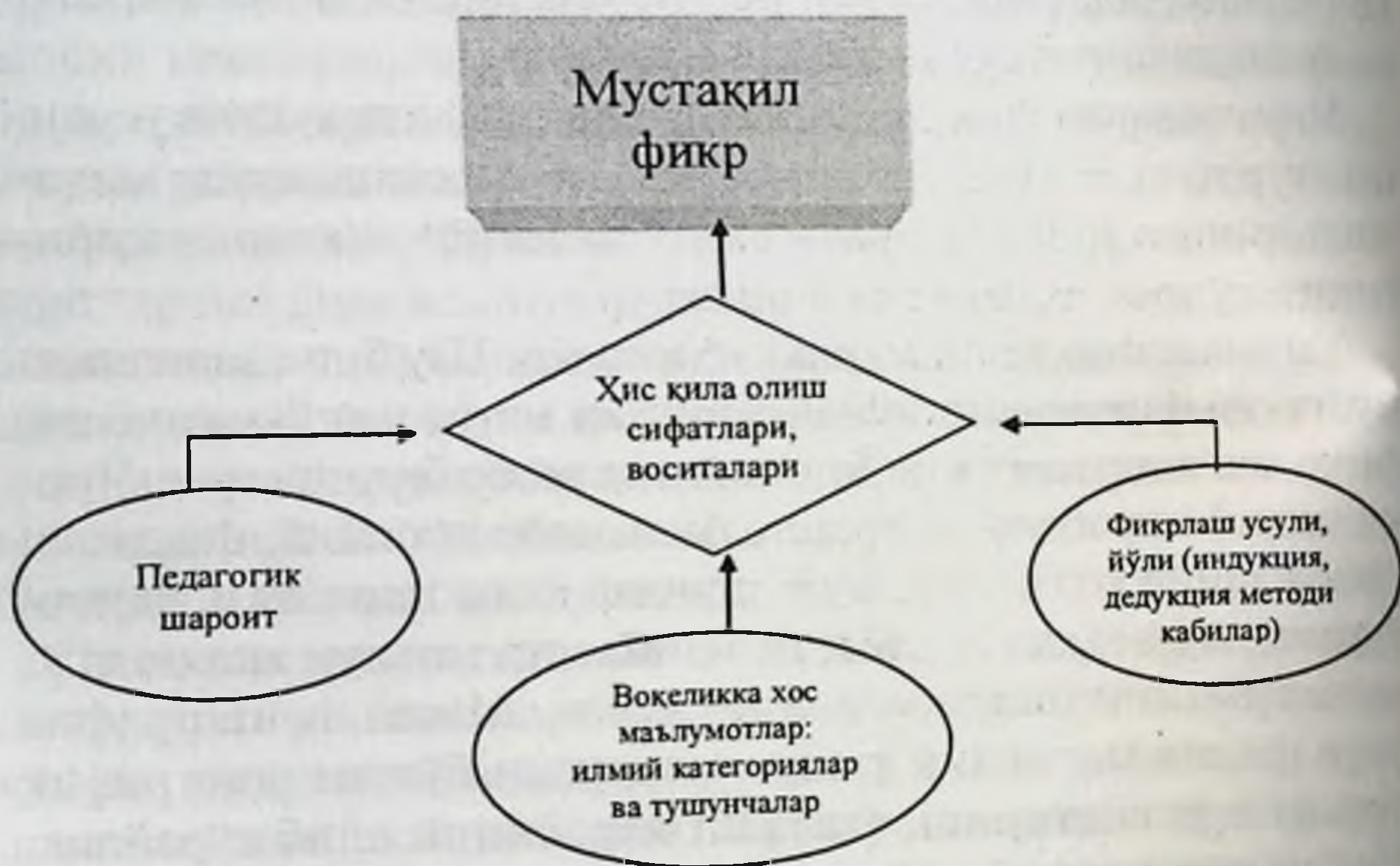
Ўқувчиларда фикрлашнинг индуктив ва дедуктив усулини, турлича — тўлиқ ёки нотўлиқ таққослашларни шакллантиришга ёрдам берувчи савол ва топшириқларни кириштишга кўпроқ аҳамият бериш зарур.

Умуман, фикрлаш мураккаб жараён. Шу боис дарсликда мустақил фикрлашга йўналтирилган матннинг ўқувчи ёши, фикрлаш доирасига мос бўлишига эътибор бериш керак. Чунки оддий китоб ўқиш орқали билимлар кўпайиб, фикрлаш ривожланиб қолмайди. Бу — шундай фаол жараёнки, ўқувчи ўқиган, мушоҳада қилаётган манбасига маълум маънода ўз муносабатини билдира олиши керак. Масалан, география ўқув фанининг оддий тушунчаларидан бўлган «географик ўрин»ни ўзлаштириш, эгаллаш жараёнини олиб кўрайлик. Ушбу тушунчани ўзлаштириш учун ўқувчи маълум объектлардан исталганининг географик ўрнини кўз олдига келтира билиши керак. Сўнг янги объект географик ўрнига баҳо беришга ўтилади. Бунда «Хўш, бу нарса менга нима учун керак?» деган маънода ўқувчи ўзига савол бериб, унга жавоб топа олиши керак. Бу мавзунини ўрганишда ўқувчи Ўзбекистон мисолида ҳавонинг исиши ёки совиши, совуқ ҳаво массалари ёки ёғинларни горизонтнинг қайси томонидан келиши сабабларини англаши, тушуниши учун, аввало, мам-

лакат худудининг фазовий ўрнини тасаввур эта олиши зарур. Акс ҳолда мавзунини эслаб қолиш мушкул бўлади. Демак, ҳар қандай фикр қўзғалиши шахсий қизиқишига алоқадор бўлади ва ҳар бир алоҳида фикрнинг ортида конкрет одамнинг мураккаб мушоҳада ва мулоҳаза фаолияти ётади.

Мустақил фикрлашнинг асосида ҳис қила олиш ётади, бунда воқеликка хос маълумотлар: илмий категориялар ва тушунчалар фикрлаш усуллари билан мутаносиб тарзда педагогик шароитнинг яратилишини тақозо этади.

(1-схема)

Мустақил ва ижодий фикрлаш қобилиятига эга бўлган авлодгина Ўзбекистон тараққиётини таъминлай олади. Ижодий тафаккур, мустақил фикрлаш деганда нимани тушуниш лозим? Ижодий тафаккур ўқувчининг берилган ҳар бир материалга нисбатан ижодкорлик билан ёндошишни тақозо этади.

Ижодкорлик — кишининг қизиқиши ижодийлик намуналари, янгиликлар киритишга кенг имкониятлар очади-

ган машғулотлар билан шуғулланишга интилишларида ўз аксини топади. Бу йўналиш бўйича юқори кўрсаткичга эга бўлган кишилар доимо қизиққан соҳасига ижодий ёндошиб, бирон-бир ўзгариш, янгилик киритишга ҳаракат қилади.

Ўз ўрнида ўқувчиларнинг ўқув материаларига нисбатан ижодий ёндошишлари уларнинг мустақил фикр юритишлари учун муҳим йўл ҳисобланади.

Матбуотда мустақил фикрлаш хусусида, жумладан, шундай фикр баён этилган эди: «Мустақил фикрлашнинг бир неча таркибий қисмлари бор. Булардан асосийлари қуйидагилар: биринчидан, ўқувчида шахсият, мустақиллик, «мен»лик тушунчаси ҳисси ва ғурурини шакллантириш ва бу «мен»нинг фаол яратувчи, бутун борлиққа, кўрган, эшитган, билган нарсаларга, қилиши керак бўлган ва қилаётган ишга нисбатан шахсий ҳукмга эга бўлиши зарурлигини ривожлантириш керак.

Унинг шахсий ҳукми хусусийлик рўёбга чиқиши шакли, тури бўлмоғи лозим, яъни ўқувчи ўзини «мен» деб билса, бошқалар ҳам худди шундай «мен»лар эканлигини, бошқа шахс, унинг қизиқишларини ҳурмат қилиши, айти замонда, ўзига нисбатан ижобий муносабат эканлигини тўла тушуниши керак. Иккинчидан, ўз фикрини асослай олиши ва уни ҳимоя қилиши. Учунчидан, мақсадга эришишнинг бир неча хили, умуман, бир неча муқобил йўллари, имкониятлари мавжудлигини билиши, бу воситаларни излаши, ҳар бир воситадан муайян вазиятда тўғри фойдалана олиши лозим.

Ўқувчини мустақил фикрлашга йўналтиришда унинг ёши, фикрлаш даражасига алоҳида эътибор бериш зарур. Яъни битирувчи синф ўқувчиларига бирмунча мураккаб даражадаги топшириқлар билан мурожаат қилинса, қуйи синф ўқувчиларига эса, аксинча, осонроқ савол ва топшириқлар бериш лозим. Масалан, 9-синф «Жаҳон иқтисодий ва ижтимоий географияси» курсида ўқувчиларга қуйидагича топшириқ

бериш мумкин: Атлас хариталаридан фойдаланиб, Фарбий Европадаги бирор мамлакатнинг иқтисодий географик ўрнини тавсифлаб беринг. Бунда қуйидаги намунавий режадан фойдаланинг:

1. Қўшни мамлакатларга нисбатан тутган ўрни.
2. Асосий қуруқлик ва денгиз транспорт йўлларига нисбатан тутган ўрни.
3. Асосий ёқилғи-хомашё базалари, саноат ва қишлоқ хўжалиги районларига нисбатан тутган ўрни.
4. Иқтисодий географик ўрнининг мамлакат иқтисодиёти ривожланиши ва жойлашувига таъсири ҳақидаги асосий хулоса.

Топшириқнинг бу тарзда қўйилиши ўқувчиларда мустақил фикрлаш кўникмаларини ҳосил қилиш учун қулайлик яратади. Зеро, мазкур масалани ёритиш учун нафақат географик ўрин тушунчаси ҳақида, балки иқтисодий географик ўрни ҳақида маълумотга эга бўлиши, мамлакатнинг асосий географик объектларига нисбатан тутган ўрнига баҳо бера олиши зарур. Энг муҳими иқтисодий географик ўрнининг мамлакат иқтисодиёти ривожланишига қандай таъсир ўтказиши ҳақида хулоса бериш учун ўқувчи мавзунини комплекс ўзлаштира билиши талаб этилади.

8-синфда эса бу мавзу бўйича Ўзбекистоннинг географик ўрнига баҳо бериш экан, «Иқтисодий географик ўрин табиий географик ўриндан қайси жиҳатларига кўра фарқланади?», «Қандай омиллар иқтисодий географик ўринга белгиловчи таъсир кўрсатади?» каби саволлар билан уларни фикрлашга йўналтириш мумкин. Шунингдек, саволларнинг «Юртимизнинг географик ўрнида қачон ва қандай омиллар туфайли ноқулайликлар кучайди?» Ёки: «Ўзбекистон чегараларининг қайси жиҳатлари иқтисодий алоқаларга қулайлик яратади?» тарзида қўйилиши билан ўқувчининг Ўзбекистон иқтисодий географик ўрнини қай даражада ўзлаштирганлигини, фикрлаш даражасини билиш мумкин.

Табиийки, бундай қуйи синфларда юртимизни дунё океани ва денгизларига нисбатан тутган ўрни, йирик тоғ тизмаларининг жойлашиши, уларнинг ўлкамиз табиатига таъсирини англаш билан кифояланиш мумкин.

Юқорида келтирилган, мактаб география курсларида географик ўрин тушунчасини ўқувчининг ёшига, фикрлаш даражасига мос ҳолда синфлар бўйича мураккаблаштириб бориш юзасидан дарсликлар, улардаги савол, топшириқлар муҳим аҳамият касб этиши изоҳланди.

Бироқ фикрлашни ривожлантиришда дарсликдан ташқари қўшимча ўқув-методик мажмуалардан ҳам фойдаланишимиз мумкин. Географияда бу, биринчи навбатда атлас ва хариталардир. Ўқувчи ниманинг қаерда жойлашганлигини англашида, бошқа объектларга нисбатан тутган ўрнини белгилашда улар томонидан ёзувсиз хариталар билан ишланиши катта амалий аҳамият касб этади. Бу борада ёзувсиз хариталарни ҳам бевосита ўқувчини мустақил фикрлашга йўналтирувчи топшириқлар билан бойитиш зарур. Жумладан: Ўзбекистон вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикаси чегараларини ажратиб, алоҳида рангларга бўянг. Қорақалпоғистон пойтахти ва вилоят марказлари номларини ёзиб қўйинг. Ёки: энг кичик ва энг кейин ташкил топган вилоят ҳамда ўз вилоятингизни штрих билан ажратинг. Иқтисодий географик ўрни энг қулай бўлган шаҳарларни белгиланг каби топшириқларнинг қўйилиши, асосан, юқори синф ўқувчиларига мос келади.

Бугунги кунда ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ифодаловчи мавжуд ҳолат мазкур ҳодисани илмий жиҳатдан ҳар томонлама ўрганган ҳолда таълим жараёнига татбиқ этиш зарурлигини кўрсатмоқда. Зеро, бу ҳам педагогик, ҳам психологик жиҳатдан қаралганда ўқувчи шахсини жараёнга тайёрлайди ва ўз-ўзидан мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириб боради. Бу эса шахс мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг назарий-амалий асос-

ларига таянган ҳолда мазкур жараённи ташкил этиш лозимлигини кўрсатмоқда.

Хулоса ўрнида шунини келтириш мумкинки, ўқувчиларни мустақил фикрлаш фаолиятида мавжуд аҳволни бартараф этишнинг педагогик-психологик асослари қуйидагиларга йўналтирилган:

1. Ўқувчиларнинг мустақил фикрлашларини ташкил этишга алоқадор масалаларни ўқув-меъёрий ҳужжатлар мазмунига сингдириш.

2. Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш фаолиятини ташкиллаштиришга алоқадор ишларни тизимлаштириш.

3. Ўқувчилардаги психологик ҳолатларни тўғри ҳисобга олишда ва уларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда атроф-муҳит таъсирини ҳисобга олиш.

4. Таълим-тарбия жараёнида ўқувчилар ўзлари дуч келган муаммоларни бартараф қила олиш кўникмасини шакллантириш.

5. Ўқувчининг тараққиётини таъминлаш, бу жараёнда тадқиқотчилик кўникмаларини шакллантириш имкониятларини излаш.

Таълим-тарбия жараёнида интеллектуал кўникмалар сифатини ошириш учун ўқувчиларга қулайликлар яратиш, уларнинг қизиқиш ва эҳтиёжларини ўрганишга алоҳида эътибор қаратиш талаб этилади. Шундагина тизимли ёндошувлар, педагогик-психологик асосларнинг мантиқан, моҳиятан, мазмунан амалиёт билан узвийлиги таъминланади.

Ўқувчиларнинг ўқув фаолияти орқали дунёқараши, тафаккури шаклланади, жамиятга нисбатан онгли муносабати таркиб топади.

Маълумки, таълим жараёнида ўқувчининг фаоллиги ошади ва ўқув фанларига бўлган қизиқиши шаклланади.

Таълим-тарбия жараёнида ижобий натижаларга эришиш, энг аввало, ёш авлодга илмий билимлар бериш, уларнинг асосларини пухта ўргатиш, уларда кенг дунёқараш ҳамда

тафаккур кўламини ҳосил қилиш, маънавий-ахлоқий сифатларини шакллантириш борасидаги ишларни самарали ташкил этиш билан белгиланади. Бу самарадорлик ўз-ўзидан таълим муассасаларида ўқув фанларини ўқитиш жараёнининг самарали ташкил этилиши, ўтказилиши, эришган натижалари билан узвий боғлиқ.

Шунингдек, бу жараённинг ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришдаги ўрни ҳам ўзига хосдир. Хусусан, ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитиш жараёнининг асосий мақсадларидан бири ҳам ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш асосида таълим мазмунининг ўқувчилар томонидан самарали ўзлаштирилишига эришишдан иборатдир.

Ҳозирги фан-техника тараққиёти босқичида ишлаб чиқариш ва шахс эҳтиёжлари билан бир қаторда ўқувчининг қизиқишлари, интеллектуал имкониятларини алоҳида ҳисобга олиш лозим. Педагогик муваффақиятни кафолатлай оладиган ўқувчи шахсини шакллантириш жараёнининг лойиҳаси ҳисобланган, ўқувчига ижодий муҳит ўз фикрини эркин баён этишга имкон берадиган омиллардан самарали фойдаланиш зарур.

Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш омиллари ҳақида тўхталганда, уларнинг мазмунмоҳияти, аҳамияти, берадиган натижаси ҳақида фикр юритиш ўринлидир. Демак, ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда қуйидаги омилларга эътибор қаратиш лозим.

Биринчидан, ўқувчилар учун мустақил фикр юритиш, изланиш, ўз фикрини эркин баён эта олиш, ўз хулосаси билан тенгдошларини таништириш кўникмаларининг ўзлаштирилишини кўзда тутувчи дарс жараёнларини ташкил этиш зарур. Бунда таълим технологиялари педагогик фаолиятнинг маълум соҳасини қамраб олиши назарда тутилади. Фаолият соҳаси, бир томондан, танланган

технологияга мувофиқ унинг асосини ташкил этувчи қаторлар тизимини ҳосил қилса, иккинчи томондан, фаолиятнинг таркибий қисми сифатида юзага чиқади. Бугунги кунда янги педагогик технологияларнинг асосий вазифаларидан бири — замонавий таълим мазмуни асосида ўқувчининг ўқув тафаккури фаолиятини шакллантириш, яъни таълим технологияси асосида ўқувчиларга билим бериш, бу жараённинг самарадорлигини кафолатлаш ҳисобланади. Шундай экан, ўтказиладиган ҳар бир дарс жараёнини алоҳида тайёргарлик билан ташкил этиш таълим сифатига ижобий таъсир кўрсатиб, бу жараён ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга хизмат қилади.

Иккинчидан, дарс жараёнида ўқитишнинг самарали во-ситаларидан унумли фойдаланиш зарур. Педагогик жараён-нинг моҳияти — ўқитувчи ҳамда ўқувчининг биргаликдаги фаолияти мазмунида акс этади, мазкур жараёнда педагог ўқувчига юзага келган қийинчиликларни енгиши йўлида ахборотларни эълон қилиш, кўрсатиш, эслатиш, тушунча ёки маслаҳат бериш, йўналтириш, ҳаққонийлаштириш, кен-гашиш, бартараф этиш, илҳомлантириш, қизиқтириш ва ҳурматни изҳор қилиш, талабчанликни кўллаб-қувватлаш каби кўринишларда ёрдам беради. Дарс жараёнида танлан-ган ҳар бир метод таълим сифатига таъсир этади. Метод тан-лашда қуйидагиларга эътибор бериш лозим:

- дарс мавзуси (содда/мураккаб);
- дарсга қўйилган мақсад;
- дарс шакли;
- ўқувчилар сони;
- ўқувчилар ёши;
- ўқувчилар тажрибаси;
- ресурслар;
- ўқувчиларнинг тайёргарлик даражаси;
- ўқувчиларнинг эҳтиёжлари;
- ўқувчиларнинг руҳияти;
- менталитети.

Учинчидан, синфдан ташқари машғулотларни ташкил этиш жараёнида ўқувчиларнинг қизиқишлари асосида турли йўналишдаги тадбирларни ташкил этиш орқали ўқувчининг ўз онгида мавжуд билимларни ривожлантириш, ўз қобилиятларини намоёниш этиш, имкониятларидан самарали фойдаланиш муҳити яратилади. Ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитиш жараёнида ташкил этиладиган синфдан ташқари машғулотларда ўқувчининг қизиқишларини инобатга олган ҳолда таълим-тарбия жараёнининг сифатини ошириш мумкин. Тарих, география, адабиёт, давлат ва ҳуқуқ асослари, миллий истиқлол ғояси ва маънавият асослари фанларидан берилган мавзуларда тарихга оид, табиат олами, воқеа-ҳодисаларни талқин этган ҳолда таҳлиллар орқали ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳияти ривожлантирилади.

Синфдан ташқари машғулотлар ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини кенгайтиради, эгалланмаган маълумотлар билан бойитади. У мавжуд маълумотларни таҳлил этиш билан бирга уларни қўшимча манбалар асосида бойитиш имкониятига эга бўлади. Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнининг ўзига хослиги ҳам ўқувчилар мустақил фикрлаш, мустақил ишлаш, мустақил қарорга келиш кўникмаларини шакллантиришдан иборатдир.

Тўртинчидан, ахборотли техника воситаларидан самарали фойдаланиш ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитишда ўқувчиларнинг фанга оид манбаларни кўпроқ ўрганишига ёрдам беради. Фанларни ўқитишда компьютерлардан фойдаланиш, асосан, «ўқув-педагогик дастур»лар ёрдамида амалга оширилади. Шунингдек, замонавий компьютерларнинг дастурий таъминотида мавжуд бўлган турли матн муҳарриридан, график, электрон жадвал, маълумотлар жамғармаси каби дастурлардан фойдаланиш дарс самарасини ошириш билан бирга ўқувчиларда компьютер техникасини бошқариш кўникмаларини ҳосил қилади. Шу билан бирга айрим мавзуларда ўқув фильмлари ёки видеолавҳалардан фойдаланиш

ҳам яхши самара беради. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг ўқитувчилари дарс ўтиш жараёнида ахборот технология элементларини ўз фанида қўллаганида ўқувчилар ахборотларни олиш, узатиш, қайта ишлаш каби жараёнларни синаб кўради. Айрим мавзуларнинг компьютер имкониятидан келиб чиққан ҳолда ёритилиши ўқувчиларда компьютер саводхонлигини шакллантиради ва билимларини мустаҳкамлайди. Бу эса ўқувчиларни изланувчанликка, мантиқан фикрлаш қобилиятини оширишга ундайди ва муаммоларни ҳал этишда яхши самара беради.

Бешинчидан, тадқиқотчилик қобилиятини шакллантириш орқали ўқувчиларда ижтимоий-гуманитар таълим жараёнидаги изланишлар билан мустақил ижод қилиш кўникмаси ҳосил қилинади. Ҳар бир ўқувчи қобилияти асосида, ўз хоҳишига кўра, маълум бир мавзуда тадқиқотлар олиб бориши натижасида, унинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш учун имконият берилади.

Олтинчидан, дарслик билан мустақил ишлаш кўникмасини ҳосил қилиш орқали ўқувчи ўз тажрибасига таянган ҳолда материалларни ўрганади ва уларга ўз муносабатини билдиради.

Дарслик билан мустақил ишлаш орқали ўқувчиларда дарс жараёнларига олдиндан тайёргарлик кўриш учун имконият берилади. Дарсликдаги мавжуд материалларни ўзлаштириш баробарида ўқувчиларда далил ва маълумотларга доир мустақил равишда фикр билдириш кўникмаси ҳосил қилинади.

Еттинчидан, ота-оналар билан ҳамкорликдаги фаолият ўқувчиларнинг мустақил фаолият кўрсатиши учун шарт-шароит яратишнинг асосий омили бўлиб хизмат қилади. Ўқувчи характери, қобилиятидаги мавжуд ҳолатлардан самарали фойдаланиш йўлларини ота-она билан ҳамкорликда олиб бориш ўзининг ижобий самарасини беради.

Мустақил фикр юритиш ўз долзарблиги, самарадорлиги, универсаллиги билан ўқувчиларни баркамоллик сари етак-

лайди, жамият ва табиат ҳодисаларини англашда пухта негиз ҳозирлайди.

Фикр юритишнинг мустақиллиги интеллектуал ташаббускорликнинг пишиқлиги ва танқидийлигида намоён бўлади. Интеллектуал ташаббускорлик — инсоннинг ўз олдига янги муаммо, аниқ мақсад, вазифа қўйиши, уларнинг барчасини амалга ошириши, ниҳоясига етказиши, ечимни излашда усул ва воситаларни шахсан ўзи излаши, ақлий зўриқиш, уларга тааллуқли қўшимча белги ва аломатларни кiritишдан иборат босқичларнинг намоён бўлишини назарда тутди. Интеллектуал ташаббускорлик, шунингдек, вазифаларни тезкор ечишда ҳамда янги усул ва воситалардан энг мақбулларини саралаш, ўз ўрнида аниқ қўллаш, эски йўллардан фориғ бўлиш ва бошқа руҳий жараёнларда ҳам ифодаланади.

Ўзи ва ўзгалар мулоҳазаларини, уларнинг ҳаққоний ёки ҳаққоний эмаслигини қиёслай олишда ва юзага келган мулоҳазалар, муҳокамалар, муаммоли вазиятга атрофлича баҳо бера олишда интеллектнинг танқидий характерда эканлиги муҳим аҳамият касб этади. Агар танқидийлик муҳим белгиларга, муаммо моҳиятининг мезонларига асосланса, у объектив танқидийлик дейилади. Ақлнинг танқидийлиги субъектив (шахсий) хатоларга, умуман, субъективизмга оғиб кетса, бундай ҳолда субъектив танқидийлик деб аталади. Инсон фикрлашидаги танқидийлик оқилона, одилона, омилкорлик билан амалга ошса, намоён бўлса, ундай шахсда ҳам ақлий, ҳам ахлоқий сифат (хислат)лар таркиб топган бўлади.

Фикр юритишнинг мустақиллиги унинг маҳсулдорлиги билан узвий боғлиқ тарзда кечади. Муайян соҳага алоқадор илгари сурилган фикрлар, ғоялар, тавсияномалар бўйича назарий ва амалий вазифалар ҳал қилинган бўлса, ундай фикр сермаҳсул ҳисобланади. Муайян вақт оралиғида бажарилган ақлий фаолият кўламига ва сифатига оқилона баҳо

бериш — фикр юритиш маҳсулдорлигининг ўлчаш мезони сифатида хизмат қилади.

Инсон оддий нарсалар тўғрисида фикр юритганда ҳам уларнинг ташқи белгилари билангина чекланмай, ҳодисалар моҳиятини теран очишга интилса, оддий турмуш ҳақиқатидан ҳам умумий қонуният кашф қилиши мумкин. Шубҳасиз, инсоннинг мустақил фикрлаши ҳали изланмаган, тўла фойдаланилмаётган имкониятларнинг инсон тафаккури ёрдамида кашф қилиниши фан ва техника тараққиётини жадаллаштиришга хизмат қилади.

Инсон камолоти жисмоний, ахлоқий ва ақлий босқичлардан иборат бўлиб, мустақил фикрлаш шахс камолот пиллапоясининг юксак чўққисидир. Инсоният тараққиётининг ҳозирги босқичида ақлий камолотга эришиш асаб тизимининг таранглашуви, ақлий зўриқиш, ҳиссий жиддийлашув барқарор иродавий хатти-ҳаракатлар, узлуксиз фаоллик, фидойилик намуналари эвазига босқичма-босқич амалга ошиши мумкин. Баркамол шахс сифатида шаклланишни эзгу ният қилган ватанимизнинг ёш авлодлари аجدодларимиз томонидан яратилган маънавий қадриятларни эгаллаш учун ҳамда эртанги тараққиёт йўлини таъминлаш мақсадида мустақил фикр юритишга, ижодий изланишга пухта ўрганмоқлари лозим.

Таълим тизимида хос бундай жараёнлар ижтимоий-гуманитар фанлар бўйича ташкил этилаётган ўқув жараёнининг мазмунида яққол ифодаланмоқда. Маълумки, умумий ўрта таълим тизимидаги ўқув фанлари ичида ижтимоий-гуманитар туркумдаги ўқув фанлари ўзининг мақсади, мазмуни ва вазифалари билан алоҳида ижтимоий-педагогик аҳамият касб этади.

Ижтимоий-гуманитар фанлар инсоният яшаётган Ер сайёраси ҳақида яхлит тасаввур ҳосил қилишга, умуминсоний ва миллий маданиятни сингдиришга йўналтирилган таълим жараёнидир.

Ўқувчининг билиш қобилиятини ривожлантириш, барча ўқув фанларида бўлганидек, ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ҳам муҳим вазифа ҳисобланади. Зеро, таълим мазмунини янгилашда унинг ўқувчиларни ривожлантирувчи жиҳатларини, имкониятларини рўёбга чиқариш алоҳида долзарблик касб этмоқда. Аммо ўқувчини мустақил билим олишга ўргатиш, унинг фикрлаш қуввати, ақлий салоҳиятини теранлаштириш муаммоси бўйича олиб борилаётган ижобий изланишлар, тажрибалар мавжудлигига қарамай, уларнинг амалиётдаги натижаларидан тўла қаноатланиш имконсиздир. Маълумки, Давлат таълим стандарти (ДТС)га мувофиқ ўқувчилар муайян миқдордаги атамалар, ҳодисалар, жараёнлар, илмий ахборотларни айтиб бера олиши; улар миқёси, кўлами, фазовий ўрнини аниқлай, кўрсата олиши, моҳиятини тушунтира билиши; эгаллаган бир қатор ўқув кўникма ҳамда малакаларни амалий намоён қилиши; энг муҳими, ҳодиса ва жараёнларнинг вақт ўтиши билан қандай миқдор ва сифат ўзгаришларига учраганлигини англай олиши зарур.

Бозор иқтисодиёти ҳар бир шахсдан ўз эҳтиёжларини ўзи қондиришини, аксарият ҳаётий масалаларни мустақил ҳал қила олишини талаб этмоқда. Бундай янгича ижтимоий муносабатлар ўқувчи шахсида янгича нуқтаи назарни таркиб топдирмоқдаки, таълим жараёнида буни алоҳида ҳисобга олиш лозим. Ўқитиш жараёнини ўқувчилар фаоллиги негизида ташкиллашга эришилган тақдирда уларнинг ўқув жараёнига бўлган қизиқишларини янада ошириш мумкин.

Айнанг ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчининг ўтилган мавзулар устида мустақил фикрлаш жараёни унинг мантиқий изчилликда фикр баён қилишида намоён бўлади. Тарихий атамалар эса ўзининг кенг қамровлилиги билан жараёнда ўқувчи шахсидан янада кўпроқ эътибор талаб этади.

Ривожлантирувчи таълимда назарий маълумотлар усту-

ворлиги баробарида ўқув кўникма ва малакаларини таркиб топтиришда турли дидактик восита ва усулларнинг ҳам ўрни муҳимдир. Шу сабабли ўқувчини ривожлантирувчи жараёнларда маърузаларга нисбатан билимларни мустақил эгаллашга йўналтирилган топшириқлар, ўқув кўникма ва малакаларини таркиб топтиришни кўзловчи амалий ишлар, дидактик машқлар ва ўйинларга алоҳида аҳамият берилади. Хусусан, ижтимоий-гуманитар ўқув фанларига хос бундай жиҳатлар, уларнинг мазмунини белгилайди.

Ривожлантирувчи таълимнинг яна бир муҳим шарти — бу, дарс жараёнини ўқитувчи билан бир қаторда ўқувчилар ҳам олдиндан яхлит ва онгли тасаввур этишидир. Бунинг учун ҳар бир дарс мазмуни, тузилиши олдиндан лойиҳалаштирилиб, ўқувчилар янги мавзунини ўрганишда дафъатан унинг модели билан таништирилиши лозим. Шунда ўқувчиларнинг мустақил ўрганиши онгли ва қизиқарли кечади. Машғулот давомида (айнан синфда) ўқитувчи ўқувчилар фаолиятини бошқариб, йўналтириб турар экан, улар ўзларини бу жараённинг қандай кечишини белгиловчи омил — субъект эканликларини ҳис қилишларини таъминлаши лозим.

Амалдаги 8-синф география дарслигида «Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий география»сининг мазмуни ўқув режада кўрсатилган вақт (68 соат)га мувофиқ 68 та дарсга тақсимлаб берилган. Деярли ҳар бир дарс назарий билимларни ифодаловчи муайян тушунчаларни ўзлаштириш, шунингдек карта, диаграмма, картограммаларни ўқиш, улардан фойдалана билиш, географик тавсифлай олиш сингари умум-географик кўникма ва малакаларни таркиб топтиришни кўзловчи унсурлар билан бутланган. Шу боис дарслик географик маълумотлар манбаи бўлибгина қолмай, ривожлантирувчи таълимни кафолатловчи дидактик мажмуага айланган.

ДТС талаб этган ўқувни шакллантириш айна вақтда унинг

шакланганлик даражасини аниқлаш мақсадида дарсликнинг ҳар бир бўлими якунида ўқувчи яшаб турган туман хўжалиги юзасидан географик тавсиф тузиш топширилган. Бу вазифани бажариш учун хилма-хил далилий маълумотлар тўпланади, улар қиёсланади, умумлаштирилади. Вазифа ўқувчини дарслик доирасидан чиқишга ундаши билан ривожлантирувчи аҳамият касб этади. Бир сўз билан айтганда, ўқувчилар ўзлари яшаб турган туман географиясини тадқиқ этишга киришади. Ушбу вазифани бажариш жараёнида ДТСда битирувчилар тайёргарлик даражасига қўйиладиган талабларнинг барча бешта қирраси намоён бўлади. Зеро, дарсликдаги барча топшириқлар мукамал бажарилган тақдирдагина кутилган натижага эришиш мумкин. Бу эса таълим-тарбия жараёнининг мазмун-моҳиятини белгилаб беради.

Ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда ундаги таҳлил этиш, кузатиш, таққослаш кўникмаларини шакллантириш муҳим ҳисобланади.

Психолог олим Эргаш Ғозиев хулосасига кўра, «Инсон шахсий фаолиятида, жумладан, таълим жараёнида таққослаш устида қанча кўп машқ қилса, таққослаш кўникмаси пайдо бўлса, унда фикр юритиш шунчалик самарали бўлади».

Дарҳақиқат, таққослаш жараёнига теран қаралса, у фикрий жараённинг таркибий қисми сифатида нарса ва ҳодисаларнинг мантиқий асосларини ҳис қилиш, сезиш билан бевосита боғлиқлигини аниқлаш мумкин. Зеро, сезиш, ҳис қилиш кўникмасига эга бўлмаган кишилар таққослаш имкониятига эга бўлмайди. Таққослаш жараёнида ўқувчининг ҳам, ўқитувчининг ҳам хотираси янги-янги ахборотлар билан бойиб боради. Ахборотларга бой шахс нутқи ҳар қандай суҳбатдошда ёқимли таассурот қолдиради.

Мактаб география курслари орасида «Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий географияси» курси мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш ва иқтисодий исло-

ҳотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларини ёритишда бой имкониятларга эга.

Ўқитувчи мазкур курсни ўқитиш жараёнида, география материалини ўргатишда бўлгани каби, асосий эътиборни ўқувчилар онгида географик тушунча ва тасаввурларнинг ойдинлашуви, иқтисодий, ижтимоий жараёнлар динамикасини тасаввурда шаклланишига қаратмоғи лозим. Улар таҳминан қуйидагича бўлиши мумкин.

Иқтисодиётнинг барқарор ва мутаносиб суръатларда ўсиши ҳамда таркибий ўзгаришлар ва модернизация жараёнларини таъминлаш, унинг энг муҳим тармоқларини техник ва технологик жиҳатдан янгилашда 2010 йил муҳим босқич бўлиши. Бунда:

а) ёқилғи-энергетика, нефть-газ-кимё мажмуалари, энергетика, олтин қазиб олиш ва рангли металлургия, кимё ва қурилиш материаллари саноати каби тармоқлари, ахборот ва коммуникация технологиялари соҳаларини янада изчил ривожлантириш;

б) енгил саноат тармоқлари, шу жумладан, тўқимачилик саноати, хомашёни қайта ишлаш тармоқлари мўл-кўл хомашё ва ишчи кучи салоҳиятидан келиб чиқиб, бу соҳаларнинг ўсиши ва самарасини оширишга жиддий аҳамият бериш;

в) қишлоқ хўжалигида таркибий такомиллашувини изчил давом эттириш;

г) хизмат кўрсатиш ва коммуникация тизимлари — темир йўл ва автотранспорт инфратузилмаси, электр, газ ва сув тармоқларини ривожлантириш;

д) иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш;

Мазкур жараённи ва унинг устувор йўналишларига хос илмий тушунчаларни ўрганишнинг дидактик аҳамияти бозор иқтисодиётига ўтиш жараёни нақадар масъулиятли ва мураккаблигини ўқувчи англаши билан янада қимматлидир.

Ўқитувчи бунга эришмоғи учун география ўқитишнинг ўзига хос таққослаш усулидан кенг фойдаланиши лозим. Ўрганилаётган материални унга ўхшаш материалга таққослаб кўриш орқасида қийин тушунчалар енгиллашади, кўп рақамлар осон ўзлаштирилади. Шу боис Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий географияси курсига қуйидаги материалларни қўшимча қилиш бизнингча ўқувчининг фикрлаш фаолиятини ривожлантиришга самарали таъсир кўрсатади.

«Ўзбекистоннинг географик ўрни» мавзусини ўрганишда Туркманистондан Ўзбекистон ҳудуди орқали Хитойга ўтадиган газ қувурини тортиш ишлари якунлангани, бу, ўз навбатида, мамлакатимизнинг транзит имкониятларини янада кенгайтириши ҳақида маълумот бериш ўринлидир.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг бош мақсади аҳолининг турмуш даражасини янада оширишга йўналтирилгандир. Бу соҳада амалга оширилаётган ишлардан бири аҳоли бандлигини таъминлаш, ишсизликни камайтириш ҳисобланади. Бу ҳолатни «**Аҳоли ва инсон омили**» мавзусини ўтишда кенгроқ баён этган маъқул. Жумладан, мажлисда баён этилган 2009 йилда мамлакатимизда 940 мингдан зиёд янги иш ўринлари яратилгани, уларнинг 500 мингга яқини қишлоқ жойларда ташкил этилгани, кичик бизнес соҳасида 390 мингдан зиёд, шу жумладан, хизмат кўрсатиш соҳасида 270 мингдан ортиқ янги иш ўринлари очилганини алоҳида таъкидламоқ керак.

Саноат корхоналари билан кооперация асосидаги касаначиликни ҳамда пудрат шартномаси асосидаги уй меҳнатини рағбатлантириш аҳоли бандлигини таъминлашнинг муҳим йўналишларидан биридир. Ана шундай меҳнат фаолиятини ривожлантириш натижасида 130 мингга яқин иш ўрни яратилганини алоҳида қайд этиш лозим.

Ўзбекистоннинг бугунги даражадаги ютуқларига ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, кооперация алоқаларини

кенгайтириш, мустаҳкам ҳамкорликни йўлга қўйиш, мамлакатимизда ишлаб чиқарилган маҳсулотларга ички талабни рағбатлантириш орқали эришгани, биргина маҳаллийлаштириш дастури доирасида ўтган йили 840 дан ортиқ лойиҳа амалга оширилиб, маҳаллийлаштирилган маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини 2008 йилга нисбатан 2,3 баробар оширишга муваффақ бўлингани ҳақида «Ўзбекистон миллий иқтисодиётининг тузилиши» мавзусини ўрганишда айтиб ўтиш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз.

Шунингдек, мазкур мавзунини ўрганишда иқтисодий ўсишни таъминлаш, аҳолининг даромадлари ва фаровонлигини оширишда муҳим ўрин тутаётган кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик жадал ривожланаётганлиги айтилиб ҳозирги кунда кичик бизнес субъектлари ялпи ички маҳсулотнинг қарийб 50 фоизини ишлаб чиқараётганлиги, ҳолбуки, 2000 йилда бу кўрсаткич 30 фоизни ташкил этгани таъкидланади. Бундай натижа биринчи навбатда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик давлат томонидан доимий қўллаб-қувватланаётгани самараси эканлиги эътироф этилади.

2009 йилда Ўзбекистонда ялпи ички маҳсулотнинг ўсиши 8,1 фоизни ташкил этди. Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш 9,0 фоизга кўпайди, қишлоқ хўжалигидаги ўсиш 5,7 фоизни ташкил этди, чакана савдо айланмаси 16,6 фоиз, аҳолига пулик хизмат кўрсатиш 12,9 фоизга ошди.

Изчил дастурни амалга ошириш натижасида 2009 йилда мамлакатимиз ялпи ички маҳсулотида саноат ишлаб чиқариши улуши 2000 йилга нисбатан 14 фоиздан 24 фоизга, транспорт ва алоқа соҳалари улуши 7,7 фоиздан 12 фоизга ошди, айти пайтда қишлоқ хўжалигининг улуши эса 30 фоиздан 18 фоизга камайди.

Мустақиллик йилларида кўплаб корхоналар қурилмоқда, янги иш ўринлари яратилмоқда. «Ўзбекистоннинг тармоқлараро мажмуалари» мавзусини ўрганишда мамлакат аҳамиятига эга янги қурилаётган йирик корхоналарни алоҳида таъ-

қидлаш ва уларни қайси жойларда қурилганлигини мисоллар ёрдамида келтириш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Жумладан, 2009 йилнинг ўзида Республикамизда жами 22 та йирик ишлаб чиқариш объекти, шундан, нефть-газ, кимё, металлургия саноатида 8 та, машинасозлик саноатида 9 та ва қурилиш индустриясида 5 та объект фойдаланишга топширилганини, жумладан, ўтган йили «Фарғонаазот» ва «Максам-Чирчиқ» корхоналарида аммиак агрегатларини реконструкция қилиш, Наманган шаҳрида енгил автомобиллар учун фара ва чироқлар ишлаб чиқарадиган завод, Бухоро шаҳрида «ДЭУ текстил» тўқимачилик комплекси қурилиши каби стратегик лойиҳалар ниҳоясига етказилгани, «Газли» қўшимча компрессор станцияси ишга туширилгани, шунингдек, «Кўнғирот» компрессор станциясида кунига 35 миллион куб метр газни қуриладиган иншоот барпо этилгани тўғрисида маълумот бериш ўқувчиларда амалга оширилаётган ишлар ҳақида тасавурни шакллантиради.

«Электроэнергетика» ва «Транспорт географияси» мавзуларини ўтишда бир нечта кичик станцияни ўз ичига олган «Янги Ангрен — Ўзбекистон» ЛЕП-500 электр узатиш линияси, Қамчиқ довони орқали ўтадиган 165 километрлик «Оҳангарон — Пунгон» магистрал газ қувури, «Ғузор — Сурхон» юқори вольтли электр узатиш линиясини қуриш бўйича стратегик инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш натижасида мамлакатимизда ягона электр ва газ тармоғи тизимларини ташкил этиш ишлари, асосан, яқунланганини алоҳида таъкидлаш лозим.

Бу эса Фарғона водийси ва Ўзбекистон жанубида яшайдиган аҳолини табиий газ ва электр энергияси билан ишончли таъминлаш, шунингдек, электр энергия экспорт қилишни сезиларли равишда ошириш имконини бергани фахр билан тилга олинади.

Мамлакатнинг ички ва хорижий алоқаларини йўлга қўйишда транспортнинг аҳамияти беқиёсдир. Президенти-

миз И.Каримов маърузаларида таъкидлаганларидек, ўтган 2009 йилда юқори даражадаги халқаро стандартларга жавоб берадиган, мамлакатимизнинг барча ҳудудларини ўзаро ишончли боғлайдиган ва минтақавий ҳамда жаҳон бозорларига чиқишни таъминлайдиган Ўзбекистон миллий автомагистралини қуриш ва реконструкция қилиш бўйича кенг кўламли дастур амалга оширилган.

«Куруқлик транспорти» мавзусини ўрганишда ўтган йилда 217 километрлик автомобиль йўли фойдаланишга топширилгани, 538 километр йўл ва 19 та кўприк капитал таъмирлангани, бу ишларни амалга ошириш учун Республика йўл жамғармаси ҳисобидан 280 миллиард сўмдан ортиқ маблағ йўналтирилгани айтилади. Шунингдек, мамлакатимиз темир йўл транспорт тизимини ривожлантириш ва модернизация қилиш бўйича ишлар давом эттирилиб «Тошгузар – Бойсун – Қумқўрғон» янги темир йўл линиясида Япония капитали иштирокида 5 та кўприк фойдаланишга топширилгани, «Навоий – Учқудуқ – Султон Увайстоғ – Нукус» темир йўл линиясининг 6 та янги разъезди ишга туширилиб, темир йўлларни электрлаштириш, темир йўл локомотивлари парки ва ҳаракатдаги таркибни янгилаш лойиҳаларини амалга ошириш ишлари жадал бошланганини ўқувчиларга етказиш уларда ифтихор туйғуларини кучайтиради.

Яқин келажакда йўловчи ташиш локомотивлари паркини янгилаш, юк ташиш локомотивлари ва вагонларини модернизация қилиш ва қайта тиклаш бўйича лойиҳаларни амалга ошириш, жорий йилда Испаниядан иккита тезюрар поезд сотиб олиб Тошкент–Самарқанд йўналиши бўйича уларнинг қатновини йўлга қўйиш лойиҳасини, барча расмийлаштириш жараёнлари билан бирга, амалга оширишни бошланиши ҳақида маълумот бериш ўқувчиларни жуда қизиқтиради.

Ҳаво транспорти ҳақида ўқувчиларга маълумот берилганида 2009 йилда Навоий вилоятида ташкил этилаётган эр-

кин индустриал-иқтисодий зонанинг асосий объектларидан бири сифатида Навоий шаҳри аэропорти базасида халқаро ташишлар бўйича интермодал марказ қурилиши юзасидан катта ишлар амалга оширилгани, ўтган йил мобайнида «Кореан Эйр» компаниясидан миллий авиакомпаниямиз ижарага олган замонавий транспорт самолётлари билан ушбу аэропортдан халқаро йўналишлар бўйича 330 дан ортиқ рейс амалга оширилиб, қарийб 8,5 минг тонна юк ташилганини таъкидлаш жоиз.

Алоқа хизмати ҳақида гапирганда компьютер техникаси, ахборот технологиялари, Интернет, мобил телефон каби коммуникация тизимларини ривожлантириш биз учун муҳим стратегик аҳамиятга эга эканини алоҳида қайд этилади.

Бу йўналишда 2009 йилда 12 та инвестиция лойиҳасини амалга ошириш бошлангани, замонавий технологиялар базасида «Тошкент—Бухоро» магистрал алоқа линияси кенгайтирилиб, бу линия каналларининг ўтказувчанлик қобилиятини 60 баробарга ошириш ва шу тариқа видеотелефон, Интернет ва бошқа кенг тармоқли хизматлар кўрсатиш имконини беришга эришилганлиги таъкидланади. Шу ўринда «Андижон—Ўш», «Кўнғирот—Бейнов», «Денов—Турсунзода» ва «Термиз—Ҳайратон» йўналишлари бўйича ҳам халқаро алоқа линиялари ишга туширилгани мисол тариқасида келтирилади.

«Агросаноат мажмуаси» мавзусида қишлоқ хўжалиги соҳасида амалга оширилаётган ислоҳотлар, хусусан ирригация йўналишидаги янгиликлардан боҳабар қилиш яхши самара беради. Ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш дастурини амалга ошириш доирасида 2009 йилда 840 километрлик коллектор-дренаж тармоқлари, 250 та дренаж қудуқлар, 15 та мелиорация насос станциялари ва иншоотлари қурилди ҳамда реконструкция қилинди. Ўтган йили ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилашга қаратилган лойиҳаларни амалга ошириш учун 130 миллиард сўм маблағ йўналтирилди.

Натижада 240 минг гектардан ортиқ суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолати яхшиланди ва бу қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилдорлигини, фермер хўжалиқларининг даромадини ошириш имконини беради.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ўтган йили юзага келган мураккаб иқлим шароитига қарамай, мамлакатимизда илк бор 7,3 миллион тоннадан ортиқ дон, шу жумладан, 6 миллион 600 минг тонна буғдой етиштирилди, 3,4 миллион тонна пахта хомашёси тайёрланди.

«Хизмат кўрсатиш соҳалари» мавзуси ёритилганда мазкур соҳада етакчи мавқега эга бўлган таълим тизимида амалга оширилаётган ислохотларни ифтихор билан таъкидлаш жоиз.

Ўтган йили мамлакатимиз ҳаётида ҳақиқатан ҳам улкан тарихий аҳамиятга эга бўлган энг муҳим ижтимоий дастурлар — «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ва «Мактаб таълимини ривожлантириш Давлат умуммиллий дастури»нинг ижроси амалда ниҳоясига етказилди. 9 йиллик умумтаълим мактаби босқичини ва 3 йиллик ўрта махсус, касб-ҳунар таълими босқичини ўз ичига олган узлуксиз яхлит таълим тизими яратилди.

Бир сўз билан айтганда, фарзандларимизга умумий таълим билан бирга замонавий касб-ҳунарларга эга бўлиш имконини берадиган 12 йиллик таълим тизимига ўтиш яқунланмоқда.

«Бинокорлик саноати» мавзусини ўтишда ижтимоий соҳа объектлари — умумтаълим мактаблари, болалар мусиқа ва санъат мактаблари, соғлиқни сақлаш муассасалари қурилиши билан бир қаторда қишлоқ жойларда аҳолини уй-жой билан таъминлаш, қишлоқ аҳолиси турмуш даражасини тубдан ошириш ва шаҳар шароитига яқинлаштиришга хизмат қиладиган янги дастурни амалга оширилаётганлиги алоҳида таъкидланиши лозим.

Маълумки, юртимизда 2009 йил «Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили» деб эълон қилинди, шу муносабат би-

лан қабул қилинган Давлат дастурининг амалга оширилиши қишлоқларимиз қиёфасини замонавий архитектура ва саноат асосида тубдан ўзгартириш ва янгилаш, уй-жой, ижтимоий ва коммунал объектлар, коммуникацияларни барпо этиш бўйича узоқ муддатга мўлжалланган аниқ мақсадли ишларимизнинг бошланиши бўлди.

Энг муҳими, ўтган йили қишлоқ жойларда қурилиш олиб бориш учун узоқ истиқболга мўлжалланган, лойиҳалаштириш, саноат-қурилиш, муҳандислик-техник жиҳатдан кучли замонавий салоҳиятга эга бўлган база яратишга эришилди.

Бу борада молиялаш манбалари ва маблағ ажратиш механизми белгилаб олинди. «Қишлоқ қурилиш банк» ва «Қишлоқ қурилиш лойиҳа» лойиҳалаш институти каби ихтисослаштирилган тузилмалар ташкил этилди.

Уй-жой объектлари қурилиши бўйича 22 та намунавий лойиҳа, ижтимоий объектлар қурилиши бўйича 16 та лойиҳа, комплекс қурилишлар бўйича намунавий режалар ишлаб чиқилди ва бу лойиҳалар республика ва минтақавий кўргазмаларда кенг муҳокама этилганидан кейин тасдиқланди.

Шу борада ихтисослаштирилган «Қишлоқ қурилиш инвест» буюртмачи компанияси ташкил этилиб, мамлакатимиз бўйича 42 та массивда янги уй-жойлар қурилиши бошлаб юборилди.

Алоҳида эътиборга молик томони шундаки, мазмун-моҳиятига кўра ноёб бўлган бу комплекс лойиҳалар юртимизнинг барча ҳудудларида қишлоқ аҳли ва бутун жамоатчилигимиз томонидан кенг қўллаб-қувватланмоқда.

2010 йилда мамлакатимиздаги барча 159 та қишлоқ туманида умумий қиймати 470 миллиард сўмдан ортиқ бўлган 7 минг 630 та уй-жой қурилиши режалаштирилган.

Бунда нафақат замонавий ва қулай коттежлар қуриш, айни вақтда болалар боғчалари, умумтаълим мактаблари, муסיқа ва санъат мактаблари, спорт иншоотлари, тиббиёт муассасалари, хизмат кўрсатиш объектлари, кенг ва равон

йўллар, бир сўз билан айтганда, қишлоқ аҳолисининг қулай ва муносиб ҳаёт кечириши учун зарур бўлган барча шароитларни ўз ичига олган замонавий ва обод қишлоқларни барпо этиш кўзда тутилмоқда.

«Ташқи иқтисодий алоқалар» мавзуси ҳар қачонгидан ҳам долзарб бўлмоқда. Зеро, мамлакатимизнинг хорижий давлатлар билан алоқаси йил сайин кенгайиб бормоқда.

Маҳсулот экспорт қиладиган корхоналарни қўллаб-қувватлаш бўйича кўрилган чора-тадбирлар натижасида уларнинг барқарор ишлашини таъминлашга, 2009 йилда экспорт ҳажмини 2,4 фоиз оширишга эришдик.

Бу ўтган йили ташқи савдо айланмасини 2,3 миллиард доллардан кўпроқ ижобий сальдо билан якунлаш имконини берди. Бундай натижа, ўз навбатида, мамлакатимизнинг тўлов балансининг ишончлилиги ва иқтисодиётимиз барқарорлигини янада мустаҳкамлашга имкон берди.

2. Инқирозга қарши чоралар дастурини амалга оширишда инвестицияларни жалб этиш, аввало, ички манбаларни сафарбар этиш ҳисобидан иқтисодиётимизнинг муҳим тармоқларини жадал модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш, транспорт коммуникацияларини янада ривожлантириш ва ижтимоий инфратузилма объектларини барпо этиш ҳал қилувчи устувор йўналишга айланди.

Инвестиция дастури ва техник модернизациялаш бўйича тармоқ дастурлари доирасида 2009 йил мобайнида 690 та инвестиция лойиҳаси амалга оширилди. Уларнинг 303 таси муваффақиятли якунланди.

3. Ўтган йили иқтисодиётга инвестициялар киритиш ҳажми 8,2 миллиард долларни ташкил этди, бу эса 2008 йилга нисбатан 24,8 фоиздан кўп демакдир. Жалб этилган хорижий инвестициялар ҳажми 68 фоизга ўсди, энг муҳими, уларнинг асосий қисми тўғридан-тўғри киритилган инвестициялар бўлиб, уларнинг ҳажми 1,8 баробар ошди.

4. Барчамиз оддий бир ҳақиқатни яхши англаб олишимиз даркор — инвестицияларсиз модернизация ҳам, янгиланиш ҳам бўлмайди.

Ўзбекистоннинг иқтисодий географик районлари ва вилоятлари қисми ўрганилганида Навоий вилоятида амалга оширилаётган улкан ишлар, хусусан, «Навоий» эркин индустриал-иқтисодий зонасига жалб қилинаётган хорижий инвестициялар ҳажмини янада оширилаётганлиги таъкидланиб, аввало, бу ерда бошланган 17 та лойиҳани амалга ошириш, айти пайтда Корея Республикаси, Япония, Германия, АҚШ, Буюк Британия, Франция, Италия ва бошқа технологик жиҳатдан юксак ривожланган мамлакатлар билан яқин ҳамкорликни йўлга қўйилаётганлигига эътибор қаратилади.

Юқоридагидек таҳлилий маълумотлар асосида ўқувчиларнинг ижтимоий ҳодисаларга нисбатан қарашлари шаклланади ва уларда мустақил фикрлаш учун ҳар бир жараённи тушуниш имкониятига эга бўлади.

Тушуниш — фикрлаш фаолиятининг махсус натижаси ҳисобланади. Физиологик нуқтаи назардан қараганда, тушуниш бош мия пўстлоғида тегишли муваққат нерв боғланишларнинг пайдо бўлиши натижасидир. Таниқли рус физиолог олими И.П.Павлов бу ҳолатни «...назарий билимлардан амалиётда фойдалана билиш кўникмасининг мавжудлиги — бу тушунишдир», — деган эди.

Одамнинг бирор ҳодисани қанчалик тушуниши кўп ҳолларда уни келтириб чиқарган сабабларни оча билишида, шунингдек, бу ҳодиса қандай натижага олиб боришини кўра билишида намоён бўлади. Масалан, механизмнинг ишлашини тушуниш учун унинг тузилиши ва иш принципини билиш керак; тарихий ҳодисаларни тушуниш учун унинг сабаб ва оқибатини очиш лозим; ўқувчининг хулқ-атворини билишда уни тегишли хатти-ҳаракатни бажаришга нима ундай олганини аниқлаш зарур. Одамнинг бирор соҳани

қанчалик тушунганлиги, асосан, ўзининг шу соҳага оид мавжуд билимларидан фойдалана олиши билан ўлчанади. Масалан, агар ўқувчи грамматика қоидалари, физик ёки кимё қонунларини тўғри таърифлабгина қолмай, балки саводли ёзса, масалаларни муваққият билан ечса, тажрибалар ўтказса, ҳаётий мисолларни тўғри тушунишидан далолат беради.

Матн мазмунини ўқувчининг ўз сўзи билан баён эта билиши, матндаги асосий фикрни кўрсата олиши шу материални ўқувчи нечоғлик тушунганидан далолат берувчи кўрсаткич ҳисобланади.

Ўқувчиларни ҳодисаларни изоҳлай билиш, фикрни ўз сўзлари билан баён эта олиш, энг муҳимини ажрата билишга ўргатиш билан, уларнинг воқеликни ҳар томонлама ва чуқур билиб олишларига имкон берилади.

Мустақил фикрлаш шахс салоҳияти сифатида ҳар қандай фаолиятда, индивидуал ва жамоада ютуқларга эришишда юқори даражани таъминлайдиган муҳим омил ҳисобланади. Мустақил фикрлашни таркиб топтириш — бу, нафақат педагогик, балки ижтимоий-педагогик вазифадир. Мустақил фикрлаш инсоннинг ўз хатти-ҳаракати учун масъуллиги билан чамбарчас боғлиқ. Инсон ўзининг онгли ҳаракати учун жавоб бериши мумкин.

Мустақил фикрлаш қобилияти ривожланмаган ёшлар ким нима деса қўшилиб қетаверадиган, машҳур ёзувчи Чингиз Айтматов тили билан айтганда, «манқуртларга» айланиб қолади. Худди ана шу мустақил фикри ривожланмаган ёшлар диний экстремизм ва ислом фундаментализми қурбони бўлиб, ваҳобийлик, ҳисбут-тахрир, каби турли оқимларга кириб қолгани далиллари жуда афсусланарли ҳолдир.

Мустақиллик — шахс ижодий фаолиятининг ажралмас таркибий қисмини ташкил қилади. О.Розиқовнинг таъкидлашича: «Авлодларнинг ҳаёт тарзи, фикрлаш маданияти ўртасида алоқадорлик бўлганидек, ўқувчининг кечаги, бугунги

ва эртанги фаолияти ўртасида ҳам худди шундай боғланиш бор. Демак, ўқувчилар ижодкорлигини ўрганишнинг асосий принципи ўқувчи фаолиятидаги ворисийликни систематик таҳлил этишдир». Бу билан ўқувчиларнинг ижодкорлиги мустақил фикрлашнинг асосий бир сифати эканлиги кўрсатилади.

Мустақилликнинг аҳамияти яна шундаки, у ўқувчининг чидамли ва бардошли бўлишига ёрдам беради, бозор иқтисодиёти даврида инсоннинг қаттиқ ҳаяжонли ҳолатлар, турли соҳа ва фаолиятлар турларида кучли ақлий ва ҳиссий зўриқишларга мослашиш имконини беради.

Педагогикада тафаккур мустақиллиги турли ўқув фанларида ўқувчиларнинг мустақил ишларини фаоллаштириш сифатида ўрганилган. Фалсафада ва социологияда эса инсон фикри ижтимоийлиги, инсон тафаккури уни ўраб турган муҳитга боғлиқлиги асосий ғоя ҳисобланган. Психология ва дидактикада мустақил фикрлаш — сўнгги вақтларгача ўқувчининг ўқув вазифаларини ҳеч кимнинг кўмагисиз еча олиш кўникмаси сифатида баҳоланган. Бу муаммо билан шуғулланган кўпчилик олимларнинг таъкидлашларича, уни муваффақиятли ҳал қилиш:

1. Таълим жараёни сифатини кафолатлайди.
2. Ижодий фикрловчи баркамол шахсни шакллантириш имконини беради.

Тафаккур мустақиллиги муаммосини мактабда ўқувчиларнинг ўқув вазифаларини ҳал қилиши нуқтаи назаридангина эмас, балки уларга ҳаёт вужудга келтираётган муаммолар нуқтаи назаридан ўрганиш зарур. Бундай ёндошувда улардан фақатгина ақлий мустақиллик эмас, балки танлаш эркинлиги, масъулиятлилики ва чидамлилики, кучли ирода ва ўзини йўқотмаслик ва бошқалар талаб қилинади.

Ўқувчида мустақил фикрлашнинг ривожланганлиги қуйидагилар билан белгиланади:

1. Ўзи ва «ўзгаларнинг» фикрини танқидий баҳолашда шахс-

нинг тажрибаси, ўзга шахснинг фикрини тушуниш қобилияти, унинг фикридаги мантиқни тушуниш, суҳбатдош фикрларини ўз фикрлари билан таққослай олиш ва маълум хулосага келиш.

2. Шахснинг фикр мазмуни билан ташқи ва ички жиҳатдан мослашуви. Фикрга «кўр-кўрона» ва «ақлга мувофиқ» ишониш. Ишонишнинг бу икки сифат кўрсаткичлари, уларнинг бирикувига боғлиқ равишда, фикрнинг муайян турларини ташкил қилади. Шахснинг фикр мазмунига ишонишини миқдорий ўлчаш фикрнинг тўғрилигини таъкидлаш даражасини ифодалайди. Шахснинг ўз фикрига ишониши қуйидагиларга боғлиқ:

- а) фикрнинг холислиги ва асосланганлиги;
- б) фикрнинг мантиқий изчиллиги;
- в) обрўли кишиларнинг фикрини қўллаб-қувватлаш;
- г) шахснинг ўз фикрини ўзи баҳолаш даражаси.

Фикрнинг ривожланиш жараёнида бу таркибий қисмлар орасидаги ўзаро боғлиқликнинг ўзгаришини кузатиш имконияти мавжуд.

3. Шахснинг фикрий қарама-қаршиликларни «ҳис қила олиши». Ўқувчининг ўз шахсий фикрига эга бўлиш жараёнини билимлар мазмунидаги зиддиятларни очиб бермай, ўрганилаётган воқеа, ҳодиса ва тушунчалар орасидаги турли муносабатларни аниқламай туриб амалга ошириш мумкин эмас. Маълумки, диалектик ва мантиқий қарама-қаршиликлар фарқланади. Диалектик қарама-қаршиликлардан фарқли равишда, мантиқий зиддиятлар ўрнатилган мантиқий аксиомалар ва тўғри хулосаларнинг бузилиши натижасида вужудга келади (масалан, умумлаштиришдаги хатолар, тасодифий ҳодисаларни қонуний ҳодисалардан ажрата олмаслик). Диалектик қарама-қаршиликларда бир бутун нарса қарама-қарши қисмларга бўлиниб, уларнинг ҳар бири алоҳида ўрганилади ва дастлабки бир бутун нарса қайта тикланади.

4. Тафаккурда назарий ва амалий умумлаштиришнинг нисбати. Тафаккур мустақиллигининг юқорида қайд этилган уч кўрсаткичи ҳам далиллар ва вазифа шароитларини таҳлил қилиш асосида умумий хулоса чиқариш кўникмасида ифодаланадиган (амалий хулоса чиқариш) ва, аксинча, умумийдан хусусий фикрга ўтиш жараёни (назарий умумлаштириш)да ифодаланадиган шахснинг аналитик-синтетик қобилияти билан боғлиқ.

Фикримизча, инсон мулоқот жараёнида мустақил фикр баён этаётганида, фақатгина амалий эмас, назарий умумлаштиришга ҳам таянади. Чунки у ўзи ва суҳбатдошининг фикрини муҳокама қилиши натижасида умумий хулосага келади. Ҳар бир шахс тафаккурида амалий (эмпирик)дан кўра назарий умумлаштириш устувор бўлади. Бу эса унда тафаккур мустақиллиги юқори даражада эканлигидан далолат беради.

5. Диққатда намоён бўладиган ақлий функцияларнинг ихтиёрий бошқарилиши. Диққат тафаккурнинг алоҳида турлари билан ўзига хос хусусиятлар орқали боғланган: диққатнинг кўчиши, ҳажми, танловчанлиги хусусиятлари.

6. Ақлий ташаббускорликнинг ривожланиш даражаси, шахсни тафаккур фаолиятига ундайдиган хусусиятлари — бу, шахс мустақил фикрлашининг муҳим хусусиятларидан биридир. Бунда ҳар бир кишида ўз ташаббусига кўра, ташқи таъсирларсиз, ўртоқлари, ўқитувчилари билан қандайдир муаммони муҳокама қилиш истаги пайдо бўлади, ўз фикрини ҳимоя қилиш учун жавобларини тайёрлайди, ўз фикрларини асослаш, исботлаш эҳтиёжи пайдо бўлади.

Бизнингча, юқорида таъкидланган кўрсаткичлар шахс хислати сифатида тафаккур мустақиллигининг умумий тузилишини тавсифлайди.

Фикрнинг ривожланиши ҳаётда идрок этилаётган воқеа-ҳодисаларни баҳолаш, фикрнинг мазмунига: «кўр-кўрона» эмас балки «ақл билан» ишонишни ривожлантириш

имкони беради. Фикрнинг ва эътиқоднинг ривожланиши билиш жараёнининг муҳим омили ҳисобланади, фикрнинг пайдо бўлиши ўқувчида чуқурроқ билишга эҳтиёжни ҳосил қилади, бу эса ўз навбатида ўқувчининг барча кучларини фаоллаштиради, мотивлар, ирода ва ақлий ҳаракатларнинг бирлигини таъминлайди, яъни ўқувчи ўз-ўзини бошқаришининг ундовчи ва бажарувчи омиллари бирлигини англатади.

Бу эса ўқувчи мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг ижтимоий-педагогик ва психологик омилларини белгилаб беришга имконият беради. Зеро, ўқувчининг фикр юритиши давомида ҳеч қандай тўсиққа учрамаслик учун руҳий жиҳатдан ўзини тайёрлаши, ижтимоий муҳитнинг яратилиши бунда муҳим ўрин тутаяди. Таълим-тарбия жараёнида амал қиладиган педагогик омиллар мазмун-моҳият жиҳатидан бунга имкон бериши лозим. Ўқувчи учун мавжуд бўлган қулайликлар, унинг мустақил фикрлаш салоҳиятининг ривожланишига асос бўлади.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки, ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг ижтимоий-педагогик, психологик омиллари ўқув жараёни сифатининг ошишига хизмат қилади. Мавжуд омиллар ёрдамида ўқувчининг мустақил фикрлаши учун педагогик шароит вужудга келтирилади ва у асосида самарадорлик оша боради.

Ижтимоий-педагогик, психологик омилларнинг мавжуд бўлиши билан ўқувчининг мустақил фикрлаши учун шарт-шароит юзага келади. Пировард натижада мазкур омиллар ёрдамида ўқувчилар ўз мустақил фикрига эга бўлади. Бу эса улар интеллектуал салоҳиятининг ошишига имкон беради. Ўқувчи мустақил фикрлаш салоҳиятининг мантиқий жиҳатдан кенглиги ва серқирралиги ҳам юқоридаги омиллар билан белгиланади. Омилларнинг ижтимоий-гуманитар таълим жараёнидаги ўқув фанлари мазмунига бирикуви ҳам муҳим бўлиб, бунда ўқувчилар айнан ўқув жараёнларида

ижтимоий-педагогик ва психологик омилларнинг амалиётдаги фаоллиги билан муносабатга киришади. Шунингдек, улар таълим-тарбия жараёнининг сифатини ошириш, жамиятда ўз фикрига эга бўлган мустақил баркамол авлодни етиштириб беришга хизмат қилади.

Ўқув материалларининг узлуксизлиги, мазмуни ва изчиллиги ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади. Мазмун ва изчилликни таъминлаш орқали айнан мустақил фикрлашни вужудга келтирувчи асосий омилларни таҳлил этиш зарур.

Бунда, биринчидан, ўқувчиларнинг ўқув материаллари мазмунида ифодаланган маълумотларни англаш даражаси билан ўқув воситаларининг ўзаро муштараклигини таъминлаш.

Иккинчидан, ўқувчиларни мустақил фикрлашга йўналтирган ўқув материалларининг мазмуни ва изчиллигини таъминлаш.

Учинчидан, таълим мазмунида ижтимоий воқелик ва атроф-муҳитга мос бўлган маълумотлар, илмий категория ва тушунчаларни сингдириш.

Тўртинчидан, ўқув материалларининг узвийлиги ва изчиллигини таъминлашда ўқувчиларни мустақил фикрлашга йўналтира оладиган усулларни танлай билиш.

Кўрсатиб ўтилган омиллар умумий ўрта таълим мактабларидаги ўқув материалларининг мазмуни ва изчиллигини таъминлашга ёрдам беради.

Маълумки, ўқувчининг атроф-муҳитга бўлган муносабати кичик, яъни 3—5 ёшгача бўлган даврда шаклланиб боради. Унинг ҳар қандай нарса, воқеа-ҳодисага нисбатан билдирган фикри мустақиллик йўлида амалга оширилган ҳаракатидир. Унинг шахс сифатида шаклланишида бу ҳолат муҳим ўрин тутаяди. Ўқувчининг фикрлаш салоҳияти унга таъсир қилаётган муҳит, турфа тийнатли инсонлар билан кечаётган мулоқотга ҳамоҳанг ривожланиб боради. Мустақил

фикрлаш эркин кечиши баробарида ўқувчини рағбатлантириш унинг кейинги тараққиёти учун муҳим ҳисобланади. Атроф-муҳитдаги бетакрор ҳолатлар ва уларга бўлган муносабатларда ўқувчи мустақил фикрининг мавжудлиги унинг мавқеини шакллантиради.

Шахсий фикрнинг илк куртаклари оналар томонидан болага бўлган муносабат ёрдамида шаклланиб боради. Табиат онани фарзанд учун биринчи устоз қилиб яратган.

Эндигина ёруғ дунёга келган гўдак атроф-муҳитни, дунёни англашга қизиқади. Унинг фикрлаши янги дунёга келганда она кўкрагини қидиришдан бошланади. Қоринни тўйғазиш дарди гўдакни дастлабки мустақил фикрлашга ундайди. Агар она чақалоқ йиғлаши билан кўкрагини оғзига солмай, унга яқинлашиб кўкрак тафтини ва сут ҳидини гўдак англашига имкон бериб, ўзи бошини буришга мажбур этса, мана шунда фарзандини биринчи бор мустақилликка, мустақил фикрлашга ундаган бўлади.

Фарзанд улғаяр экан у билан дўст, ҳамфикр, ўйин ва унинг кундалик машғулотларида ўртоқ бўлиш муҳимдир. 3—4 ёшлик фарзанди билан ота-она бирор ўйин фаолиятини ташкил этар экан, «мана бундай қилсак-чи» деб маслаҳат қилса, у ўз фикрини айтади. У бунга рози бўлади ёки муаммога болаларча ўзига хос бир ечим таклиф қилади. Айнан шу ечимни топиш, ташаббусни ўз қўлига олиш мақсадида у мустақил фикрлай бошлайди ва маълум муаммога дуч келганда эсанкирамаслик кўникмаси унда таркиб тепа бошлайди ҳамда боланинг бутун ҳаёти давомида ушбу фазилат унга йўлдош бўлади.

Аксинча, ўша ўйин давомида ота ёки она ташаббускор сифатида мана бундай бўлади деб жараёнга эгалик қилса, бола фикрлашдан тўхтаб, унда ношудлик кайфияти кучаяди ва кимдандир нажот излаш руҳи пайдо бўлади. Зотан, фарзандлар билан мулоқот жараёнида уларга шахс сифатида ёндошиш зарур. Шундай ҳолдагина уларда ўзига ишонч руҳи

сўнмайди. Ҳар қандай шахснинг бошқаларга муносабати унинг ўз-ўзига бўлган ишончи билан чамбарчас боғлиқ кечадди. Шахс ўзига қанчалик паст назар билан қараса, бошқаларга ҳам қандайдир ҳадик, ишончсизлик билан қарайди. Ўзини бошқалардан ожиз дея ҳис қиладиган бўлади. Хуллас, фарзандни вояга етказишда у билан дўстона маслаҳатлашиб, турли муаммолар ечими асносида мустақил фикрлашга ўргатиб борилса, ижобий самара беради.

1. Ўқувчи мактабдан ташқаридаги муҳит, воқеа-ҳодисалар, шахслар, нарсаларга қизиқади ва уларни билиш истагида мунтазам саволлар билан катталарга мурожаат қилади. Илк бор кўраётган кўча, бинолари, умуман, қизиқаётган объектлари ҳақидаги маълумотлар ўқувчи фикрлаш доирасини ўстиради, унинг мушоҳада қобилиятини оширади. Бунинг учун кўча-кўйда кетаётганда ота-она ёнидаги фарзандига эътиборли бўлиб, у қизиққан объектлар ҳақида имкон қадар тўғри маълумот бериши лозим.

2. Ўқувчи сиз билан суҳбатдош сифатида ўзлигини намоён қилмоқда, ўзгалар билан кечадиган муомала маданиятини пешлаяпти. Шундай экан, ўқувчининг ўз-ўзини англашдаги юқоридагидек хатти-ҳаракатини «катталарнинг гапига аралашма», дея бўғиб қўймаслик керак. Акс ҳолда ўқувчи (фарзандингиз) сиздан ўзи билмаган нарсаларни сўрашга журъат этолмайди. Кейинчалик бундай бола, журъатсиз, шижоатсиз, ҳаётда ташаббуссиз, оқимга қараб оқадиган, лаёқатсиз бўлиб ўсади.

Ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатиш баробарида қалбига эркинлик руҳи сингдирилса, улар жамиятда ўз ўринларини топа олади. Болага эркинлик руҳи ҳар қадамда сингдирилиши лозим. Масалан, ота-онанинг кўчада ўз фарзандини етаклаб кетаётган пайтни олайлик. Аксарият ҳолларда фарзанди келаётган машина ёки йўловчиларга туртилиб, бирор чуқур, лойга ёки халқоб сувга тушиб кетишининг олдини олиш учун ота-она улар кўлидан маҳкам ушлаб ола-

ди. Юқорида айтилган хавфларни ота-она ўз зиммасига олганини сезган бола бемалол, лоқайд ҳолда уларга эргашади, холос. Агар юқоридаги вазиятда аксинча иш тугилса-чи, яъни ота ёки она боласининг кўлини эмас, балки бола уларнинг кўлини ушлаб борса, у ҳолда фарзанд ҳушёр тортади, ҳар бир йўлиққан ҳолатига ўз идроки билан муносабатда бўлади ва тўхтовсиз фикрлаб, зийрак боради. Албатта, етакловчи ҳам ҳушёрликни йўқотмайди, зеро фарзанднинг масалага нисбатан бўлган ечими ноаниқ бўлиши мумкин. Натижада, ўқувчида мустақиллик, вазиятга хос мустақил ечим топиш кўникмаси ривожланади.

Бугунги бозор иқтисодиёти шароити ўқувчининг пул, савдо-сотиқ каби тушунчаларни билишини тақозо этади. У харид қилиш, пул сарфлашни ўрганади. Уйдан 50—100 метр узоқликда бўлган тижорат дўконига сақич, конфет ёки музқаймоқ олиб келиши учун шунга етарли пул бериш баробарида харид қилиш жараёнида ва йўлда кетатуриб нималарга эътибор бериш, сотувчи билан бўладиган муомала кибилардан уни воқиф қилиш лозим. Бу, самарали фикрлашнинг зарурий унсурлари, айтилиши вақтда шахслараро муомалага киришиш кўникмаларидир.

Шунингдек, мактабда ҳам мустақил фикрлашни ривожлантириш учун унга қулай шароит яратиш керак. Ўқувчи учун синф, дарс ва ҳоказолар янги шароит, янги муҳит ҳисобланади. Бу муҳитга уни мажбурлаб кўниктириш яхши натижа бермайди. Бундай вазиятда ўқувчи учун оила, мактабдаги муҳит бошқа-бошқа эмаслиги аниқ бўлади. Пировард натижада ўқувчи фаолият олиб бораётган жараёнларнинг мантиқан узвийлиги таъминланади.

Мустақил фикрлашга майлни кучайтиришда ўқувчиларни рағбатлантириш педагогик жиҳатдан муҳимдир. Дарсларда фаол жавоб берган, аниқроғи, ўқув топшириқларига ижодий ёндоша оладиган ўқувчиларни алоҳида тақдирлаш (масалан, қалам, дафтар, ўчирғич ва ҳоказо) билан бутун ўқувчилар гуруҳини фаолликка рағбатлантириш мумкин.

Дунёда қобилиятсиз инсон бўлмайди. Қобилият куртакларини илк мактаб ёшидан аниқлаш лозим. Мустақил фикрлаш ана шу қобилият қирраларининг намоён бўлиши натижасидир.

Қобилият — бу, ўқувчида йиллар давомида шаклланувчи, унинг имкониятларини юзага чиқарувчи восита. У асосан, мавжуд туғма, авлоддан-авлодга ўтиб келаётган хислат унсурларидан иборат. Қобилиятли болада доимо интилиш, ҳар бир жараёнга мустақил ёндошишга интилиш намоён бўлади.

Ўқувчида мустақил фикрлаш ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари унинг 11—12 ёшларидан бошлаб шаклланади. Бу даврда ўқувчи аниқ тасаввурдан мустақил, назарий фикрлашга ўтади. Ўқувчиларда мустақил фикрлашнинг шаклланиши бир неча босқичларда амалга оширилади: аксарият 11 ёшли болаларда ўтиш даври бутун 6-синф давомида фикрлашнинг аниқ тури доминантлик қилиб боради, ўқув йили охирларидагина ушбу фикрлаш турининг ўзгариши ва қайта қурилиши кузатилади, ўқувчилар тахминан 12 ёшдан (7-синф) бошлаб назарий фикрлаш дунёсига кириб боради. Бундай ўзгаришларга ўқув фаолиятининг ўзига хослиги, уни ўқитувчи томонидан ташкиллаштирилганлиги ва энг асосийси, ўқувчининг ўқув жараёнига бўлган муносабати катта таъсир кўрсатади. Ўқув жараёнининг ташкиллаштирилиши аниқ бир образ ва тасаввурга эмас, балки назарий, аналитик фикрлашга, бирор-бир нарса ва ҳодиса ҳақида тунунчага эга бўлиш ва уни таҳлил қилишга ўргатишга йўналтирилган бўлиши лозим.

Ижодий тафаккурнинг шаклланиш даврига 11—14 ёш оралиғи киради. Бу даврда ўсмир ёшдаги ўқувчида мустақил фикрлаш, унинг интеллектуал фаоллиги, масалалар ечишда ижодий ёндошиши, интеллектуал қобилияти ва фаолияти ошиб боради.

Ўқувчи мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш-

даги узвийлик тамойилининг мазмун-моҳияти талабларининг ўзига хослиги, бири иккинчисини инкор этмаслиги билан аҳамиятлидир. Бу жараён билан вужудга келадиган тараққиёт жамият, оила ва давлат учун ўзаро мутаносибликда хизмат қилади. Мактаб таълим-тарбия жараёни эса ўзаро педагогик узвийликка эга. Чунки ўзаро бир-бирига зид, қарама-қарши бўлган қарашлар, хатти-ҳаракатлар ўқувчинини чалғитади. Йўналтириш, тарбиялаш ва таълим беришни бир-бирига боғлиқ равишда олиб бориш билан ўқувчининг мустақил фикрлаши учун имконият яратилади.

Ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг мавжуд тажриба ва илмий-методик ёндошувлар узвийлиги қуйидаги беш муҳим тамойил заминида амал қилади:

1. Ўқув дастурларида берилган мавзуларнинг ўқувчини мустақил фикрлашга йўналтириши.

2. Ўқувчи ёш хусусияти, имконият даражаларининг ҳисобга олинганлиги.

3. Ўқувчиларга бериладиган топшириқларнинг тизимлаштирилганлиги.

4. Иқтидорли ўқувчилар билан ишлашнинг ҳисобга олинганлиги.

5. Ўқувчиларнинг компьютер техникаси билан ишлаш кўникмасига эгаллиги.

Ижтимоий-гуманитар ўқув фанларидаги дастурларда мавзуларнинг синфлар кесимидаги узвийлиги, кетма-кетлиги, мазмунан бир-бирига боғлиқлигига асосланади. Узвийлаштирилган, кетма-кетлиги таъминланган ўқув дастури бўйича таълим-тарбия бериш ўқувчиларга ўқув фанларидан бериладиган билимларнинг тизимли ҳолатда бўлишини кафолатлайди. Бу эса ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришни педагогик жиҳатдан таъминлашнинг **биринчи узвийлик тамойилидир**. Шунга мувофиқ тарих фанидан дидактик маълумотларни даврлар бўйича (хронологик)

кетма-кетликда берилиши, ўқувчининг материални ўзлаштириши, мавзу доирасида берилган воқеа-ҳодисаларни таҳлил этиши, таққослашига имконият яратади. География фанида географик маълумотларнинг қитъалар, минтақалар, давлатлар бўйича тақдим этилиши эса оддийдан мураккабга қараб дидактик талабнинг истифодаси учун қулайлик яратибгина қолмай, географик таққослаш усулидан унумли фойдаланишга шарт-шароит яратади. Ҳар бир географик маконнинг ўзига хос жиҳатларини аниқлаш мақсадида бошқа географик маконлар билан кўп томонлама таққослаш ва тафовут сабабларини асослаш пировард натижада географик фикрлаш таркиб топиб, ривожланишига олиб келади.

Ижтимоий-гуманитар таълим жараёни мақсади ва мазмуни ҳамоҳанглиги ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг **иккинчи тамойилидир**.

Ижтимоий тараққиётнинг жадаллашуви натижасида мавжуд ҳолат мунтазам равишда янгиланиб боради. Бу тамойил ижтимоий-гуманитар таълим жараёни учун ниҳоятда муҳимдир. Зеро, тарих, география, иқтисод, адабиёт фанлари бошқа аниқ йўналишдаги фанларга нисбатан ўзгарувчанлиги туфайли мавжуд материалларни мунтазам янгилаб туриш эҳтиёжи билан фарқ қилади.

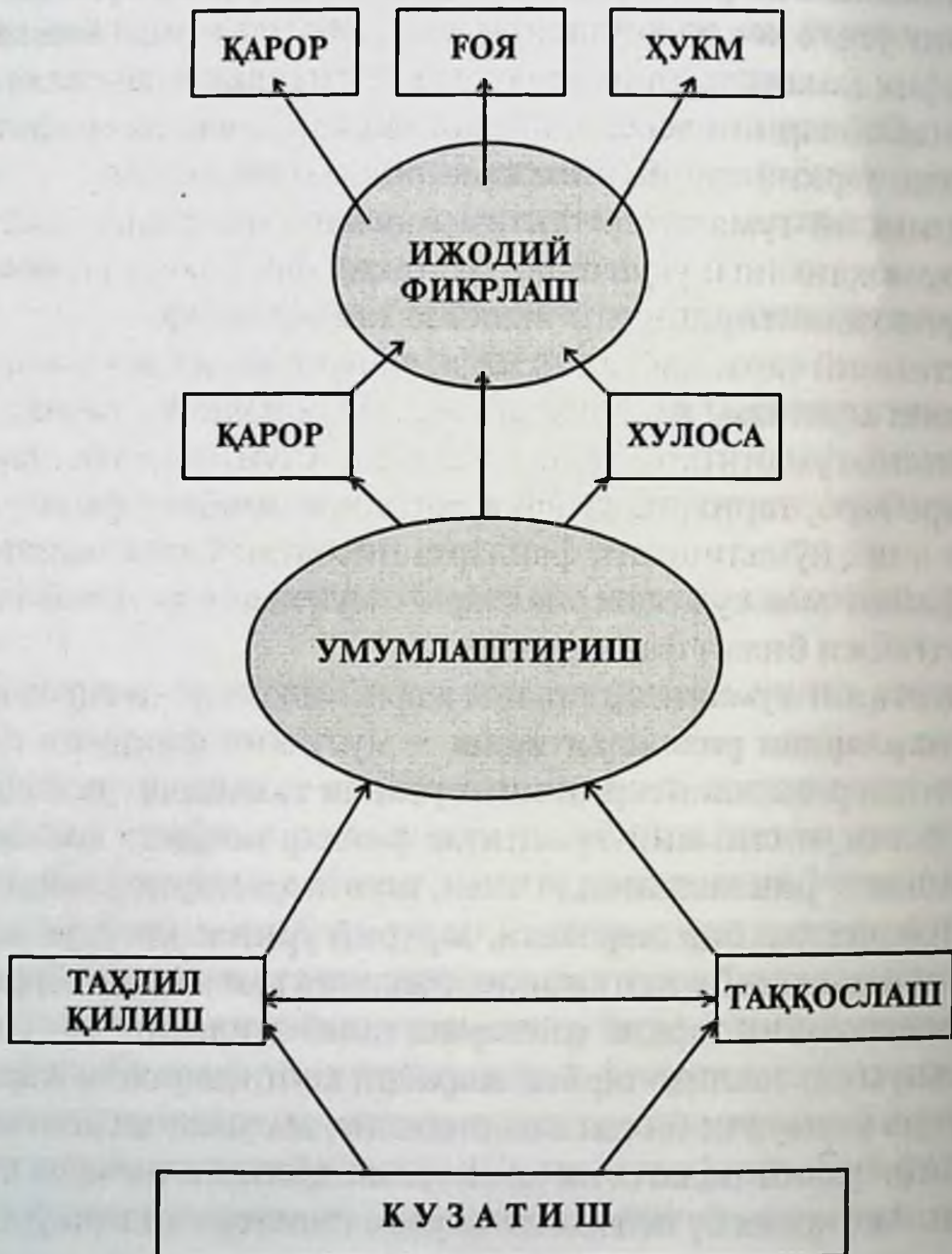
Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчилар **ижодий фикрларини ривожлантириш** — мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг **учинчи тамойили** ҳисобланади. Зотан, ижтимоий-гуманитар фанлар моҳияти доимий ўзгаришда — ривожланишда экан, шунга ҳамоҳанг равишда ўқувчиларда ҳар бир жараёнга, зарурий ўринларда ўқув материали негизида берилган материалларга ҳам ижодий ёндошиш малакасини таркиб топтириш талаб этилади.

Маълумки, таълим-тарбия жараёни кенг қамровли жараён, бунда ўқитувчи билан ота-онанинг, маҳалла жамоатчилигининг узвий педагогик ҳамкорлик қилиши назарда тутилади. Акс ҳолда бу педагогик жараён ташкилотчилари ўрта-

сида бир-бирини инкор этадиган ҳолатлар рўй бериши оқиба-
тида жараён сифатининг пасайишига олиб келади. Юқорида
зикр этилган ташкилий тамойиллар узвийлиги баробарида
қуйидаги тафаккурлаш босқичларига хос узвийликни на-
зардан қочирмаслик лозим:

2-схема

Ўқувчининг узвий фикрлаш тизими

Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришни педагогик жиҳатдан таъминлашда узвийлик тамойилига асосланган занжир бўғинлари боғланиб, яхлит тарзда муайян тизимни ташкил қилади. Дидактик маълумотлар мазмунининг узвийлик тамойилига бўйсундирилганлиги ўқувчиларда мустақил фикрлашга бўлган майлнинг барқарорлигини таъминлайди.

Билимларни эгаллаш мураккаб жараён бўлиб, у ҳиссий аъзолар зўриқишига олиб келади. Зеро, фикрлаш инсоннинг баркамоллиги, сезги аъзоларининг мукаммал бўлишини талаб этади.

Абдулла Авланийнинг фикрича, соғлом фикр, яхши ахлоқ ва илм-маърифатга эга бўлмоқ учун бадантарбия қилиш зарур. «Баданнинг саломат ва қувватли бўлмоғи инсонга энг керакли нарсадур. Чунки ўқимоқ, ўқитмоқ, ўрганмоқ ва ўргатмоқ учун инсонга кучли, касалсиз вужуд лозимдир. Соғ баданга эга бўлмаган инсонлар амалларида, ишларида камчиликка йўл қўюрлар. Бадан тарбиясининг фикр тарбиясига ҳам ёрдами бордир. Жисм ила руҳ иккиси бир чопоннинг ўнгила терси кабидир. Агар жисм тозалик ила зийнатланмаса, ёмон хулқлардан сақланмаса, чопонни устини қўйиб асторини ювиб овора бўлмак кабидурки, ҳар вақт устидаги кири ичига урадур. Фикр тарбияси учун меҳнат ва соғлом бир вужуд керакдур» (13, 169).

Дарҳақиқат, фикрнинг теранлиги, маҳсулдорлиги унинг қандай муҳитда пайдо бўлганлиги билан белгиланади. Зеро, ҳар қандай фикрнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига муайян шарт-шароит зарур.

Ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини муваффақиятли ривожланиши учун қуйидагиларга эътибор қаратиш лозим:

- биринчидан, мустақил фикрловчи шахс борлиқни кутата олиши, ҳис қилиши, идрок этиш имкониятига эга бўлишига;

- иккинчидан, воқеа-ҳодисаларнинг моҳиятини англаши, уларни мазмунан таҳлил эта билишига;
- учинчидан, борлиқни яхлит ҳолатда, у алоқадор шарт-шароитлардан ажратмай умумлаштира олиши, яъни таркиб топган муайян уйғунлик доирасида мушоҳада қилишига;
- тўртинчидан, фикрлаш воситаси ҳамда объекти мустақил фикрловчининг салоҳиятига мутаносиб бўлиши, яъни фикрий баҳсга ўқитувчи ўзини ўқувчининг даражаси — «қолипи»га кириб, сўнг суҳбатга, фикрий баҳсга чорлашига;
- бешинчидан, мустақил фикрловчи шахс воқеа, ҳодисаларни у билан алоқадор макон ва замон билан бирга тасаввур эта олиши, яъни воқеаликни идрок этиши ва унга хос ҳукм чиқаришига;
- олтинчидан, ўрганилаётган масалага ҳис-ҳаяжон кўзғовчи шароит яратишига (Бу фикрлаш рағбатни оширади, фикрий зўриқишдан асрайди);

Мустақил фикрлаш тафаккур жараёнига хос бўлган муайян қоидаларга асосланса-да, лекин у ҳар бир ўқувчида ўзига хос алоқадорлик заминида ривожланади. Чунончи, мустақил фикрлаш тезлиги билан ўқувчининг ҳақиқатни англаш, ифодалаш кўникмаларининг ўзаро боғлиқлигини меъёрлаб бўлмайди.

Республикамиз мустақиллиги эълон қилинган дастлабки кунлардан оқ асосий эътибор ҳуқуқий давлатни барпо этиш, фуқароларнинг ҳуқуқий маданияти ва онгини оширишга қаратилмоқда. Ўзбекистон Конституциясининг 29-моддасида «Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга. Ҳар ким ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқига эга, амалдаги конституциявий тузумга қарши қаратилган ахборот ва қонун билан белгиланган бошқа чеклашлар бундан мустаснодир. Фикр юритиш ва уни ифодалаш эркинлиги фақат давлат сири ва бошқа сирларга тааллуқли бўлган тақдирдагина қонун билан чекланиши мум-

кин», дейилган. Дарҳақиқат, озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаётни таъминлаш учун ҳар бир инсон мустақил фикрлай олиши керак.

Мустақил фикрлаш ўқувчи тафаккурининг энг муҳим сифати бўлиб, теварак-атрофни, ижтимоий воқеликни билиш ҳамда тушунишнинг асосий қуролидир.

Ҳуқуқий онгнинг энг муҳим таркибий қисмларидан бири муайян жамиятдаги ҳуқуқ меъёрларни билиш ва уларнинг мазмун-моҳиятини тушунишдан иборат. Инсон турли қонунчилик меъёрлари, ахборотларни тушуниб ўзлаштириб олиши керак. Тушуниш мураккаб фикрлаш жараёни бўлиб, у маълум даражада ахборотни қайта ишлашни талаб этади. Лекин бу ҳали танқидий фикрлаш эмас. Эсда сақлаш ва тушуниш танқидий фикрлашнинг зарурий шартидир. Бошқаларнинг тайёр фикрларини тушуниш ва эсда қолдиришни мустақил ва танқидий фикрлаш деб ҳисоблаб бўлмайди. Мустақил ва танқидий фикрлаш эса тушунарли бўлган ғояларни текшириш, таҳлил қилиш, баҳолаш, ривожлантириш ва татбиқ этиш жараёнида вужудга келади. Танқидий тафаккур ҳар доим мустақилдир. Ҳар бир киши ўзи учун хос тарзда фикрлайди. Шунинг учун ҳам танқидий тафаккур индивидуал табиатга эга. Ҳосил бўлган фикрлар алоҳида аҳамиятли ва ўзига хос бўлмаслиги мумкин. Жамиятимизда амалга оширилаётган ҳуқуқий ислоҳотларга нисбатан ҳам ҳар бир ўқувчининг ўзига тегишли мустақил фикри бўлиши мақсадга мувофиқ.

Ҳуқуқий билимлар ва ахборотлар ҳуқуқий тафаккурнинг эҳтимол, бошланғич нуқтасидир. Инсондаги мавжуд билимлар танқидий фикрлаш учун йўналтирувчи омил вазифасини ўтайди. Бирор янги, мураккаб фикрнинг туғилиши учун қанчадан-қанча матнлар, далиллар ва ғояларни ишлаб чиқиш талаб этилади. Шунинг учун ҳуқуқий онгни ривожлантиришни мактабгача таълим муассасаларидан бошлашга киришилади.

Ҳуқуқий тафаккур ҳуқуқий онгининг таркибий қисми сифатида ижтимоий табиатга эга. Ўқувчининг ҳуқуқий фикр-мулоҳазалари жамият аъзолари билан мулоқот жараёнида текширилади ва чархланади. Ўқиш, мунозара қилиш, мулоҳаза юритиш, қаршилик кўрсатиш, ўзаро фикр алмашиш орқали ўқувчининг ҳуқуқий билимлари ойдинлаштирилади ҳамда кундалик амалиётда мазкур билимлардан фойдаланиш кўникмаси ҳосил қилинади. Ўқувчининг ҳуқуқий онгини ривожлантириш учун, энг аввало, уларда ҳуқуқий билимлар, меъёрлар ва қонунларга нисбатан мустақил фикрлаш ва муносабатни тарбиялаш зарур. Мустақил тарзда ўзлаштириб олинган ҳуқуқий маълумотлар эса хотирада мустаҳкам сақланиб қолади.

Тафаккурнинг пешланиши мураккаб ва узоқ вақт давом этадиган жараён. Тафаккур шахс ҳаётида учровчи зиддиятларни ҳал қилишда такомиллашиб боради. Ўқувчининг янги эҳтиёжлари (бу эҳтиёжларнинг туғилиши, ўз навбатида, ҳаёт ва фаолият, ижтимоий муҳит талабларига ва бошқа сабабларга боғлиқдир) билан уларнинг имкониятлари ўртасида содир бўладиган зиддиятлар инсон ҳаёти ҳамда фаолиятининг асосий зиддиятларидан ҳисобланади.

Ўқувчилик даврида шахс тафаккурида муҳим ўзгаришлар рўй беради. Кичик мактаб ёшидаёқ бола турли масалаларни ечишда нарсаларнинг ўзи билан амалий иш бажаришга ёки тасаввурларига суяниб қолмай, балки тушунчалар билан иш кўришга ўрганади. Шунга қарамай, кичик ёшдаги ўқувчининг фикрлаши, асосан, аниқ-образли тафаккур қилишдан иборат бўлади. Бошланғич синф ўқувчиларининг масал, эртак, мақол, маталлар мазмун-моҳиятини ҳамма вақт ҳам тўғри тушунавермасликларининг боиси шундадир: улар мавҳум тушунчаларни ҳам кўпинча жонли, конкрет образлар ёрдамида тасаввур қилади. Натижада амалга ошириладиган педагогик чора-тадбирлар ўқувчиларда мустақил фикрлаш кўникмаларини шакллантириш жараёни самарадорлигини таъминлашга таъсир кўрсатади.

Муайян ёш даврларида одам психикаси, шу жумладан, тафаккурнинг ривожланиши қатъий ва ўзгармас чегарага эга эмас. Тафаккурнинг ривожланиши — унда муттасил ўзгаришларнинг, миқдор ва сифати жиҳатидан бир-бирига зид ўзгаришларнинг рўй бериш жараёнидир. Аммо шунга қарамай, ҳар хил ёш группасига мансуб болалар, шу жумладан, 5—9- синф ўқувчилари тафаккурининг баъзи типик хусусиятлари ҳақида гапириш мумкин.

Юқори синф ўқувчиларининг тафаккури кичик ёшдагиларникига қараганда, умумлаштиришларга анча бойлиги ва абстрактлашганлиги билан фарқланади. Ўсмир ёшидаги ўқувчи ўзини анализ қилиш, бошқалар билан таққослаш ва солиштиришга кўпроқ эътибор бериб, бу билан бутун борлиққа янгича нуқтаи назар билан қарай бошлайди. Бу эса уларга воқеа ва ҳодисаларни чуқурроқ таҳлил этиш ва умумлаштиришга кўмаклашади, нарса-ҳодисаларнинг энг муҳим белгиларини (кўзга яққол ташланиб турувчи белгиларни эмас) ажрата олишларига имкон беради. Синфдан синфга ўтган сари ўқувчиларнинг билим доиралари чуқурлашиб бориши билан, уларнинг умумлашмалари ҳам изчил равишда кенгайиб боради. Уларга умумлашмалар қилишга имкон берувчи расмларни ўзлаштиришлари (ҳарфли белги, формулаларни, карта ва бошқаларни билиш) ва улардан амалда фойдалана олишлари тафаккурнинг ривожланишида кескин сифат ўзгаришларини вужудга келтиради. Ўқувчиларнинг ўз фикрларини исботлашга уринишлари, уни далиллар билан асослашлари ҳам сезиларли даражада ривожланган бўлади.

Юқори синф ўқувчиларининг фикр юритишларида назарий билимларни ўзлаштиришга интилиш, умумий қонуниятларни ўзлаштиришга мойиллик кучли бўлади, бу эса баъзан юқори синф ўқувчисининг конкрет далиллар асосида билимлар эгаллашига халал бериши мумкин. Юқори синф ўқувчиларида ўз фикрларини индуктив ва дедуктив хулоса чиқариш усулларида кенг фойдаланган ҳолда исботлай олиш

ва баён этиш қобилияти жадал ўсади. Ташқи томондан қаранда, чиройли ва мустақил муҳокама юритишга интилиш аксарият ҳолларда ўқувчини мунозарада, ҳатто, ўзининг хато фикрларидан ҳам қайтмасликка олиб келади.

Ўқувчиларнинг тафаккури ўз ҳолича ривожланмайди, балки ўқитувчининг шу мақсадда мунтазам иш олиб бориши натижасида ўсади. Тафаккурнинг ўстириш учун, энг аввало, ўқувчиларни фаол фикр юритишга ундовчи шарт-шароитларни вужудга келтириш керак. Бош мия пўстлоғида барқарор кучли кўзғалиш нуқталари (донинанталар) юзага келган қисмларда муваққат асаб алоқалари муваффақиятлироқ ҳосил қилинади. Бу эса, одатда ўқувчиларда билимларни ўзлаштиришга кучли эҳтиёж ва ҳавас уйғонганда юзага келади.

Ўқув материалларини ўрганишда унинг аҳамиятлилик даражасини ўқувчиларга тушунтириб бериш уларда илмий билимларга нисбатан қизиқиш ҳамда эҳтиёж уйғотишда катта аҳамиятга эгадир. Ўқув материалларини баён этиш жараёнида, ўзлаштирилган билимларни қаерда татбиқ қилишни ўргатиш, мазкур материални ўқиб олиш ҳаётий муҳим аҳамиятга эга эканлигига ўқувчиларни ишонтириш зарур. Акс ҳолда, машғулот ўқувчилар учун зерикарли, самарасиз ўтади.

Материални оғзаки тушунтириш орқали ўқувчиларда ишонч ҳосил қилинганидан кейин шундай вазият яратиш керакки, бунда ўқувчилар масала ечиш ва уни ўрганиб чиқилган илмий қонуниятлар нуқтаи назаридан тушунтиришга эришсинлар. Бир турдаги масала ечишни ўқувчи ҳатто кўп марта машқ қилса ҳам, унинг билимлари тор бўлиб қолаверади, у фикр юритишда тор доирадан ташқарига чиқа олмайди, яъни бир қолипда фикрлайверади. Ўқувчиларнинг ҳар томонлама, кенг, илдам фикр юритишларига имкон яратиш учун масалалар ўзига хос ва хилма-хил бўлиши лозим.

Хусусан, иқтисод фанидан ўқувчиларга «Акциядорлар жамияти» мавзусида масъулияти чекланган фирмалар йирик корхоналар миқёсида акциядорлар жамияти кўринишида ташкил қилиниши ҳақида маълумот олган ўқувчилар дастлаб ўз жамғармаси ҳажмига тенг миқдорда акция чиқариш лозимлигини, бу билан унинг акциясини сотиб олган ҳар бир киши жамиятнинг акциядорига айланишини англайдилар. Жамият акциядорга ҳар йилги фойдасидан сотиб олган акциясига мос равишда ҳақ — дивиденд тўлаши лозимлигини билгач, ўқувчида мустақил фикр юритиш жараёни бошланади. Шундан сўнг у акциянинг қиймати белгиланиши, унинг курси ўзгариб туриши, акциянинг турлари ҳақида фикр юритади. Ўз-ўзидан режалар тузишга, мустақил равишда катта-катта ишларни амалга оширишнинг дастурини тайёрлашга интилади. Бу эса ўқувчи фикрини ўз маҳалласи, шаҳри, тумани, вилояти, республика сўнгра дунё давлатлари миқёсида тафаккур этишга ундайди.

Тафаккурни ўстиришда ўқувчиларга бирор янги нарса тайёрлаш, масалан, мустақил тарзда конструкциялаш сингари топшириқ бериш катта аҳамиятга эга. Бунда ўқувчилар фикри иш операцияларини такомиллаштиришга, механизмларни мослаштиришга йўналтирилади.

Ўқув устахонаси ёки корхона ишлаган пайтда ўқувчига бирор технологик жараённи кузатиш ва сўнгра ўзининг шу ҳақдаги умумий фикр-мулоҳазаларини, хулосаларини гапириб бериш орқали ҳам уларнинг тафаккурини ўстириш мумкин. Масалан, ўқувчига ўз ўртоғи ишини диққат билан кузатиб, кейин уни таҳлил қилиш, бинобарин, ютуқ ҳамда камчиликларини кўрсатиш ва баҳолаш юзасидан вазифа юклаш фойдалидир. Тажрибали ўқитувчилар бошқа дарсларда шунга ўхшаш иш олиб борадилар, бунда улар ўқувчига ўз ўртоғининг жавобини таҳлил қилиб, уни баҳолаш вазифасини топширади.

Ўқувчилардан ижтимоий-гуманитар фанлар бўйича ўтказиладиган дарсларда бирор расм бўйича ҳикоя тузишни, атроф-муҳитни ўрганиш муносабати билан табиат ҳодисаларига қиёсий характеристика беришни, турли фанлар бўйича иншо ҳамда маърузалар, реферат, мулоқот матнлари ёздириш ҳам қизиқарли ижодий топшириқлар ҳисобланади. Иншолар ёзиш ва матнлар яратиш учун ўқувчилар даставвал эркин тарзда мавзу танлаши керак, бундай мавзулар ўқитувчи томонидан ҳам тақдим этилади. Иш жараёнида ўқувчилардан материалларни таҳлил қилиш ва умумлаштириш, мустақил хулосалар чиқариш талаб қилинади.

Савол ва масалалар тузиш, мисоллар ўйлаб топиш ва танлаш каби ишларни ўқувчиларнинг ўзига юклаш ҳам улар тафаккурини ривожлантиришда катта аҳамиятга эга. Ўқувтарбия жараёнида зарур ҳолларда ўқувчилар олдида вазифалар қўйиш ва уларни фикран ечишга одатлантириш зарур.

Кузатишларимизнинг кўрсатишича, ўқувчиларда ижодий фикрлашни ўстиришда улар олдида таҳлил қилиш, таққослаш, исботлаш ва тушунтириб бериш, сабаб-оқибат боғланишларни аниқлаш, хулоса чиқариш ва умумлаштиришларни талаб этувчи вазифалар қўйиш муҳим дидактик аҳамиятга эга. Афсуски, ўқувчилардан мавзуни оддийгина қайта сўзлаб беришни талаб қилиш ҳоллари ҳам учрайди. Масалан, «А.Қаҳҳорнинг таржимаи ҳолини сўзлаб беринг», «Металлургия саноати ҳақида нималарни биласиз», «Австралия қишлоқ хўжалиги тўғрисида гапириб беринг» каби саволлар билан ўқитувчилар ўқувчиларга тез-тез мурожаат қиладилар. Ўқувчиларга бундай топшириқларни берилиши натижасида улар куруқ ёдлашга мойил бўлиб, мустақил фикрлашга эҳтиёж сезмайди.

Уларга «Абдурауф Фитрат онгли ҳаёт кечира бошлаган давр нима билан характерланади?», «Абдурауф Фитратнинг ўз даврида тутган ўрни қандай эди?», «Абдурауф Фитрат ўзининг бутун кучини чоризмга қарши курашга сарфлаганлигини нима билан исботлаш мумкин?» каби савол ва топшириқлар билан мурожаат этиш алоҳида педагогик қимматга эга.

Билим олишнинг ҳамма босқичида ҳам ўқувчиларнинг фикр юритиш фаолиятини жадаллаштирадиган саволлар билан уларга мурожаат қилиш мақсадга мувофиқдир. Дейлик, ўрганилган материалларни умумлаштириш ва тизимга солишни талаб этувчи саволлар ўқувчилар тафаккурини ўстиришда, айниқса муҳим аҳмият касб этади. «А.Қодирий ва А.Фитрат ижодий фаолиятида қандай ўхшаш жиҳатлар мавжуд?», «Моддий ва маданий жиҳатдан Шарқ ва Ғарб халқларининг ҳаёти қандай фарқ қилади?» каби саволлар ўқувчиларни мустақил фикрлашга ундайди. Бундай саволларга ўқувчи жавобларни тайёр ҳолда тополмайди. Бу хил саволлар чуқур таҳлил қилишни, хилма-хил маълумотларга асосланган материалларни таққослашни, ундаги умумий, муҳим томонларни аниқлаш ва муҳим бўлмаганларини ажратишни талаб қилади ва, шу билан бирга, хулоса чиқариш, умумлаштириш конкрет маълумотлар билан исботлашни тақозо этади. Буларнинг барчаси ўқувчиларни фаол фикрлашга давват этади.

Ўқувчиларни фақат ўз мулоҳазаларинингина айтиб қолмасдан, балки фикрлар йўналишини анализ қилишга ҳам ундайдиган ўқитувчилар уларнинг тафаккурини бойитишда яхши натижаларга эришади. Бундай ўқитувчиларнинг дарслари кўпинча қизгин мунозараларга бой бўлади, бу эса ўқувчиларнинг фаол ўйлашларига олиб келади ва уларда ўрганилаётган ўқув фанига нисбатан кучли қизиқиш уйғотади.

Ўқувчилар ёш психологиясининг ўзига хос хусусиятларини инобатга олган ҳолда ўлкашунослик топшириқларини изчил равишда мураккаблаштириб бориш, машғулотларнинг синф, гуруҳли ҳамда якка тартибдаги шаклларини онгли тарзда мувофиқлаштириш бу соҳадаги асосий йўналишлардан бири ҳисобланади.

Психологларнинг таъкидлашларича, тимсоллар ва тушунчалар ўзаро алмашиниб, бир-бирини тўлдириб боради. Воқеликни тимсоллар ёрдамида идрок этиш ўқувчиларда диқ-

қат, эслаш, хотира, фикрлаш, нутқ, ҳиссиётни ихтиёрий бошқариш каби билиш жараёнларини такомиллаштириш, ички хатти-ҳаракатларни меъёрлаштириш, уларнинг онгда акс этишини ифодалашга имкон туғдиради.

Фикр туғилишининг илк босқичи, биринчи поғонаси инсон онгида шаклланадиган тасаввурдир.

Тасаввур — бу, моддий оламни ва унда содир бўлаётган ҳодиса, жараёнларни инсон сезги аъзолари ҳис этиши ва мушоҳада қилиши оқибатида онгда акс этган шакл-шамойилдир. Демак, муайян нарса ва ҳодисалар туғрисидаги аниқ тасаввур тиниқ фикр вужудга келишининг муҳим кафолатидир. Тасаввур, гарчанд фикр вужудга келмаса-да, ҳодисалар борлигини (сабаб-оқибат боғланишларини) тўлиқ ифодамай олмайди. У кишилар онгида умумлашиб, абстраккланган ҳолдаги тушунча таркиб топишига асос бўлади. Шундай экан, тушунча моддий борлиқдаги нарса, ҳодисаларнинг муҳим белги ёки хусусиятларини сўз воситасида ифодаланган тафаккур мажмуидир. У, тушунчалар акс эттирган тасаввурнинг мантиқий тафаккур ишловидан ўтиб сўз (ибора) сифатида намоён бўлган шаклидир.

Ўқувчиларда ўсмирлик ёшида фаол, мустақил, ижодий билишга эҳтиёж пайдо бўлади. Уларнинг ташаббуси ва ижодкорлигини рағбатлантирувчи турли фаолият шакллари мазкур назарий қоидаларни амалга ошириш имкониятини беради.

Машғулотларсиз (қизиқишларсиз) ўсмирлик ёши — ўйинларсиз болаликка ўхшайди. Бу даврда ўсмир кўнглига ёққан машғулотни ўзи танлайди, шу билан мустақил билишга бўлган эҳтиёжини қондиради. Билиш фаолиятини ривожлантириш, машғулотларни танлашда дарслардаги ностандарт усуллар, ҳудуд тимсолини яратишга йўналтирилган уй вазифалари ҳам ёрдам беради. Масалан, ўқувчи китоб бўйича эмас, балки табиат объектини ўз кузатишларидан чиқарган хулосалари ёки ўтмишга доир маҳаллий афсоналар асосидаги муайян хабарни катта қизиқиш билан тайёрлайди.

Ўқувчилар расм чизиш дарси, фотография макетларини тайёрлаш билан ҳам ўз қобилиятларини намоён этади.

Бу жараёнда ақл мушакларини ҳам мувофиқлаштириш лозим, шунда ўқувчи аниқ, мақсадли тарзда фикрлай бошлайди. Ақлни чархлашда тайёргарлик даражасининг тўртта асосий тавсифи борлигини таъкидлаш лозим:

1. Ақлнинг қудрати.
2. Ақлнинг мослашувчанлиги.
3. Ақлнинг бардошлилиги, чидамлилиги.
4. Ақлнинг мутаносиблиги.

Ўқувчи муайян топшириқни бажараётганида ундан синчковлик талаб этилгани учун ақл қудратига суянади. Айнан шу кўникмани кишилар бирор мураккаб математик масалани ҳал қилишда, чек дафтарчасида ҳисобни тўғрилашда, бирор жисмга диққатни қаратганда ёки ҳеч нарсага чалғимай бирор ғояни ўйлаганда қўллашлари мумкин. Ақл кучи — бу зарур вазиятларда диққатни керагича жамлаш қобилиятидир.

Агар бирор янгилик яратиш, унга ижодий ёндошиш лозим бўлса, ўқувчининг ўйловчи мускуллари майин ва мослашувчан бўлиши зарур. Ақлнинг мослашувчанлиги — бу бир фикр йўналишидан бошқасига ўтиш қобилиятидир. Масалан, ўқувчи аниқ бир ўйин билан машғул бўлганда турли вариантлардан воз кечади, ҳар хил қурилмалар яратади, мавжуд ҳолатни турли томондан туриб тасаввур қилишга ҳаракат қилади. Ўқитувчи ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириши учун янгидан-янги педагогик имкониятларни кашф қилиши, ғояларни чалкаштирмаслиги, соҳадаги мавжуд концепцияларни ўзлаштириши керак. Ақлнинг мослашувчанлиги ўқувчининг ижод қилиши, ақлий операцияларни бажаришни ҳамкорликда амалга оширишдан иборатдир.

Агар ўқувчи ўз ғояларини амалда татбиқ этмоқчи бўлса, унга ақлнинг чидамлилиги керак бўлади. Ақлнинг чидамли-

лиги деганда узоқ вақт юқори фаолликни чалғимай, мардликни йўқотмай сақлаб туриш тушунилади. Бу, фикрий ривожланишнинг муайян йўлини собитлик билан ўтиш қобилиятидир. Агар бунга нафосат ва ҳиссиёт уйғунлаштирилса, ўқувчи ўз ақлини жамлаши керак бўлади, яъни фикрлаш жараёнлари турларини замонавийлаштириш, мувофиқлаштириш ва ҳаракатлантириш лозим.

Ақлнинг мутаносиблиги — бу фикрларга сайқал бериш техникаси билан моҳирона шуғулланиш, бир вақтнинг ўзида бир қанча тушунчаларни ўзлаштира олиш, ҳар қандай шароитларда мувозанатни сақлай билиш, янги билимларни эгаллаш учун ўқиш ва юқори ғоялар учун курашишга тайёр бўлишдир.

Айнан шу тўрт сифат — куч-қудрат, мослашувчанлик, чидамлилиқ ва мутаносиблик ўқувчининг қай даражада мустақил фикрлаш фаолиятига тайёрлигини белгилайди. Ўқувчи фақат мускуллар машқи ва бўшашишни мунтазам алмаштириб туриши, салоҳият шейпинги ва ақлий атлетизм билан шуғулланиши, фақат «мия тўқималарини ишлатиши» билан узоқ муддат мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириб бориши мумкин.

«Ўқувчилар қандай қилиб ўз салоҳиятини йўқотади?» деган саволга қуйида жавоб излашга ҳаракат қиламиз. Нега бир ўқувчининг ақли ўткир, ёрқин, ижодий ғояларга тўла, бошқаси эса берилган ўқув материални зўрға ўзлаштиради. Бунга сабаб: педагогик фарқлар ва генетик (физиологик) фарқлар мавжудлигидир. Ўқувчи қўлларини чиниқтириш учун спорт залига бориши шарт эмас. У қўл мускулларини синфда ҳам мақбул ҳаракатлантириш орқали чиниқтира олади. Айни вақтда математикани ўрганиш учун амалий машқларни фақат мактабда бажариш шарт эмас, уни ҳовлини супуриб туриб ҳам, йўлда кетаётиб ҳам рақамлар билан узлуксиз ишлаб ўзлаштириши мумкин. Бу жараёнда «математик мускуллар» мунтазам машқлантирилади. Агар вазият ўқувчи-

нинг мунтазам ақлий зўриқишини тақозо қилмаса, демак, унда мувозанатни сақловчи асос мавжуд эмас. Лекин, кундалик ҳаётда, таълим жараёнида ўқувчи олдига муайян тарзда вазифалар қўйилаверади, улар ўқувчидан тезкор қарорлар қабул қилишни тақозо этади. Бу эса ақл мушакларининг тезкор ва кучли бўлишини таъминлайди.

Ўқувчи ўз-ўзига «Қайси фикрлаш мушакларим кундалик юкламада қатнашмаяпти?» деган савол қўйиши ва унга жавоб излаши лозим.

Кўникма — бу нимагадир одатланиш усули. Бу одатларни ўқувчи мунтазам бажариши шарт. Масалан, эрталаб тиш ювиш одатини олайлик. Тасаввур қилинг, оддий тиш ювишни ҳар куни янгитдан ўрганиш керак бўлса, ўқувчининг бунга қанча вақти сарфланган бўларди.

Ўқувчининг бутун фаолияти унинг кузатувлари, диққатни жалб қиладиган, қанчалик яхши ўқиса, ўзини безовта қилаётган муаммоларни ҳал қилса, нимаданки хурсанд бўлса, кун бўйи нима ҳақида ўйласа, бу ҳол у ёки бу даражада унинг ҳаракатларида ўз ифодасини топади.

Инсон миясининг юқори даража ишчанлигини таъминлаш учун унда муайян кўникмаларни ҳосил қилиш керак. Бу, ўқувчининг ўз олдига қўйган мақсадига эришишига ёрдам беради. Интеллектуал жиҳатдан ривожланган ўқувчи ўз фаолиятини мустақил тарзда назорат қилади. Уни моддий борлиқ муаммолари қизиқтиради. Натижада бундай ўқувчиларнинг қизиқиш доираси кенгайди. У яхши ўйлаб, тушуниб қилинган ҳаракатлар ёрдамида ўз одатларини ўзгартириш, ўзида фойдали кўникмаларни шакллантиришни билади. Масалан, ўзини камроқ хаёл суришга мажбурлаш ва хаёлий қасрлар қуришни камайтириш, салмоқли қарорлар қабул қилиш ёки кўпроқ таваккал қилишни. Бу фойдали одатлар бир бутун тарзда ақлнинг мутаносиблиги ўзгаришларга аниқ жавоб бериш имконини беради ва охир-оқибат энг асосий одат — ижобий одатларга ўрганишни шакллантиради.

Ўқувчилар, айниқса, юқори синф ўқувчилари «Менинг тулақонли фикрлашимга қайси одатлар халақит беради?» деб ўзидан сўраб туриши керак.

Ўқувчининг ўз-ўзини таҳлил этиб бориши учун қуйидагилар зарур бўлади:

1. Ўқув-тарбия жараёнларида уларни ўз-ўзларини баҳолашга одатлантириш. Бунинг натижасида ўқувчилар ўз фаолиятларига танқидий ёндошишни ўрганади, уларда танқидий нуқтаи назар шаклланади.

2. Ўзгалар фаолиятини таҳлил этишга ўргатиш орқали уларда кузатувчанлик кўникмалари шакллантирилади.

3. Ўқувчиларда ҳар бир ўқув материали устида синчковлик билан ишлаш, уни пухта ўзлаштириш кўникмалари таркиб топтиради.

4. Ўқув-тарбия жараёнида ўқувчиларнинг фаолликларини ошириш усулларида самарали фойдаланилади.

Бунинг учун ўқувчи мунтазам тарзда ақлий машқларни бажариши лозим. Ақлий машқ ҳам, худди жисмоний машқ каби ўзида ҳаракатни мужассамлаштиради. Бадан учун югуриш, сузиш, баскетбол ўйнаш, офир атлетика зарур — буларнинг барчаси мушакларни қисқариш ва чўзилишга мажбур қилади.

Ақлий ривожланиш учун ҳаракат, таклифдан хулосага, муаммодан ечимга, саволдан жавобга, ақлнинг бир ҳолатидан бошқа ҳолатига ўтишида мустақил фикрлаш фаолияти жадаллашади. Ҳар сафар ўқувчи фаол фикрлай бошлаганида, яъни салоҳият ресурсларидан фойдаланганда онгли ва мақсадли ҳаракат қилганда ўша заҳотиёқ ақл мушакларини ишга солади.

Кенг тушунчадаги «машқ» атамасида малака, тажриба орттириш, ўз қобилиятларини ривожлантиришга қаратилган фаолият тушунилади.

Ўта эътиборни талаб этадиган ҳар қандай машғулот — хоҳ у бошқотирма бўлсин, ишлаб чиқариш муаммоларини

ҳал қилиш ёки тинч ўтирган ҳолда фикрларни жамлашга интилиш бўлсин — бу ақлий машқлардир. Уларнинг асосий хусусияти ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатишдан иборат.

Ўқувчининг қилаётган иши эмас, балки уни қай даражада амалга ошираётганлиги, яъни машқни техник жиҳатдан тўғри бажариши муҳим. Цирк артисти машқни такрор ва такрор бажаради. Бунда у ҳар гал кичик-кичик тузатишлар киритади ва керакли натижага эришгунча бу машқни давом эттиради. Ана шу машқлар ёрдамида унинг ҳаракатлари тобора аниқлик ва жозибадорлик касб этади, натижада бундай ҳаракатлар томошабинда завқ-шавқ уйғотади. Энг яхши ақлий машқ — бу мустақил фикрлаш, ўзликни англаш, ўз ички дунёсини мужассамлаштириш имкони ва салоҳиятини чархлашдан иборатдир. Бу, ақлий қувватни фикр лойиҳасига айлантириш усулидир. Ўқувчи мустақил фикрлашга эришиши учун берилиб ишламоқчи ёки ақлини бир оз юмшатиши учун салгина бўшашмоқчи бўлса, бу унчалик муҳим эмас. Ҳар қандай ҳолатда ақлий машқ ўқувчининг ижодий имкониятларини оширади, мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиради, мақсадга эришишини жадаллаштиради.

Ақл мушакларини ривожлантириш учун ўқувчининг ҳам фикрлари чархланиши лозим. Баъзи топшириқларни бажаришда ўқувчининг ақли қайта-қайта ишлаши зарур, бунда унинг мушаклари берилган топшириқни аниқ бажаришни ўрганади.

Фикрлашнинг ҳар бир турида алоҳида мускуллар ишга тушади. Мантиқий, таҳлилий, метаморфик, танқидий, вербал, визуал (кўриб фикрлаш) ҳолларининг ҳар бирида биз фақат битта фикрлаш мушак мускулидан фойдаланамиз. Бу бизга ички дунёмизни ҳаракатга келтиришга имкон беради. Турли кундалик муаммоларни ҳал этиш эҳтиёжи фикрлашнинг «мослашувчанлиги»ни талаб этади. Ўқувчи дам танқидий фикрлашда мустаҳкам ва совуққон мантиқни ишга со-

либ «тер» тўкса, дам миядан «ҳаммасини» чиқариб ташлаб бўшашади ва янги йўналишларни тадқиқ қилишга ўтади. Ўқувчи қатъий шуғулланиб, мақсад сари секин ҳаракатланиши мумкин, лекин якуний натижалар билан озгина «ўйин» воситасида муаммонинг нозик ечимига бир зумда келади.

Ақлий мушоҳада жараёнида фикр намоён бўлишини таъминловчи омиллар, шарт-шароитларнинг шаклларида яна бири — бу ҳиссий-образли мулоқот ҳисобланади. Назарий фикр, қоида кабиларни мулоқот, баҳс айниқса, таълим жараёнида фалсафий истилоҳлар, атамалар воситасида тушунтириш билан бир қаторда, мақсадни шеърини мисралар, мимика, турли аъзоларнинг ҳаракати ёрдамида изҳор этилса, фикрни чуқурроқ англаш имконияти туғилади.

Эътибор қилинса, муайян шеърни шунчаки ўқишдан кўра ифодали ўқилгани беихтиёр киши фикрини чулғаб, мулоҳазага чорлайди. Устига-устак ўша шеърни мусиқа жўрлигида хонанда ижросида тингланганида эса ҳис-туйғулар жунбишга келиб, фикр яна ҳам теранлашади. Бола туғилишидан ноқ айтиладиган ва унинг энг севимли куйи ҳисобланган она алласини ҳам маълум оҳангда хиргойи қилиниши бежиз эмас. Зеро, уни оддий сўзлашувимиз оҳангида айтиб, фарзандни ухлатиб бўлмайди. Шундай экан, болалар онгига ёшлигидан, улар билан ҳиссий-эмоционал мулоқот қилиб, уларга ҳам ҳиссиётли бўлишни ва шу орқали теран фикрлашни ўргатиб бориш лозим.

Сезги, идрок ва тасаввур жараёнларида нарса ва ҳодисаларнинг ташқи, яъни бизнинг сезги органларимизга бевосита таъсир кўрсатган белги ва хусусиятлари акс этади. Лекин билиш бу билан чекланмайди, чунки воқеликнинг ўзи битмас-туганмасдир. Нарсалар ва ҳодисалар бевосита билиб бўлмайдиган ички хусусиятлар, ўзаро алоқа ва ривожланиш қонуниятларига ҳам эга. Масалан, Ердан Қуёш, юлдузлар ва Ойгача бўлган масофани бевосита аниқлаш мумкин эмас;

бош мия пўстлоғида бўладиган физиологик жараённи бевосита кузатиб бўлмайди; электр токининг симлардан ўтиши, атом тузилиши, узоқ тарихий жараёнларнинг ривожланиши ва шунга ўхшаш ҳодисаларни бевосита кўриш мумкин эмас. Шунга қарамай, инсон чамалайди, аниқлайди, билиб олади. Қандай қилиб бунга эришилади?

Воқелик моҳиятига воситали равишда тажрибада илгари тўплаган билимлар асосида муҳокама юритиш, яъни мустақил фикрлаш йўли билан етилади. Шундай қилиб, воқеликни воситали равишда акс эттириш мустақил фикрлаш жараёнининг хусусиятларидан биридир.

Мустақил фикрлашнинг яна бир хусусияти — бу воқеликнинг умумлаштирилган ҳолда акс эттирилишидир. Биз якка нарсаларни идрок этамиз, бир турдаги кўп нарсалар тўғрисида эса фикр юритамиз, бордию якка бир нарса тўғрисида фикр юритадиган бўлсак ҳам, унинг умумий ва муҳим хусусиятларини қайд этамиз. Масалан, биз аниқ бир ўқувчинигина идрок эта оламиз, умуман ўқувчи хусусида, унинг билим олишига интилувчанлиги ҳақида эса фикр юритишимиз мумкин.

Воқеликни умумлаштириб акс эттириш кўпроқ сўз ёрдамида амалга оширилади. Шундай қилиб, мустақил фикрлаш воқеликнинг умумлаштирилган ҳолда сўз ҳамда ўтмиш тажриба воситасида акс эттирилишидир.

Нарса ва ҳодисалар ўртасидаги сабаб-натижа боғланишларини, шунингдек, уларнинг ривожланиш қонуниятларини аниқлаш билан одам табиат ва кишилик жамияти тараққиётининг йўлини бошқариш имкониятини кўлга киритади. Одам шу жиҳати билан бошқа жонзотлардан фарқ қилади. Сўз билан фикрнинг ўзаро чамбарчас боғлиқлигини қайд этиш билан бирга, шуни ҳам кўрсатиш керакки, фикрлаш фаолиятида сўз реал нарса ва ҳодисалар ҳақида сезгилар орқали ҳосил қилинган тажрибага таянган тақдирдагина муайян аҳамиятга эга бўлади. Ўқувчининг ўзи идрок этаётган ва амалий муносабатда бўлаётган нарсалар ҳақидагина фикр

айтиши бежиз эмас. Маълумки, катта ёшдаги кишилар ҳам нарсаларни бевосита идрок этиш ёки шу нарсаларнинг хотирада сақланган образларига таяниш имкониятига эга бўлганда фикр юритиши бирмунча енгиллашади.

Ижодий меҳнат қилиш учун киши мустақил ва танқидий мулоҳаза юритиш қобилиятига эга бўлмоғи, нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини тушуна билиши, синчков бўлиши керак.

Фикр юритишдаги *мустақиллик* — кишининг ижтимоий тажрибадан фойдалана билишида, ўз мустақил фикри орқали ижтимоий тажрибага нисбатан муносабатини намоён эта билишида кўзга ташланади. Бунга эса теварак-атрофдаги воқеликка танқидий муносабатда бўлмай эришиш мумкин эмас. Танқидий фикрлаш — инсоннинг турли нарса ва ҳодисаларни, бошқа одамларнинг ҳамда шахсан ўз фикрларини таҳлил қилиш, тўғри ва жиддий баҳолай билиш қобилиятидир. Танқидий фикрлаш кишидан ўз фикрларининг тўғрилигини асослаш ва исботлашни талаб этади, яъни танқидий фикр юритувчи одам турли ҳодисаларнинг сабабини оча билиши, уларни илмий нуқтаи назардан тушунтира олиши ҳамда «нима учун?», «нима сабабдан?», «нима мақсадда?» деган саволларга жавоб бера олиши керак. Фикрни исботлаш ва асослаш учун кишидан чуқур фикр юритиш талаб қилинади, бу эса одамнинг таҳлил қилиш, таққослаш, турли нарса ва ҳодисаларнинг муҳим томонларини топа билишида намоён бўлади. Ижодий ишлаш учун, инсон фикрининг *илдамлиги*, яъни вазифаларни аниқ шароитга қараб еча олиш, вазифаларни бажаришнинг янгича йўлларини топа билиш қобилияти ҳам талаб қилинади. Бу эса, ўз навбатида, фикрнинг *синчковлиги* билан, доимо масалаларни ечишнинг энг яхши усулини излаш эҳтиёжи билан чамбарчас боғлиқдир.

Тафаккурнинг юқорида санаб ўтилган кўплаб хусусиятлари индивидуаллик характериға эга бўлиб, бу хусусиятлар *ақл сифатларидир*.

Ақл сифатлари муайян шахсга хос бўлган олий асаб фаолиятининг маълум жиҳатлари асосида ривожланади, бироқ уларнинг барқарорлиги ва тараққиётини таъминлашда ижтимоий-гуманитар таълим жараёни муҳим аҳамиятга эга.

Таққослаш — нарса ва ҳодисаларни бир-бирига солиштириш, улар орасидаги ўхшашлик ва фарқларни топишдир.

Кузатиш ва тажрибаларнинг кўрсатишича, ўқувчилар, масалан, география таълимида (8-синф) 8 та иқтисодий географик районнинг биринчиси ҳисобланган Тошкент иқтисодий географик районини ўрганганларидан кейин шаклланган тушунча ва кўникмалар негизида бошқа иқтисодий географик районларга хос хусусиятларни мустақил ажрата олади.

Ўқувчилар баъзан таққослашда қийналадилар, чунки қандай белгилар бўйича таққослаш кераклигини билмайдилар. Ваҳоланки, нарса ва ҳодисалар жуда кўп хилма-хил белгилари бўйича таққосланиши мумкин. Масалан, икки дарёнинг узунлиги, чуқурлиги, серсувлиги, кема қатновига яроқлилиги, иқтисодий аҳамияти, қирғоқларининг ҳолати, балиқ бойлиги бўйича, фойдали қазилмаларни эса пайдо бўлиши, захирасининг залвори, саноат аҳамияти, фойдаланишга яроқлилиги ва ҳоказоларга кўра.

Бунинг натижасида ўқувчиларнинг тушунча ва тасаввурлари кенгаяди ва ривожланиб боради. Ўқувчилар ҳар қандай муаммолар ечимига журъат қила олишлари; жумладан, улардаги воқеа-ҳодисаларга турли хил жиҳатларни кузатиш орқали ажратишлари, атроф-муҳитга мосланувчан бўлишлари лозим. Зотан, ўқувчилар таълим жараёнида ана шундай кўникма ва малакаларини ўзлаштиришларига эришиш талаб этилади.

Бу кенг қамровли жараён тизимли равишда маълум бир мезонларга таянишини тақозо этади. Шундай экан, ижтимоий-гуманитар таълим жараёни сифатини оширишда ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш қуйидаги педагогик-психологик мезонлардан иборат бўлади:

1. Ўқувчиларда ҳар қандай муҳитга мосланувчанликни таркиб топтириш билан уларни турли вазиятларда, турли маълумотларни қабул қилишдаги ҳолатларга тайёрлаш;

2. Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчиларга ўз мустақил фикрларини баён қилишлари учун шарт-шароит яратиш орқали улар фаоллигини оширишга эришиш;

3. Ўқувчиларнинг ўз иқтидор ва қобилиятларини намоён этишларига имконият яратиш орқали сифатли натижаларга эришиш;

4. Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчиларга тақдим этиладиган билимлар воситасида уларни муҳокамага чорлаш орқали мустақил фикрлаш салоҳиятларини ривожлантириш;

5. Ўқувчиларнинг ўқув материалларини мустақил ўзлаштириш, улар устида фикрлашларини ташкил этиш орқали ижтимоий-гуманитар таълим самарадорлигини ошириш;

6. Ўрганилаётган нарса, воқеа-ҳодисаларнинг муҳим белгиларини ажратишга ўргатиш орқали уларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятларини жадал ривожлантириш;

7. Умумийликдан хусусийликка ўтиш асосида ўқувчиларнинг мустақил хулоса чиқаришлари ва ҳаққоний қарорлар қабул қилишларига эришиш;

8. Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчиларнинг турли билимларга нисбатан қизиқишларини ошириш туфайли ўқишга бўлган муносабатлари, ўқув материалларини ўрганишга бўлган мойилликларини ривожлантириш;

9. Ўқувчиларда самарали мулоқот кўникмаларини вужудга келтириш орқали таълим жараёнидаги мулоҳазаларнинг кўпайишига, ҳар бир ўқувчининг ўз мустақил фикрини баён қилишига эришилади;

10. Ўқувчиларнинг таълим-тарбия жараёнига нисбатан овғли муносабатларини шакллантириш билан уларда ўзларининг ижтимоий, маънавий эҳтиёжларини қондиришда дарс жараёнларининг ўрни муҳим эканлиги тўғрисидаги тушунчани вужудга келтириш;

11. Ўқувчиларнинг айни ҳолатларни таҳлил қила олишларига эришиш йўналиши орқали мустақил фикрлаш самарадорлигини ошириш;

12. Ўқувчиларнинг фаолиятини объектив баҳолаш билан уларнинг кейинги хатти-ҳаракатларига асос яратилишини инобатта олган ҳолда бу жараёнга ёндошиш;

13. Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнининг сифатини ошириш омилларини белгилаш орқали педагогик жараёнда олиб борилаётган ишларнинг узлуксизлигига эришиш.

Ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг педагогик-психологик мезонлари амал қилган ҳолатда маълум бир самарага эришиш мумкин. Шунга кўра, ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш борасида олиб борилган ишларни маълум даражада тизимлаштириш лозим. Бунда ижтимоий муҳитнинг ўзига хос жиҳатларини талқин этиш, ривожлантириш муҳим аҳамиятга эга.

Хулоса қилиб айтганда, ижтимоий-гуманитар таълим жараёни сифатини оширишнинг педагогик-психологик мезонларини белгилаш орқали қуйидагиларга эришиш назарда тутилди:

- ўқув-тарбия жараёнида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилган таълим сифатини ошириш омиллари белгиланади;

- ўқувчиларнинг мустақил фикрлаши учун қулай педагогик муҳит вужудга келтирилади;

- ҳар бир ўқувчининг индивидуал иқтидори, салоҳиятини ҳисобга олган ҳолда мустақил фикрлаш фаолиятини ривожлантиришга йўналтирилган ёндошув ишлаб чиқилади;

- ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқув фанларидан бериладиган ўқув материаллари самарадорлигини ошириш орқали ўқувчиларнинг мустақил фикрлашга йўналтирилган педагогик тизим таркиб топтирилади;

- мустақил фикрлашнинг педагогик-психологик йўналишларини белгилаш орқали ўқитувчилар учун ўқувчилар билан ишлашнинг қулай йўллари кўрсатиб берилади.

Дарҳақиқат, ижтимоий-гуманитар таълим жараёни сифатини оширишга хизмат қиладиган педагогик-психологик ме-

зонларнинг барчаси негизида ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш ётади. Педагогик-психологик мезонларнинг аниқ белгиланганлиги — таълим-тарбия, хусусан, ижтимоий-гуманитар таълим жараёнининг сифатини оширади. Қайд этиш керакки, ўқувчининг мустақил фикрлаши учун яратилган шарт-шароит, берилган имкониятнинг барчаси, ўқитувчи, ўқув дастурлари, дарслик муаллифларининг педагогик-психологик жиҳатдан мавжуд билимларига бориб тақалади. Шундай экан, ижтимоий-гуманитар таълим жараёнидаги ўқув фанларининг ўзига хос хусусиятларини инобатга олган ҳолда ўқувчиларда мавжуд тўсиқларни енгишда ўзини-ўзи мустақил бошқариш кўникмасини ҳосил қилиш мақсадга мувофиқдир. Бунинг натижасида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш жараёни вужудга келади.

Умуман олганда, таълим-тарбия жараёнида ўқувчиларни фаоллаштиришнинг энг мақбул йўли ҳам мавжуд педагогик-психологик ёндошувлардан амалиётда самарали фойдаланишдан иборат. Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятларининг педагогик-психологик мезонлари таълим-тарбия жараёнида ўзига хос жиҳатларни белгилаб, ўқувчи шахсига нисбатан ёндошувларнинг кўплаб тамойилларини амалиётга татбиқ этишга имконият беради. Мазкур педагогик-психологик мезонларни бир-биридан ажратиш орқали кўзланган натижага эришиб бўлмайди. Шу боис ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг педагогик-психологик мезонлари моҳиятан бажариладиган ишларни аниқ кўрсатиб беради. Бу билан таълим-тарбия жараёнида ўқувчи шахсининг ривожланиши учун қулай имкониятлар яратилади.

УЧИНЧИ БЎЛИМ

ЎҚУВЧИЛАРНИНГ МУСТАҚИЛ ФИКРЛАШ КЎНИКМАЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ УМУМДИДАКТИК ЙЎНАЛИШЛАРИ

Таълим тизимининг сифат-самарадорлигини оширишда ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш муҳим ўрин тутди. Ўқувчи мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг дидактик параметрлари мазмунан ўқув-тарбия жараёнининг моҳиятини белгилаб беради ва бу йўналишда умумий ўрта таълим мазмунининг асосий дидактик параметрларини қуйидагилар ташкил этади:

- давлат таълим стандартлари ва ўқув дастурлари;
- дарсликлар ва методик қўлланмалар;
- электрон дарсликлар, ўқув фильмлари;
- дарснинг мақсадлари ва уларга эришилганлик даражаси;
- ўқитишнинг илғор педагогик технологиялари (таълим шакллари, турлари ва усуллари);
- олинган назарий билимларнинг амалиёт билан боғлиқлиги;
- ўқувчилар билимининг баҳоланиши.

Юқорида таъкидланган умумий ўрта таълим мазмунининг асослари ўқувчилар, давр, жамият эҳтиёжлари асосида такомиллаштирилади. Ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитиш сифат-самарадорлигини оширишнинг асосий омилларидан бири — ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришдан иборатдир. Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш учун барча дидактик воситалар сафарбар қилиниши керак.

Ижтимоий-гуманитар таълим жараёни мазмун-моҳиятини белгилаш ва пировард натижада кўзланган мақсадга эришишда мавжуд дидактик параметрларни ҳисобга олиш зарур. Ижтимоий-гуманитар йўналишдаги фанлар аниқ асосланган воқеа-ҳодисалар, рақамлар билан ишлаши баробарида, ўқувчилардан мустақил фикр юритиш, ижодий фаоллик асосида жараёнга иштирок этишни ҳам талаб қилади. Зеро, таълим алоҳида ташкил топган фаолият сифатида, биологик, психологик, ижтимоий қонуниятлар асосида шаклланган шахс тараққиётини тезлаштиради. Ўқувчининг ўқув жараёнидаги ижтимоий-тарихий қонуниятлар ривожини англаши ва фаоллик кўрсатишига ёрдам беради.

Модернизациялашган таълимнинг яна бир жиҳати унинг мазмунига янгича ёндашувнинг қарор топганлигидадир. Педагогик фаолиятнинг барча жиҳатларини қамраб олувчи бу янгилик таълимнинг ташкилий шакллари ҳамда усулларида, ўқувчининг билимдонлик қирраларида, ўқитувчи фаолияти самарадорлигини аниқлашнинг янгича сифат ва мезонларида намоён бўлади.

Давлат таълим стандартлари ва ўқув дастурларида ҳар бир шахс бетакрор ҳодиса ва унинг имконият, эҳтиёж ҳамда интилишларини ривожлантириш педагогик фаолиятнинг бош мақсадларидан деб ҳисобланади. Таълим сифати меъёрларининг қонуний асоси ҳисобланган давлат таълим стандартларида «Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ўзининг тузилиши ва мазмунига кўра давлат, ҳудуд, мактаб манфаатлари ва воситалари мувозанатини акс эттиради ҳамда энг асосийси ўқувчи шахси, унинг интилишлари, қобилияти ва қизиқишлари устуворлигидан келиб чиқади» дейилган (12, 6).

Демак, шахс таълим жараёнининг энг асосий ва биринчи субъектига айланди. Зотан, ҳар қандай педагогик жараёнда ҳар бир ўқувчи ўқитувчи эътиборида бўлмоғи лозим. Шахснинг қобилияти, қизиқиши насл-насабдан экани азалдан

таълим тарбияда эътиборда бўлган. Буни аждодларнинг «Бўладиган бола бошидан маълум», «Ота касбини ихтиёр қил» каби ҳикматларда илғаш мумкин.

Ўқитувчи фаолиятининг самарадорлиги ўқувчи хотирасида йиғилган илмий ахборотлар миқдори ва сифати билангина эмас, балки унда шаклланган кўникма, малакалар ҳамда уларни амалиётга татбиқ этиш маҳорати билан ҳам баҳоланмоқда. Бундай янгиликнинг дидактик моҳиятини ҳамда масъулиятини ҳар бир ўқитувчи теран тушунмоғи ва педагогик фаолиятга татбиқ қилмоғи зарур. Бу ўзгаришларни ота-оналар ҳам тасаввур қилиши керак, чунки мактабнинг муайян босқичини тугатаётган фарзандларининг нималарни билиши ва нималарни удалай олишини ота-она буюртмачи сифатида мактабдан талаб қилиши мумкин. Бу борада мактаб, маҳалла ва оила ҳамкорлиги доирасида мактаб кенгаши етакчилигида ота-оналарнинг педагогик саводхонлигини оширишга қаратилган тадбирлар тизими ишлаб чиқилган.

Шахсга йўналтирилган таълим ўқувчи (субъект)нинг (кузатувчанлиги, идрок этиш тезлиги, анализ ва синтезлаш, хотира барқарорлиги каби) ўзига хос ёндошиши орқали улардаги бетакрорликни ойдинлаштиради.

Ўқитувчи ўз фани юзасидан чуқур ҳамда атрофлича билим ва тажрибага эга бўлиши баробарида ҳар бир ўқувчининг билиш фаолиятига бевосита таъсир қилувчидир: унинг соғлиғидан тортиб кўринишигача, ахлоқ-одобидан тортиб қуввайи салоҳиятигача ва, ҳатто, беқарор кайфиятидаги ўзгаришларгача бефарқ бўлмаслиги унинг педагогик фаолиятининг ажралмас таркиби бўлиши лозим.

Шунингдек, ўқитувчи ҳар йили янги ўқувчилар гуруҳи билан иш бошлар экан, муайян вақт мобайнида ҳар бир ўқувчисини «кашф» этиш билан ҳам шуғулланади. Шу сабабли синф раҳбарининг ўқувчилар ҳақидаги тавсифномаси фан ўқитувчиси учун ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Бунинг

учун фан ўқитувчиси синф раҳбари билан мулоқотда бўлиши ва ота-оналар йиғилишларида улар билан ҳамкорликда иштирок этиши зарур.

Жумладан, умумий ўрта таълим босқичи битирувчиси ижтимоий-гуманитар фанлардан бири бўлган география фанида ўқувчининг географик тайёргарлигини: айта (кўрса-та) билиш; аниқлай (ўлчай) олиш; тасвирлай билиш; тушунтира олиш; башорат қила билишдек (5 хил) мезонлар бўйича намоён этиши ва аниқланиши белгиланган. Шунга биноан, ўқувчи мукаммал билимлар тизими билан қуроллантирилиши баробарида унда кўплаб ўқув кўникма ва малака, илмий фаолиятга алоқадор оддий тадқиқотчилик усуллари таркиб топтириш лозимлиги давлат таълим стандартида аниқ белгилаб қўйилган.

Географик харитани ўқиш (муайян ҳудуддаги Куёш радиацияси миқдорини аниқлаш, вақтнинг алмашилиш чизиқларини, материклар ва океанлар, денгизлар, қўлтиқлар, бўғозлар, оқимларни аниқлаш) Ернинг геологик ёшини аниқлаш, Ернинг магнит қутбларини белгилаш, муайян географик объектнинг географик тавсифини баён этиш каби амалий фаолият турларисиз ДТС талаб этган ўқув кўникма ҳамда малакаларини таркиб топтириб бўлмади.

Тарихий манбаларни ўрганиш жараёни ҳам ўқувчида даврларни фарқлай олиш, дунё харитаси билан ишлаш, воқеа-ҳодисаларни бир-бирига таққослай олиш, изланишлар ва олиб борилган ишларни умумлаштира олишларини тақозо этади.

Адабиётда ўқувчи берилган материалларни ўрганишда ҳар бир сўзнинг маъносини қиёсий ҳолатда таҳлил этиши, унинг мазмун-моҳиятини содда, равон тилда баён эта олиши, асарлардан олган хулосаларини асослай олиши лозим бўлади.

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг барчасида белгиланган ДТС ва ўқув дастурларида бу йўналишлар қайд этилган. Хусусан, Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси-

дан ҳар бир дарс бўйича дарсликда мустақил изланишга ун-довчи топшириқлар берилган: Масалан, «Мактабингиз ат-рофида фаолият кўрсатаётган корхоналар қандай соҳага их-тисослашганини аниқланг ва сабабини тушунтиринг», «Ту-манингиздаги исталган корхонанинг ишлаб чиқариш ало-қасини чизмада тасвирланг», «Маҳаллангиз ёки қишлоғин-гиздаги демографик жараённи ўрганиб, таснифини ёзинг» сингари ўлкашунослик ва иқтисодий мазмундаги кўплаб топшириқлар берилганки, улар жойида, ҳаракатда ўргани-лар экан, баъзи ўқувчилар кузатиш доираси янада кенгроқ бўлишига ошиқади. Шунинг назарда тутиб моҳиятан ўхшаш, аммо қамрови, ҳудудий жойлашуви бўйича фарқланувчи объект бўйича муқобил савол, топшириқлар тавсия этилган. Зеро, бу хилма-хиллик ўқувчилар имкониятидаги тафовут-лар билан уйғунлашса, уни бажарувчи (ўқувчи) вазифага кўтаринки кайфият, ишонч билан киришади. Навбатдаги топшириққа интиқади, вазифани мамнун қарши олади. Топ-шириқ (вазифа)нинг ўқувчи қизиқиши ва салоҳиятига мос тушмаслиги унда ялқовлик, масъулиятсизликни кучайти-риши мумкин.

Таълимий меъёрлар: ўқув дастурларнинг ўзлаштириш эк-виваленти, яъни таълим мазмунининг ўзлаштириш зарур бўлган даражаси ўқувчиларнинг муайян босқичда эгаллаш-лари лозим бўлган билим, кўникма ва малакаларидир.

Ҳар бир фаннинг мақсадидан ўқув режаси бўйича ажра-тилган соат ва билим ҳажми унинг мазмуни мавжуд жами-ятнинг ғоявий-сиёсий йўналишини ўзида акс эттирадиган давлат ҳужжатидир. Ўқув дастурида ўқувчиларга тақдим эти-ладиган илмий билим, кўникма ва малакаларнинг ҳажми белгилаб берилади. Айни вақтда ўқув дастурининг ўзи ҳам муайян талаблар асосида тузилади. Жумладан, дастур аниқ бир ғояга асосланиши, ўқитувчи ДТСни устувор, бош меъ-ёр билиб, ундаги мезон ҳамда меъерлардан заррача оғиш-маслиги лозим.

Ўқув дастурини тузишда фаннинг тарихий сабоқлари: хусусан, фан оламида янги-янги кашфиётлар, илмий қонунқоидалар инобатга олинади. Ўқув дастурлари ҳужжатларни ислоҳ қилинган таълим давлат томонидан тасдиқланган режа асосида тузилади.

Умумий ўрта таълим мазмунини модернизациялашнинг меъёрий воситаларидан бири бўлган давлат таълим стандартлари ва ўқув дастурлари таълим мазмунининг дидактик асосини ташкил этади. Зеро, ижтимоий-гуманитар фанлар мазмунининг узвийлиги, узлуксизлиги ҳамда ўқитишнинг сифат даражаси мана шу воситаларга таянади, ривожланиб боради.

Дарсликлар ва методик қўлланмалар

Таълим мазмунини белгилаб берувчи асосий омиллардан бири ўқув дарсликлари дир. Дарсликларнинг давр талаби, жаҳон андозаларига мос келадиган даражада бўлишини таъминлаш билан шуғулланиш кундалик вазифага, масъулиятга айланган. Шу боис мамлакат таълим тизимида туб ислохотлар ясаган Ўзбекистон Республикасининг «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» умумий ўрта таълим мутасаддилари, хусусан педагог мутахассислар зиммасига дарсликларнинг янги (иккинчи) авлодини яратишдек мураккаб ва долзарб вазифани юклади. Бу, ўз навбатида, илмий педагогик салоҳият, нашрлар ва полиграфия имкониятларини ягона мақсад сари йўналтирувчи илмий педагогик жиҳатларни мухтасар ифодалаган «қолипга» зарурият туғдирди. Бундай қолип бозор иқтисодиётига асосланган тузум шароитида таълим-тарбия самарадорлигини кафолатловчи, жаҳон андозалари даражасидаги дарсликларнинг асосий қирраларини белгилаб берди.

Маълумки, дарслик ўқув адабиётлар ичида етакчи мавқеда туради. Шундай экан, дарслик ҳақида фикр юритишдан олдин «дарслик» тушунчасига таъриф бермоқ жоиз. Кўпгина педагог олимлар «Дарслик ўқувчи қўлидаги таълим-тарбия жараёнининг ахборот модели», янада аниқроғи «Дарслик таъ-

лим-тарбия жараёнини бошқаришнинг автоматлашган воситаси» деб ҳисоблайди. Баъзи мутахассислар дарсликни муайян ўқув фани мазмунининг мухтасар баёни (моделли) ва, ҳатто, «фан асоси» тарзида ҳам талқин қилади.

Айни вақтда турли маълумотларни мужассамлаштирган ҳар қандай китоб, фильм, овоз ёзилган лента кабиларни ҳам дарслик ҳисобловчилар йўқ эмас. Бизнингча, булар том маънодаги дарслик, яъни «таълим-тарбия жараёнини йўналтирувчи бошқарув воситаси» бўла олмайди. Бунинг учун улар психология, педагогика назарияси асосида дидактик ишловдан ўтган бўлиши лозим. Мукаммал ишлов берилган, кенг қамровли, амалий синовдан ўтган ҳар бир дарслик «миллий бойликка» айланади.

«2004—2009 йилларда мактаб таълимини ривожлантириш давлат умуммиллий дастури» қабул қилингач, мазкур қарор ижросини таъминлаш мақсадида Давлат таълим стандартлари, ўқув дастурлари ва дарсликларни такомиллаштиришга киришилди. Шу боис мактаблардаги дарсликларнинг шакли, жумладан, муқоваси, нашр сифати, иллюстрацияси, ҳарфларнинг ўлчами (катта-кичиклиги) кабиларда унчалик катта ўзгаришлар бўлмаса-да, аммо дарсликнинг мазмуни, таълим жараёнидаги ўрни, аҳамиятида жиддий ўзгаришлар юз берди. Кўп йиллар давомида дарсликлар билимлар манбаи, машқлар тўплами ҳамда ижтимоий-маданий қадриятларни сингдиришдек вазифаларни ўтаган бўлса, эндиликда бу вазифалар қаторига ўқувчиларни таълимий фаолият кўникмалари, мустақил фикрлаш, турли таълимий методлар билан ошно этиш ва уларда билимларни амалиётда қўллаш кўникмаларини таркиб топтириш вазифаси ҳам қўшилди.

Шуларни назарда тутиб, замонавий мактаб дарслиги — муайян ўқув фанидан Давлат таълим стандартини бажаришга йўналтирилган, ўқувчи ёши ва бошқа хусусиятларига мос, алоҳида дастурга асосланувчи кўп ададда чоп этилган китобдир десак тўғрироқ бўлади.

Дарсликнинг функционал вазифаси тадқиқи билан шуғулланган кўпгина олимлар фикрича, дарслик, аввало, таълим мазмунини ифодаловчи муҳим восита ва у таълим мазмунининг ўртача даражасини акс эттиради. Шунга кўра, таълим жараёнида турли гуруҳдаги ўқувчиларга қўшимча маълумот берувчи дидактик қўлланмаларга эҳтиёж сезилади ва мазкур тизимда дарслик марказий ўрин эгаллайди.

Дарсликнинг яна бир функцияси ҳар бир ўқувчининг қобилият ҳамда имкониятларини аниқлаш воситаси эканлигидир. Дарслик мазмуни бошдан охиригача миллий ғоя билан суғорилиб, ўқувчиларни миллий ва умуминсоний қадриятлар руҳида тарбиялаши зарур. Дарсликларнинг юқоридаги функциялари концептуал аҳамият касб этиб, барча ўқув фанларида бунга амал қилинади. Ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда дарсликлар ўрни муҳимлигини ҳисобга оладиган бўлсак, умумий ўрта таълим мактабларининг ҳар бир дарслиги, хусусан ижтимоий-гуманитар таълим соҳаси дарсликлари давр билан ҳамоҳанг тарзда такомиллаштиришни тақозо этади.

Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш учун дарсликларга қўйилган педагогик ва психологик талаблар, тамойиллар:

- **Мустақил фикрлаш учун педагогик талаб** — дарсликнинг матнидан тортиб, иллюстрациясигача ўқув фани мазмунига мувофиқ тарзда миллий ғояга оид тушунчалар сингдирилиши керак. У истиқлол шарофатини ва миллий қадриятларнинг моҳиятини ўқувчиларга англатиши, тарғиб этилиши, Ватан туйғусини тарбиялаши зарур. Дарсликда ўқувчиларнинг мустақил фикрлашга йўналтирадиган, дунёқарашини шакллантирадиган мазмун мужассам бўлмоғи керак. Дарслик педагогик жиҳатдан ўқувчининг ривожланишига имконият бера оладиган бўлиши зарур.

- **Мустақил фикрлашга йўналтиришда кўрғазмалilik** — ўқувчининг дарслик матнини тушунишини осонлаштириш, уни

фикрлашга ундаш мақсадида воқеа, ҳодиса, жараён сингари категориялар моделлаштириб берилиши ва матн мазмунини бойитувчи чизмалар, расмлар билан таъминланиши лозим. Айниқса, кўз илғамас нарсаларни катталаштирилган, улкан қамровли нарсаларни эса кичрайтирилган моделлари таълим мазмунини ўзлаштиришни осонлаштиради. Зеро, безак (иллюстрация)лар мактаб дарсликлари учун ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади. Айрим ўқув фанларининг дарсликларида унинг ҳажми, ҳатто, матн ҳажмидан ортиқ бўлади. Чунончи, ижтимоий-гуманитар фанларда адабиёт дарсликларидан ташқари ўрта мактаб дарсликларининг 40 фоизи матнга тўғри келса, иллюстрация ҳам шундан кам бўлмаслиги оддий ҳолат.

- **Мустақил фикрлаш учун мантиқий яхлитлик** — дарсликни блокларга, бобларга, параграфларга ёки мавзуларга ажратишда мазмун муайян тизим шаклида тугалланиши, имкони борича мавзу бир дарс қамровига сиғиши керак. Бунда ўқувчининг ҳар бир мавзунини ўзлаштиришида мустақил ёндошув тизимли тарзда шаклланиб боради;

- **Ўқувчининг мустақил фикрлашини амалиётга боғлаш** — ҳар бир тушунча, қонуният, ғоянинг ҳаётнинг исталган жабҳасида зоҳирлигини исботловчи далиллар, излашга ундовчи топшириқлар бериш ва бунда меъёрга риоя қилиш зарур. Бу жараёнда ўқувчи мустақил равишда берилган билимларнинг амалиётдаги заруриятини, афзаллигини таҳлил этади. Ўрганиш жараёнида ўқув ва тадқиқотчилик кўникмалари ривожланишига имконият яратилади.

- **Мустақил фикрлашга йўналтиришнинг муҳим воситаси табақалаштириш** — ўқувчилар салоҳияти, қизиқишидаги муқаррар тафовутларни назарда тутиб матнни икки, ҳатто уч даражада (табақалаб) бериш. Бунинг учун майда ҳарф, қуюқ ёки ёзмача ёзув сингари усулларни қўллаш. Зеро, ҳар бир дарсликдаги берилган материаллар билан ишлаш ўқувчи учун тўсиқ, муаммо сифатида эмас, балки енгиллик, қулайлик сифатида эътироф этилиши зарур.

• *Мустақил фикрлашга йўналтиришда ўқувчи ёш хусусиятини назарда тутиш* — матн ҳам, иллюстрациялар ҳам психология фанида ҳар томонлама асосланган идрок қилишнинг ёш хусусиятларига мос бўлиши; ўқув фани мазмунигина эмас, ифода усули ҳам академик тилдан мутлақо фарқ қилиши зарур. Айниқса, ижтимоий-гуманитар ўқув фанлари ичида «Миллий истиқлол ғояси ва маънавият асослари», «Тарих» каби тарбиявий функцияси устувор ўқув фанларда ўқувчи руҳини ром қилувчи, ҳиссиётни кўзғайдиган мисоллар бўлиши мақсадга мувофиқ. Дарслик яратишда муайян ўқув фанига хос мазмун ўқувчини зўриқтирмайдиган ва матн миқёси бир дарс қамровига сиғадиган бўлиши, бунда психология фани илгари сурадиган меъёрларга риоя қилиниши керак. Жумладан, тегишли синфда ўқувчи бир дақиқада нечта сўз ўқий олиши, илғаш тезлиги, ўқиган матн мазмунини англай олиши ва тушунтира билиши ҳамда нечта сўз ёзиб улгуриши каби меъёрлар эътиборда бўлмоғи лозим.

Ўқувчи онгида ғайриилмий тасаввур вужудга келиши эҳтимолини ҳисобга олиб, илмий баҳс тўхтамаган, фараз даражасидагина мушоҳада этилаётган ғоя, таъриф, қоида кабиларни дарсликда бермаслик лозим. Умуман, дарслик материали шундай баён этилиши ва безакли жойлашиши керакки, ундан фойдаланаётган ўқувчи завқланиши, қалби ифтихорга тўлиши, қувониши, кези келганда айрим воқеликлардан изтироб чекиши лозим.

Дарслик ўқувчиларнинг давлат таълим стандарти ва ўқув дастурида белгилаб берилган билим, кўникма ва малакаларни фаол ва онгли суратда ўзлаштиришга ёрдам берувчи, ўқув-тарбия жараёни самарадорлигини оширишга хизмат қиладиган асосий восита ҳисобланади. Мактаб дарслигининг олдида қуйидаги вазифалар қўйилади:

- давлат таълим стандартлари ва таълим мақсадларига мос келиши;
- ўқувчиларнинг билим олишига кўмаклашиши;

- ўқувчиларда мустақил фаолият кўникмаларини ривожлантириши;

- ўзлаштирилган билимларнинг кундалик турмуш амалиёти билан боғлиқ бўлиши;

- таълим-тарбия уйғунлигини таъминлаши;

- ўзлаштирилган билимларни мустаҳкамлаши;

- бошқа фанлар билан ўзаро алоқадорликка эришилиши (интеграция);

- муайян фанга оид илмий концептуал маълумотларни уйғунлаштира олиши;

- таълим олишнинг турли услубларини ўзида мужассамлаштириши;

- ўқувчига ўз-ўзини ёки ўқитувчига ўқувчилар билимини баҳолаш ва назорат қилиш имкониятини яратиши кабилар.

Дарслик яратишда бир қатор дидактик ва методик тамойиллар, хусусан, дарслик мазмуни ва ифода тилига қўйиладиган умумий талабларга амал қилиниши зарур.

Мактаб дарслигининг мазмуни ўқувчиларнинг мустақил фикрлашларини ривожлантиришга йўналтирган ҳолда қуйидаги талаблар асосида белгиланиши тавсия этилади:

- буюк келажакни тасаввур қила билладиган, юксак маънавиятга эга, мустақил фикрловчи баркамол авлодни тарбиялашга қаратилиши;

- умуминсоний қадриятлар, юртимизга хос шарқона воқелик, миллийликни ўзида мужассамлаштириши;

- мамлакатимиз мустақиллигини мустаҳкамлаш, миллий ғояни сингдириш, ватанпарварлик руҳида тарбиялашга қаратилган бўлиши;

- ўқувчиларни мустақил фикрлашга ундовчи илмий ва амалий аҳамиятга молик назарий маълумотлар, қонун-қоидалар ва тушунчалар қамраб олиниши;

- фанлараро боғланишда такрорлашнинг олдини оладиган, параллел ва муайян мантиқий, изчил кетма-кетликка асосланган уйғунликка риоя қилиниши;

- ўқувчининг ёш ва психологик хусусиятлари ҳисобга олиниши;
- дарслик материали дастурга мос ва ўқув режада ажратилган соатларда ўрганишга мўлжалланиши;
- тегишли фан бўйича қўлланиладиган атамалар, тушунчаларнинг таърифлари, қонун-қоидаларнинг ифодалари, ҳодисалар изоҳлари илмий амалиётда эътироф қилинган ва оммалашган бўлиши;
- республикамизнинг табиати, ижтимоий-сиёсий салоҳияти ва ютуқларини ўқувчиларга мос ёритилиши.

Дарслик яратишга қўйилган юқоридаги талаблар қуйидаги дидактик тамойиллардан келиб чиқади:

1. Таълим-тарбия бирлиги тамойили: таълим жараёни ўқувчиларда баркамол инсон фазилатларини, одоб-ахлоқ асосларини шакллантириши, ватанпарварлик ва миллий ғурур ҳиссини тарбиялаши.

2. Илмийлик тамойили: дарсликда келтириладиган ҳамма далиллар илмий асосланган, ишончли ва аниқ бўлиши, воқеа-ҳодисалар ўзаро боғланиш ва ривожланишда ёритилиши. Қатор дарсликлар муаллифи машҳур географ ва методист Н.Н.Баранский таълимда илмийлик нақадар муҳимлигини таъкидлаб: «Таълим мазмунида йўл қўйилган илмий хатони ҳеч бир ўқитиш методи билан тuzатиб бўлмайди», деган эди.

3. Тушунарлилик ва қизиқарлилик тамойили: дарсликдаги материаллар ўқувчилар учун тушунарли ва қизиқарли бўлишини таъминлаш, тушунарли, содда ва равон тилда ёзилганлиги.

4. Таълимнинг амалиёт билан боғлиқлиги, ҳаётийлик тамойили: масалан, географияни амалиёт билан боғлаш, асосан, тўрт йўналишда амалга оширилади: а) миллий ғоя йўналишида дунёқарашни теранлаш; б) политехник йўналиш (табiiй бойликлар, табiiй шароитни ҳаётiiй асос экани ва техника-технология-иқтисодиётга оид маълумотлар, касб-корлар билан таништириш, ижтимоий ҳаётни идрок этиш

воситаси сифати географиянинг амалий аҳамиятини ифода-
лайди; в) ўлкашунослик йўналиши, ўқув экскурсиялари,
саёҳатлар уюштириш, ўз вилояти, тумани, қишлоғига оид
географик маълумотларни дастурларга киритиш ва г) эко-
логик йўналиш (табиатни асраш, ундан оқилона фойдала-
ниш масалалари ҳамда туман, вилоят, республика ва жаҳон
миқёсидаги экологияга оид муаммолардан воқиф қилиш. Бир
сўз билан айтганда, ўқув материалларининг кундалик тур-
муш ва ҳаёт билан алоқадорликда бўлиши, ўзбек халқи мен-
талитетини ифодалаши. Ўқувчи таққослаши, фикр билдири-
ши мумкин бўлган қишлоқ ва шаҳар ҳаёт тарзининг ёрити-
лиши. Дарсликдаги амалий машғулотлар ва топшириқлар-
нинг ёш авлодни касбга йўналтирадиган бўлиши.

5. Тарихийлик тамойили: тарихий илмий материалларга,
фан тарихи ва миллий меросга асосланиши, фан тараққиё-
тига ҳисса қўшган буюк алломалар ва олимлар ҳақида маъ-
лумотларнинг берилиши. Нарса- ҳодисаларнинг доимо ўзга-
ришда, ривожланишда эканини идрок қилишни осонлаш-
тирадиган маълумотлар бўлиши.

6. Таълимнинг ҳаммабоплик ва мунтазамлик тамойили:
ўқувчининг ривожланиш даражаси, олдинги билимлари ва
ҳаётий тажрибасига таяниши ва мос бўлиши, шунингдек,
дарсликдаги тушунчалар: илмий далиллар, фаразлар, наза-
риялар, таърифлар, маълум мантиқий тизимда изчил баён
қилиниши.

7. Билимларни онгли равишда ва пухта ўзлаштириш та-
мойили: ўқувчиларнинг ўрганилаётган билим, малака ва
кўникмаларни эгаллашнинг нечоғлиқ зарурлигини англаши-
га, бу билим ва кўникмаларнинг ҳаёт учун фойдалилиги,
аҳамиятини тушунишга қаратилганлик, ўқувчиларни дарсда
фаоллаштирувчи материалларнинг берилиши, ўқув-билув жа-
раёнида илгари ўрганилган билимларни қўллаш ва мустаҳкам-
лаш учун дарсликда механик тарзда эслаб қолишга эмас, фаол
фикрлашга, ўрганилганларнинг маъносини уқиб олишга қара-

тилган машқлар бўлиши, билимларни назорат қилиш учун мўлжалланган савол намуналарининг берилиши.

8. Аниқ ва абстракт тушунча ва далилларнинг бирлиги тамоёили: ўқитиш, асосан, далилларни кузатишдан бошланишини, кейин эса хусусийдан умумийга, аниқдан мавҳумга ўтишни; бошқа ҳолларда эса мавҳумдан муайян тушунча ва далилларга ўтиш тарзида амалга оширилиши.

9. Кўрсатмалилик тамоёили: дарсликда келтирилган материалларнинг кўрсатмалилик ва ҳодисалар ривожининг ички ва ташқи мантиқийлигига асосланган бўлиши, ўқувчиларда тўғри тасаввур ва тушунчаларни шакллантиришга ёрдам берувчи зарур суратлар, чизмалар каби кўргазмали иллюстрацияларнинг бўлиши, безаклар ўқувчи диққатини ўзига тортадиган ва ўқувчининг мустақил фикрлашига ёрдам берадиган бўлиши, рангларнинг ўз жойида ва меъёрида ишлатилиши.

10. Ўқувчилар ёши, психологик хусусиятлари ва савиясига мос ривожлантирувчи таълим тамоёили: билимларни эгаллаш ва ўқувчиларни ҳар томонлама камол топтириш жараёнлари орасида узлуксиз алоқаларнинг ўрнатилиши, ўқувчиларнинг мустақил билим олишга йўналтира оладиган материалларнинг берилиши. Бунда ўқувчиларнинг индивидуал, ёш ва психологик хусусиятларини ва билим даражасини ҳисобга олиш.

11. Таълимнинг ижтимоийлик, яъни ўқувчиларнинг шахсий хусусиятларини ҳисобга олиш тамоёили: ўқув материалларининг жамиятдаги сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий ўзгаришларга мос ҳолда берилиши. Шунингдек, ўқувчиларнинг ақлий ва жисмоний имкониятлари, қизиқишлари ва лаёқатлари турлича эканлигини назарда тутиш.

12. Таълимнинг узвийлиги ва узлуксизлиги тамоёили: ўқувчи шахсининг тўғри ва тадрижий равишда шаклланиб бориши, фаннинг юқори чўққилари сари оғишмай интилиши ва онгининг шаклланишига мувофиқ тарзда фан ютуқ-

ларини ўзлаштириб бориши, такрорловчи ва умумлаштирувчи материалларнинг берилиши.

Кўрсатиб ўтилган дидактик тамойилларнинг барчаси ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш учун имконият берадиган дарсликларни яратишга хизмат қилади. Зеро, ҳар бир дарсликнинг мазмунан талаб даражасида тайёрланиши билан ўқувчини мустақил фикрлашга йўналтириш имкониятини бера оладиган муҳим манба ву-жудга келади.

Шундай экан, дарслик ҳажми қатъий меъёрланган шароитда унинг мазмунини теранлатиш ёки соддалаштириш мумкинми, унинг ўқувчи мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга таъсири қандай бўлади, деган савол ту-филиши табиий.

Чунончи география дарслигида берилган «Туманингиз экологик ҳолатини белгиловчи омилларни изоҳланг» ёки «Туманингизда ер ресурсларидан самарали фойдаланишга йўналтирилган қандай тадбирлар амалга оширилмоқда?» каби топшириқлар салоҳияти бўш ўқувчига офирлик қилиши мумкин. Аммо туман кўламидаги мазкур топшириқларни қишлоқ, ҳатто, маҳалла қамровига қадар кичрайтирилса, бўш ўзлаштирувчи ўқувчи ҳам уни бажара олади. Бу таълимни табақалашга мўлжалланган ўқитувчи ихтиёридаги им-кониятдир.

Масалан: «Туманингиз иқтисодиёти муайян кўшни ту-ман иқтисодиётига алоқадорлигининг географик тафсилоти-ни тузинг» сингари бир қатор мураккаброқ топшириқ муста-қил фикрловчи, хусусан, географияга қизиқувчан фаол ўқув-чига мос, бинобарин, у вазифани завқ-шавқ билан бажар-са-да, аммо ўртача ўқиётган ўқувчи мазкур топшириқни бажара олмай асабийлашиши ёки уни ўзгаларга бажартириш-дек қинғир йўл излашга ундаши мумкин. Хуллас, ҳар бир ўқувчига мос вазифа топшириш муҳим, айти вақтда му-раккаб дидактик талаб ҳисобланади.

Дарсликдаги савол ва топшириқлар, умуман, уй вазифалари ҳар қанча муҳим ва самарали бўлмасин, уларни ҳам тизимлаштирадиган педагогик, физиологик меъёр (критерия)лари бор. Чунончи, барча ўқув фанларидан топшириқларни бажариши учун ўқувчи сарфлайдиган кундалик вақт 5—9 синфларда 3 соатдан ошмаслиги лозим. Шунга кўра, географиядан уй вазифаси тахминан 30 дақиқага режалаштирилади. Бу муддат фикрлаш даражаси турлича бўлган ўқувчилар гуруҳида барчани бирдек қаноатлантирмаслиги мумкин. Шу сабабли дарсликдаги савол ва топшириқларнинг аксарияти ўртача ўзлаштириш даражасига эга ўқувчиларга мўлжалланса-да, топшириқларнинг баъзилари уч хил мураккабликда тавсия қилинган. Жумладан, муайян ҳудуд (маъмурий бирлик) доирасидаги демографик жараёнларни ўрганишда ҳудуд аҳолисининг салмоғи ва таркибининг мураккаблигига ҳамроҳанг топшириқ мазмуни ҳам мураккаблашаверади. Қувваи салоҳияти заиф ўқувчига демографик жараёнлар ҳақида фикрлаш маҳалла доирасида, ўртача салоҳиятли ўқувчига қишлоғи мисолида, географияга ихлосманд, алоҳида қобилиятли ўқувчиларга тумани доирасидаги топшириқлар мўлжалланган.

Топшириқлар учун қуйидагича режа тавсия қилинган:

- Географик ўрин хусусиятлари.
- Ер майдони (деҳқончилик ва чорвачиликда фойдаланиш мумкин бўлган захира ерлар етарлими).
- Сизнингча, туманда қўшимча ерлардан истиқболда қандай фойдаланилади?
- Озуқабоп ресурслар чорва эҳтиёжини қондира оладими?
- Сув энергиясидан қандай мақсадларда ва қандай усулда фойдаланилади?
- Табиат бойликларини муҳофаза қилиш ва улардан тўғри фойдаланиш бўйича қандай тадбирлар амалга оширилмоқда (73, 12).

Кўриниб турибдики, савол ва топшириқлар ўқувчини, қолаверса, ўқитувчини ҳам китобий билимларни амалиётга ижобий жорий этишга мажбур этиб, уларда тадқиқотчилик малакасини ривожлантиради. Тўпланган маълумотлар дарслик мазмунини тeraanлаштиради. Кейинчалик, бу маълумотлар асосида туман, қишлоқ, маҳалланинг иқтисодий географик тавсифига бағишлаб рисола яратиш мумкин. Дарслик методик хусусиятига мувофиқ муайян иқтисодий географик район ёки вилоят ун­гача ўрганилган район ёки вилоятнинг географик жиҳатлари билан таққослаб ўрганилади. Географик объект ва ҳодисалар эса мактаб теварагидаги микро объект ва ҳодисалар негизида улардаги умумийлик ҳамда хосликларни қиёсан аниқлайди.

Дарслик ўқувчини мустақил билим эгаллашга йўналтирибгина қолмасдан, айни вақтда мустақил билим эгаллашнинг усуллари билан ҳам таништиради. Дарслик асосида билим, кўникма ва малакалар таркиб топиши эндиликда исбот талаб қилмас аксиома бўлиб қолди. Бироқ дарсликнинг дидактик тизим сифатида ўқитувчини ҳам изланишга чорлаши, уни методик маҳорат соҳибига айлан­тириши кўп­ларга аён эмас. Таълим тизими ходимлари билан малака ошириш жараёнида кечган савол-жавоблардан шу нарса аён бўлдики, айрим ўқитувчиларнинг таълим мазмуни, моҳияти, унсурлари бўйича тасаввур, тушунчалари саёз, методик маҳорати ниҳоятда қониқарсиз. Уларнинг аксариятини касби ўқитувчи бўлмагани ҳолда дарс бераётганлар, шунингдек, педагогик амалиётни туймагани ҳолда таълим муассасасини бошқараётганлар ташкил қилади.

Методик маҳорат, асосан, узлуксиз педагогик фаолият орқали шаклланиши, қолаверса, фаолияти методик хизмат кўрсатишдан иборат бўлган муассасалар мактаб услубий бир­лашма ва ҳоказоларнинг саъй-ҳаракати ўлароқ таркиб топади. Аммо ўқитувчи билим ва маҳоратининг бевосита педагогик фаолиятда пешланиши, айниқса, муҳим ва самаралидир.

Дарслик дидактик тузилмасини ташкил этувчи тавсиялар, савол ва топшириқларни мукамал ва асосли бажаришга оид билим, кўникма ва малакалар ўқувчиларда таркиб топтирилса, ўқитувчини излашга чорлаб, методик маҳоратини пешлайди.

Дарсликлар янги авлодларининг бир йўла методик қўлланмаси билан яратилиши соҳада олиб борилаётган ишларнинг самарадорлик даражасини кафолатлайди. Методик қўлланмаларда мавзуларни ўрганишнинг педагогик технологияларидан намуналар берилиши ўқитувчи учун қулайлик яратади. Ҳар бир дарс мазмун-моҳиятининг ўқувчи билим, кўникма ва малакасини ривожлантиришга йўналтирилишида дарслик ва унинг методик қўлланмасининг салмоқли ўрни бор. Методик қўлланмалар Куёш системасини ташкил қилувчи сайёралар сингари дарслик теварагида ўзига хос тизим (мажмуа)ни ташкил қилади. Уларни баркамол авлодни таълим-тарбиядаги аҳамияти, функционал вазифаси ва ўқувчиларни мустақил фикрлашга йўналтира олишига кўра қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

Методик қўлланмаларнинг турлари ва тоифалари.

Биринчи тоифага таълим-тарбия билан шуғулланувчи барча мутахассисларнинг илмий-назарий салоҳиятини оширишга мўлжалланган умумназарий моҳият касб этувчи қўлланмалар киради. Бундай қўлланмалар фан асосларини мактабга жорий қилиш, уларни ўқувчи онгига сингдиришнинг концептуал асослари, шакл ва усулларига алоқадор қоидалар, тамойиллар, талаблар ҳамда муаммолар билан муфассал таништиради. Қисқаси, фандан ўқув фани яратиш ва амалиётга жорий этиш масалаларида кўмаклашадиган назарий маълумотлар билан қуроллантиради.

Иккинчи тоифага кирувчи қўлланмалар алоҳида ўқув фани (предмет)ни ўқитиш, ўрганишнинг умумметодик масалалари бўйича шу ўқув фани ўқитувчисининг касбий тайёргарлигини оширишга қаратилган бўлади. Уларда алоҳида ўқув фанининг мазмун-моҳияти, шаклланиш тарихи,

ўқитишнинг шакл ва методлари, унга тегишли дарс ва қўшимча таълим (синфдан ва мактабдан ташқари ишлар)нинг ташкилий жиҳатлари ифодасини топади. Бунда ўқитувчи ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга бўлган ёндошувларнинг концептуал асосларини илғаши мумкин.

Учинчи тоифа қўлланмаларда муайян ўқув фанига тегишли алоҳида курсларни ўқитиш технология (методика)си ҳақида фикр юритилади. Унда тегишли курсни ўқитиш масалалари яхлит, шунингдек, алоҳида мавзу ва ҳатто барча дарслар тизими бўйича мукамал дидактик ишланма кўринишида тавсиф қилинади. Демак, бу тоифа қўлланмаларда, асосан, иккинчи ва қисман биринчи тоифа қўлланмалардаги қоидалар муайян педагогик шароитларга татбиқан мувофиқлаштирилади. Шу боис, гарчи дарслик яхлит методик тизим ҳисобланса-да, унга оид методик қўлланмасиз таълим самарадорлигига эришиш ҳам, дарсликни тўғри баҳолаш ҳам қийин. Шундай экан, бу тоифадаги қўлланмани дарсликка параллел бир вақтда яратиш мақсадга мувофиқдир.

Тўртинчи тоифа қўлланмаларда таълим-тарбиянинг алоҳида қирралари бўйича муайян ўқув фанининг ўрни ҳамда вазифаси кўрсатиб берилади. Жумладан, миллий ғоя негизида дунёқараш, ватанпарварлик, инсонпарварлик, ахлоқий, эстетик, иқтисодий, экологик ҳамда меҳнат тарбияси сингари масалаларни у ёки бу ўқув фани доирасидаги ечимига йўл-йўриқ, методик тавсиялар берилади. Бу тоифадаги методик қўлланмалар билан ўқитувчи ўқувчидаги инсоний фазилатларни шакллантириш йўллари урганadi. Ҳар бир дарсида янгича ёндошувни ўзи учун кашф этади.

Бешинчи тоифа қўлланмалар дарс, синф ва мактабдан ташқари қўшимча таълим доирасида факультатив машғулотлар, экскурсиялар уюштириш, шунингдек, амалий ва лаборатория машғулотларида ўқувчиларнинг мустақил ишларини ташкил қилиш кабиларга бағишланади.

Олтинчи тоифа қўлланмаларга муайян ўқув фани ўқитувчисининг илмий-методик маълумотини оширишга йўналтирилган «Ўқитувчи китоби», «Маълумотнома», «Луғат» сингарилар киради.

Ўқув қўлланмаларнинг юқоридагидек тоифаланиши йиллар давомида шаклланиб, аксарият мутахассислар томонидан эътироф этилган.

Шундай экан, ҳар бир дарснинг дидактик мақсади, вазифалари тизимлаштирилган ҳолда олиб борилиши дарснинг мазмун-моҳиятини оширади. Бугунги кундаги дарсликлар билан ҳамоҳангликда яратилаётган «Ўқитувчи китоби»да улар маълум даражада қайд этилган. Ўқувчи шахсига йўналтирилган таълимнинг ташкилий-методик аломатларидан бири — ўқувчилар гуруҳини имкон борича табақалаш, алоҳидалашдир. Ўқувчиларни табақалаш баробарида муқобил дарсликлар бўлиши ёки муайян дарслик иқтидорли ўқувчига ҳам, ўртача баҳога ўқийдиганга ҳам, бўш ўзлаштирадиганларга ҳам бирдай яроқли бўлиши маъқул.

Электрон дарсликлар ва ўқув фильмлар.

Эндиликда янги педагогик технологияларга ҳамоҳанг таълимий воситаларнинг янги-янги авлодлари, чунончи электрон дарсликлар вужудга келди. Электрон дарсликлар учун таълим муассасаларида, жумладан, ўрта умумтаълим мактабларида амалдагидан ўзгача технологик ва педагогик шартшароитлар тақозо қилинади. Таълимнинг техник воситалари етарли бўлиши, электрон дарсликлар билан ишлай оладиган технологик маълумот ва тажрибага эга педагогларнинг мавжудлиги ҳамда ўқувчини ишлата билиши зарур. Ижтимоий-гуманитар гуруҳдаги ўқув фанларига хос мазмуннинг ўзгарувчанлиги туфайли бу гуруҳдаги электрон дарсликлар табиий фанларга хос дарсликдан фарқланади. Бунга 8-синф «Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси»дан тажриба сифатида яратилган дастлабки электрон дарслик орқали шундай хулосага келинди.

Ўқув фильмлари орқали ҳам ўқувчилар йўналишга оид билимларни тўлақонли олишга муваффақ бўлишади. Ўқувчилар мустақил равишда кузатиш, таҳлил қилиш, таққослаш имкониятига эга бўлади. Бу билан ўқувчининг мустақил фикрлашга бўлган хатти-ҳаракати бошланади. Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаши билан амалга ошадиган жараён самарали кечади.

Дарсдан кўзланган мақсад ва унга эришилганлик даражаси.

Мақсад — муайян хатти-ҳаракат, фаолиятдан кўзланган натижа. Мақсадга эришиш муддатига мувофиқ у орзу, ният билан ҳам ифодаланади.

Навбатдаги дарсга тайёрланиш ундан қандай мақсад кўзланиши ва унга эришиш йўлидаги таълимий вазифаларни белгилаш билан бошланади. Аммо дарс мақсадини аниқлаш анча мураккаб иш. Унинг тўғри белгиланиши ўқув фанининг умумий мақсад ва вазифаларини аниқ, мукаммал тасаввур қилинишига бевосита боғлиқ. Янада кенгроқ қаралса, муайян ўқув фани зиммасидаги мақсад-вазифаларни ўзи қандай белгиланганини ҳам тушуниш, билиш талаб этилади.

Дарс мақсадини маълум маънода бир доира деб изоҳланса, у учта таълимий, тарбиявий ва ривожлантирувчи сектордан иборат. Доиранинг марказида таълим-тарбиянинг пировард натижаси баркамол, мустақил фикрловчи ўқувчи шахсини шакллантиришдан иборат бўлиб, таълимий-тарбиявий, ривожлантирувчи мақсадлар уни шакллантирувчи, бойитувчи қисмлардир. Дарснинг мақсади аниқ бўлгач, унга эришишга доир вазифалар белгиланади. Сўнг вазифаларни бажаришда қўлланиладиган дидактик воситалар, ўрганиш, билиш жараёнининг энг мақбул усули бўлган таълим методлари танланади. Мақсадни тўғри қўя билиш орқали дарс самарадорлиги таъминланади. Буни қуйида келтирилган ўқувчида мустақил фикрлашни шакллантиришга йўналтирилган ижтимоий-гуманитар ўқув фанларидан дарслар мақсадини қўйилиш намунасида кўриш мумкин.

География дарсларида мақсаднинг кўйилиши (8-синф).

Мавзу: Агросаноат мажмуаси.

Илмий мақсад: мажмуа ишлаб чиқаришнинг юксак даражадаги ташкилий шакли эканини қишлоқ хўжалиги мисолида чуқурлатиш. Ишлаб чиқаришни мажмуа шаклида ташкиллаш негизида тежамкорлик, демакки самарадорликни таъминлаш ётишини англатиш.

Дидактик мақсад: дарслик матнини ва харитани мантиқий қисмларга ажратиш асосида мавзу мазмунини қисмларга ажратиш ва шу йўл билан ўқувчини атаманинг яхлит идрок қилиш сари унинг таркибий тузилишини етаклаш орқали фикрий зўриқтириш.

Тарбиявий мақсад: ўз имкониятларини ҳамда камчилик ва хатоларини илғаш ва эътироф этишга ўргатиш.

Ривожлантирувчи мақсад: топшириқларни мустақил ишлашнинг турфа усуллари билан бажариш орқали ақлий салоҳиятни ўстириш;

- омиллар, ҳодисалардан белгиловчисини ажрата олиш, умумлашган хулоса чиқариш;
- ўқув материални мантиқан таркибий қисмларга ажратиш машқлари;
- нутқни, мантиқий фикрлашни ва кунтни мустаҳкамлаш;
- компьютер саводхонлиги ва ахборот маданиятини ошириш.

Миллий истиқлол ғояси ва маънавият асослари дарсларида мақсаднинг кўйилиши (9-синф).

Мавзу: Тараққиётнинг ўзбек модели.

Дарсинг тури: ноанъанавий.

Дарс усули: баҳс-мунозара.

Ташкилий мақсад: ўқувчилар онгига тараққиётнинг ўзбек модели жамиятни янгилаш ва ислоҳ этишнинг беш тамойилига асосланганлиги, унинг Ўзбекистон истиқболини таъминлашга хизмат қилиши тўғрисидаги билимларини сингдириш.

Тарбиявий мақсад: миллий ғоянинг миллий манфаатлардан келиб чиқиши ва уни ўзида ифода этиши, амалга оширилаётган ислохотларнинг миллий ва умуминсоний асосга қурилганлигини тушунтириш.

Ривожлантирувчи мақсад: иқтисодий, сиёсий-ижтимоий билимларини ҳосил қилиш, нутқини ўстириш, мустақил фикрлаш қобилиятини ривожлантириш.

Она тили дарсларида мақсаднинг қўйилиши.

Мавзу: Зид маъноли, ўзакдош ва касб-ҳунарга оид сўзлар.

Дарснинг мақсади:

Таълимий мақсади: зид маъноли, ўзакдош ва касб-ҳунарга оид сўзлар юзасидан мавжуд билим ва кўникмаларни мустаҳкамлаш.

Тарбиявий мақсад: нутқ таъсирчанлигини оширишда халқ мақолларининг ўрни ҳақида тушунча бериш, улардан унумли фойдаланиш кўникмаларини ҳосил қилиш.

Ривожлантирувчи мақсад: ўқувчилардаги мустақил фикр билдириш, ўзаро гуруҳларда ҳамкорликда ишлаш кўникмаларини ривожлантириш.

Тарих дарсларида мақсаднинг қўйилиши.

Дарснинг мавзуси: Кўқон хонлигида маданий ҳаёт.

Дарснинг мақсади:

Таълимий мақсади: ўқувчиларга Кўқон хонлиги маданий ҳаёти ҳақида янги билимлар ва ўша даврда яшаб ижод қилган ижодкорлар ҳақида маълумотлар бериш.

Тарбиявий мақсади: ўқувчиларни Кўқон хонлиги давридаги шоир ва ёзувчилар илгари сурган ғоялар орқали ўтмиш тарихимизни ўрганишга, ўзликни англаш, миллий қадриятларимизни ардоқлашга йўналтириш.

Ривожлантирувчи мақсад: ўқувчиларни ўтмишнинг бой меросини амалий машқлар орқали шакллантириш ва уларнинг ҳаётий кўникмаларини, тарихга бўлган муносабатларини ривожлантириш.

География дарсларида мақсаднинг қўйилиши (9-синф).

Мавзу: Ўтилган мавзуларни такрорлаш, «Жаҳон мамлакатлари» мавзуси.

Дарс тақсимоти: дарс 45 минутга мўлжалланган.

Дарснинг мақсади:

Таълимий мақсад: Жаҳон мамлакатлари ҳақида тасаввурга эга бўлиш, уларни ўз ватанлари билан таққослаш орқали ўқувчиларни мустақил фикрлаш кўникмаларини ривожлантириш.

Тарбиявий мақсад: барча ўтилган мавзуларга оид тушунча ва кўникмаларни тарбиявий аҳамияти ҳусусидаги фикрларни умумлаштириш.

Ривожлантирувчи мақсад: ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатиш.

Баъзида, дарс мақсадини «...мавзу юзасидан ўқувчиларга пухта билим бериш», «ўқувчиларни мавзулар юзасидан билим, кўникма, малакаларини текшириш» каби бир ёқлама мавҳум белгилангани ҳам учраб туради. Кўпчилик ҳолларда эса кузатиш, тасвирлаш, хотирани пешлаш, тасаввур этиш сингари баркамоллик унсурларини тарбиялаш дарс мақсадида деярли урғуланмайди. Ҳолбуки, Давлат таълим стандарти мезонлари сирасига кирган бундай сифатларнинг меъёрлари унда белгилаб қўйилган.

Шахснинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш дидактик мақсад сифатида қаралганда, уларда қуйидаги педагогик ҳолат (омил)лар ҳисобга олинмоғи мақсадга мувофиқ:

1. Вақтнинг чегараланганлиги.
2. Аниқлик.
3. Вазиятга муносиблиги.
4. Эришувчанлиги.
5. Реаллиги.

Юқоридаги ҳолатларга ҳамоҳанг режалаштирилган дарсда ҳар қандай мақсадга эришиш кафолатланади.

Таъкидлаш керакки, ўқув жараёнларида қўлланилаётган педагогик технологиялар ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда муҳим ўрин тутди.

Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида қўлланиладиган педагогик технологиялар ўқувчи яшаб турган ижтимоий-иқтисодий муҳитни унинг ёш хусусиятларига уйғун ҳолда, дарс мақсадига мослигини эътиборга олиб тузилади. География таълимида ўқувчилар дунёқарашининг шаклланишига имкон берадиган маълумотлар бошқа ўқув фанларига қараганда кўп ва хилма-хил.

Географияга қизиқувчан, мустақил фикрлаш салоҳиятига эга ўқувчиларни маҳалла, қишлоқ, туман аҳолисининг сони, жойлашуви, кўпайиши, миллий ва ижтимоий таркиби, иқтисодиёт тармоқлари сингари хилма-хил миқдор ва сифат кўрсаткичлари ҳамда айрим географик ҳодиса ва жараёнларни моделлар воситасида тасвирлашдек бир қадар мураккаб изланишларга даъват қилиш мумкин. Бўш ўзлаштирувчи ўқувчига вазифа берганда уни бажариш режаси ҳам топширилмоғи маъқул. Моделлаштиришни биринчи бор бажараётган ўқувчиларга эса 8-синф «География» дарслигидаги 74-расм-чизма (Пойтахтга туташ Тошкент туманида йирик шаҳар таъсирининг ифодаланиши)ни намуна сифатида тавсия қилинади.

Муайян ўқувчилар гуруҳи оқилона табақаланса ва бу алоҳида ўқувчига қадар чуқурлашса, уларда билишга ҳавас кучайишидан ташқари, ўқувчининг ўқитувчига ихлоси ортиб, жамоада обрўси кўтарилади.

Маълумки, таълим методларини муайян педагогик шароитга ҳамоҳанг уйғунлигини таъминлаш унинг сифатини кўтариш омилларидан ҳисобланади. У ўқувчи эгаллаши зарур бўлган билимларни пухта ўзлаштирилиши, дарс жараёнида шогирд ва устознинг толиқмаслиги, ниҳоят, вақтнинг тежалишида намоён бўлади.

Жумладан, «Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси» дарслигининг методик қурилмасига ҳамоҳанг ҳар

бир мавзуда ўлкашуносликка ва таққослашга йўғрилган шундай машқ ҳамда савол-топшириқлар берилганки, уларга тайёрланган жавоблар мавзу мазмунини янада мукаммалаштиради:

«Мустақиллик йилларида мактабингиз жойлашган туманда барпо бўлган иншоотларни аниқланг ва уларга қурилиш материаллари қадардан келтирилишини ўйлаб кўринг?» (55-бет).

«Ўзингиз яшаб турган туман ёки вилоятда чорвачилик қандай маҳсулот етиштиришга ихтисослашган. Сабабини изоҳланг» (65-бет).

«Туман ёки қишлоғингиздаги хизмат кўрсатиш корхоналарини аниқланг» каби топшириқлар таълим мазмунини бойитади, тадқиқотчилар малакасини оширади. Бошқа гуруҳдаги саволлар, топшириқлар эса маҳаллий табиий шароит, бойликлар билан аҳоли ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги алоқадорликларни аниқлашга ундайди. Топшириққа ҳамоҳанг уни бажариш тартиби (режаси) тавсия этилган бўлиб, шу аснода изланиш олиб борилади.

Назарий билимларнинг амалиёт билан боғлиқлиги.

Ижтимоий-гуманитар туркумдаги фанларнинг бевосита сиёсат, иқтисод ва ижтимоий ҳаёт билан боғлиқлиги, ўқувчиларнинг кундалик турмуш тарзига монандлиги билан ўқув-билув жараёнида ўзига хослик касб этади. Даврнинг ўзгариб бориши билан уларнинг такомиллашиши, қўшимча маълумотлар билан тўлдирилиши йиллар давомида кечаётган узлуксиз жараёндир. Зотан, билимларнинг амалиёт билан боғланишини таъминлаш мутлақ педагогик зарурятдир. Дарсликдаги ҳар бир маълумотнинг реал ҳаётга боғлиқлиги билимларни янада мустаҳкамлашга хизмат қилади. Аммо унинг самараси қуйидагиларда ўз аксини топади:

1. Дарсликдаги маълумотларнинг ижтимоий ҳаёт билан алоқадорлигида.

2. Берилган мисолларнинг макон ва замонга мослигида.

3. Ўқувчиларнинг муайян соҳага оид билимларини қўллаган ҳолда хулоса чиқара олишларида.

4. Ўқувчиларда ҳаётий тушунча, тасаввурларнинг шаклланганлик даражасида.

Олинган билимларнинг амалиёт билан боғлиқлиги таълим мазмунини белгилаб беради. Назария ва амалиётнинг ўзаро боғлиқлиги ўқувчиларни ҳаётга тайёрлаш, мустақил фаолият олиб бориши учун имконият яратади. Ҳар қандай шароитда ўқувчидаги муаммоларни ечишга бўлган ҳаракат уларда билимлар мавжудлиги аломатидир. Назарий билимлар эса ўз навбатида амалиёт билан боғлиқ равишда ўқувчи хотирасида узоқ вақт сақланиб қолади. Шунини таъкидлаш керакки, олинган назарий билимларнинг амалиёт билан боғлиқлиги таълим-тарбия соҳасидаги ишлар самарасини белгилаб беради.

Ўқувчилар билимининг баҳоланиши.

Ўқувчилар билимининг баҳоланиши қуйидагиларга асосланади:

1. Ўқитувчининг ўқувчилар билимини даражалай олишида.
2. Ўқувчиларнинг фаоллиги, олган билимига мос равишда мисоллар келтира олишида.
3. Олинган билимларни ҳаётда ўринли қўлай олиш кўникмаларига эгаллигида.
4. Билимларнинг тизимли баён қилиниши, қарама-қарши фикрларга чалғимаслик ҳолатларида.
5. Ўқувчиларнинг у ёки бу мавзу юзасидан мустақил фикр юрита олишида.
6. Ўқувчиларнинг муайян воқеа ва ҳодисаларга танқидий баҳо бера олишида.
7. Ўқувчиларнинг ўзлари ва ўртоқлари фаолиятини баҳолай олишида.

Умумий ўрта таълим мазмунининг асосий дидактик параметри сифатида олинган билимларнинг баҳоланиши ўқув сифатини оширади. Ўқувчи билимини баҳолаш учун кузатиш, таққослаш ва таҳлил этиш талаб қилинади. Ўқитувчининг ўқувчи билимига берган ҳаққоний баҳоси босқичма-

босқич маълумотларнинг кенгайишига унинг дарс жараёнига бўлган қизиқишлари ортишига асос бўлади. Таълим мазмунининг самарадорлик даражаси, айти вақтда уни қай жиҳатларини такомиллаштириш зарурлигини намоён қилувчи баҳолаш тизими таълим-тарбия ишларининг самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

Кўрсатиб ўтилганларга кўра, ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг умумдидактик асослари: моделлаштириш технологияси, мустақил фикрлаш салоҳиятини аниқлаш мезонлари, мазмунан узвий ва изчил ўқув материалларининг мавжудлиги ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ошириш омилidir.

Ижтимоий-гуманитар таълим мазмунини такомиллаштиришнинг дидактик асослари ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш жараёнида қуйидагиларда намоён бўлади.

- Ўқувчиларнинг ўзлаштирган билимларини таҳлил этиб бориш, уларнинг амалиётдаги ўрнини англашида.
- Берилаётган маълумотларнинг амалиётга татбиқ этилишини удалай олишлари (малака, кўникмалар)да.
- Ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятларини ривожлантиришга йўналтирилган дастурларда амалиётга боғлиқлик аксини топганида.
- Мазмунан боғлиқлиги, кетма-кетлиги таъминланган маълумотларнинг мавжудлигида.
- Давр ва жамият эҳтиёжлари ҳисобга олинганлигида.
- Ҳар бир ўқувчи фикрининг муҳимлик жиҳатини ўзида мужассам этган дарс ишланмаларининг мавжудлигида.
- Дарс мақсадини аниқлашда ДТСда белгиланган мезонларга амал қилинганлигида.
- Ҳар бир жараёнга хос узвийлик таъминланганда.
- Ўқитиш услубларининг ўқувчи шахси, эҳтиёжлари, қизиқишларига йўналтирилганлигида.

- Амалга оширилган ишларнинг тизимлаштирилганлигида.
- Ўқувчиларнинг билим, кўникма, малакаларни ўзлаштириш учун қулайлиги ва бошқаларда.

Ижтимоий-гуманитар таълим мазмунининг дидактик параметрлари мунтазам такомиллаштиришни тақозо этади. Бу, доимо ўқувчи шахсига йўналтирилган таълим-тарбия жараёни такомиллашиб, мазмунан бойитилиб борилишини кўзда тутади.

Ўқув материалларини моделлаштириш технологияси

Технология — таълим-тарбия бериш бўйича кўзда тутилган мақсадга эришиш жараёнидаги саъй-ҳаракатлар тизимидир. У маълумотларни қулай шакл ва усулда ўрганиш орқали ўқувчини мустақил ўқишга, билим олишга, фикрлашга ўргатишни кафолатлайди.

Педагогика фанлари доктори Ў.Толиповнинг таъкидлашича, «Педагогик технология муайян лойиҳа асосида ташкил этиладиган, аниқ мақсадга йўналтирилган ҳамда ушбу мақсаднинг натижаланишини кафолатловчи педагогик фаолият жараёни мазмунидир». Дарҳақиқат, педагогик технологиянинг кенг қамровли жараёнида аниқ тизимга солинган ўқитишнинг турли методлари, усуллари, ўзида мужассамлаштирилган самарани олдиндан кўра билиш имкониятини бериши билан муҳимдир.

Педагогик технологиянинг уч даражаси, шунингдек, қатор йўналишлари мавжуд. Ушбу йўналишлардан асосий мақсад ўқувчиларни мустақил фикрлашга йўналтиришдан иборат. Улардан қуйидагиларни келтириш мумкин:

1. Ҳозирги анъанавий таълим. XVI асрда Я. А. Коменский томонидан дидактик тамойиллар асосида шакл берилиб, ҳозирда дунёдаги мактабларда энг кўп қўлланилаётган синфдарс тизими бунга яққол мисол бўла олади. Замонавий педагогик технологиялар, асосан, шу тизимни турли йўналишларда такомиллаштириш мақсадларида яратилмоқда. Шу-

нингдек, ушбу дарсларда ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш кўникмаларини ҳосил қилиш ҳам назарда тутилади.

2. Педагогик жараёни такомиллаштириш, уни ўқувчи шахсига йўналтиришга асосланган педагогик технологиялар. Ҳамкорлик педагогикаси таълимнинг инсонпарварликка асосланган технологиясидир. Унда ҳар бир ўқувчи ўз тажрибаси, салоҳияти ва имкониятидан келиб чиққан ҳолда фикр юритади. Бу фикр юритиш жараёни билан ўқувчида мустақил фикрлаш кўникмаси ортади.

3. Ўқув фаолиятини фаоллаштириш ва жадаллаштириш асосидаги педагогик технологиялар. Муаммоли топшириқлар, таълимий машқлар ва бошқалар. Бунда ўқувчи мустақил равишда муаммолар ечимларини топишга ҳаракат қилади. Таълим жараёнига жорий этиладиган бу тизимдаги технологияларнинг ўқув билим сифати ва ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятига кўрсатадиган таъсири ўзига хосдир.

4. Ўқув материалларини дидактик жиҳатдан такомиллаштириш ва қайта ишлаб чиқиш асосидаги педагогик технологиялар. Бу технологиялар ўргатилаётган билимларнинг дидактик тизимини оптимал мазмунга эга бўлиш, билимларга тизимли нуқтаи назардан ёндошиш, ўқувчиларга билимларни эгаллашнинг энг мақсадга мувофиқ йўлларини ўргатиш каби тамойилларга асосланади. Ушбу технологиялар асосида ўқувчи учун зарур бўлган билимларни қулай шароитларда мустақил ўзлаштиришга имконият яратилади.

5. Ўқув жараёнини самарали бошқариш ва ташкил қилиш асосидаги педагогик технологиялар. Бу технологияларга табақалаштирилган, индивидуаллаштирилган, дастурлаштирилган таълим технологиялари, таълимнинг жамоа усули, гуруҳли, компьютерли таълим технологиялари киради. Ўқувчилар гуруҳларда ўз фикрларини мустақил баён этишлари билан биргаликда бошқалар фикрини тинглаш, мазкур фикрлар устида мушоҳада қилиши зарур. Ўқитувчи умумий бошқарувчи, йўналтирувчи сифатида ўқувчиларда мустақил

фикрлаш салоҳиятини намоён этиш ва ривожлантиришга муваффақ бўлади.

6. Мувофиқлаштирилган педагогик технологиялар. Буларга ўқувчиларнинг мустақил фикрлаши, ўқитувчиларнинг таълим-тарбия жараёнини ташкил этиш имкониятларидан тўлиқ фойдаланишга асос бўладиган педагогик технологиялар киради. Мазкур жараёнда ўқувчи маълум йўналишдаги билимларни амалиёт билан таққослаб ўрганишга эришади. Атрофмуҳитдаги нарса, воқеа, ҳодисаларни ўз кўзи билан кўрган ўқувчининг ўзлаштирган билимлари унинг хотирасида узоқ вақт сақланади.

7. Ривожлантирувчи таълим технологиялари. У ўқувчининг шахсий сифатлари, мустақил фикрлаш салоҳияти, муайян билимлари бўйича ижодий қобилиятларини ривожлантиришга кўмаклашиш воситаси бўлиб хизмат қилади. Улар орқали ўқувчидаги мавжуд қобилият, иқтидор ва имкониятлар юзага чиқади.

Булардан ташқари хусусий (ўқув фанлари) педагогик технологиялар, альтернатив (муқобил) ҳамда муаллифлик педагогик технологиялар йўналишлари ҳам мавжуд.

Таълим-тарбия жараёнига татбиқ этилаётган ҳар қандай технология ўзининг эришувчанлиги, кутилаётган натижанинг аниқлиги билан ажралиб туради.

Мавжуд педагогик технологиялар асосида ўқув материалларини моделлаштириш таълим жараёнига қўйилган мақсадга эришишнинг маълум бир йўлидир. Моделлаштирилган ўқув материалларида ўқувчилар ўзлаштириши керак бўлган билим, кўникма ва малакалар аниқлаштирилади. Моделлаштирилган технологияларнинг аниқ бир жиҳати бериладики, бунда ўқувчининг фаоллигини ошириш таъминланади.

Ижтимоий-гуманитар таълим тизимида ўқув материалларини моделлаштириш жараёнида қуйидагиларга эътибор берилди:

а) ўқув фанларининг мақсади ва вазифаларига;

б) ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари билан боғлиқ тажрибаларга;

в) мавзулар ўртасидаги алоқадорликка;

г) фанлараро боғланиш масалаларига;

д) ўқитишнинг самарали воситаларидан фойдаланиш ва бошқаларга.

Таълим жараёнида моделлаштириш технологияларининг қўлланилиши машғулотларнинг ранг-баранглигига, қизиқарли тарзда ташкил этилишига олиб келиши билан бир қаторда, ўқув материалларининг чуқур ўзлаштирилишига ҳам кенг имкониятлар яратади.

Моделлаштириш технологиясида ўқув мавзусининг таълимий, тарбиявий ва ривожлантирувчи мақсадлардан келиб чиқадиган модул дастурининг дидактик мақсади, ўқувчиларнинг дарс давомида бажариладиган ўқув топшириқлари ва уларни бажариш бўйича берилган кўрсатмалар модулларини ўзида мужассамлаштиради. Модул сўзи лотинча сўздан олинган бўлиб, «қисм» (блок), деган маънони англатади. Моделлаштириш технологиясининг асосий моҳияти ўқувчилар модул дастури ёрдамида мустақил ишлашга асосланган ўқув-билув фаолияти орқали белгиланган мақсадга эришишдан иборат.

Моделлаштириш технологияси босқичлари қуйидаги изчилликда олиб борилади:

	Моделлаштириш технологиясининг босқичлари	Моделлаштириш технологиясининг босқичларида амалга ошириладиган ишлар	Моделлаштириш технологиясининг натижалари
	I	1. Педагогик воқеликни тасаввур этиш. 2. Технологиянинг дарс жараёнидаги ўрнини баҳолаш.	Моделлаштириш технологияси ҳақидаги тасаввурлар.
	II	3. Тасаввурдаги моделлаштириш технологиясини асослашга ўтиш.	Моделлаштириш технологиясининг модели.

		4. Камчиликларни барта- раф этиш.	
III		5. Моделлаштириш техно- логиясини воқелик билан таққослаш. 6. Моделлаштириш техно- логиясининг назарий мо- делига тайёргарлик.	Моделлаштириш технологиясини онгда тасаввур этиш.
IV		7. Моделлаштириш техно- логиясини бошқа фанлар билан тавсифлаш. 8. Уни педагогик воқелик жиҳатидан баҳолаш	Моделлаштириш технологияси нинг назарий моделини яратиш.
V		9. Педагогик воқеликдан реал жараёнга ўтиш. 10. Моделлаштириш техно- логиясининг тамойиллари- ни шакллантиришга тайёргарлик.	Моделлаштириш технологияси- нинг реал жара- ёнини аниқлаш.
VI		11. Моделлаштириш техно- логиясининг тамойиллари- ни аниқлаш. 12. Технологияни модел- лаштиришга тайёргарлик.	Моделлаштириш технологияси- нинг тамойил- лари тавсифи.
VII		13. Моделлаштириш техно- логиясини тайёрлаш. 14. Тайёрланган модел- лаштириш технологиясини воқелик жиҳатдан баҳолаш.	Моделлаштириш технологияси.
VIII		15. Моделлаштириш техно- логиясини тажриба-синов- дан ўтказиш. 16. Моделлаштириш техно- логиясини дарс жараёнла- рида қўллаш.	Моделлаштириш технологияси- нинг самарадор- лигини ўрганиш.

Моделлаштириш технологиясининг қайд этилган босқичларида амалга ошириладиган ҳар бир фаолият натижаси кўрсатилади. Дарс мавзуси мақсадидан келиб чиққан ҳолда тайёрланган моделлаштириш технологиялари орқали ўқув материалларининг тўлақонли ўзлаштирилишига эришилади. Хусусан, умумлаштирувчи дарслар ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида катта тайёргарликни талаб этади. Умумлаштирувчи дарслар ўз мазмуни, мақсади ва вазифалари билан одатдаги дарслардан фарқланади. Негаки, бу турдаги дарслар билимларни умумлаштириш, такрорлаш ва мустаҳкамлаш мақсади атропоиди бирлашади. Баъзан ўқитувчилар томонидан бу каби дарсларнинг эътиборсиз қолдирилиши, умумий такрорланиш билан чегараланиши ўқув материалларининг тўлақонли ва яхлит ҳолдаги ўзлаштирилишини кузатишга имконият бермайди. Уларнинг самарадорлигини таъминлаш учун моделлаштириш технологиясидан фойдаланиш самарали натижа беради. Қуйида келтирилган умумлаштириш дарслари педагогик технологиялардан ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида барча ўқув фанларини ўрганишда фойдаланилади.

Умумлаштириш дарсларини моделлаштириш технологияси

Мақсад: Мавзулар мазмунини бир тизимга солиш, амалий-назарий тushunchаларни шакллантириш, ҳаётий кўникмаларни ҳосил қилиш орқали ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш.	
Босқич	Тайёргарлик жараёни
1-босқич	Ўқув мавзулари рўйхати тайёрланади.
2-босқич	Мазмун жиҳатидан умумий бўлган мавзулар сараланади.
3-босқич	Бошқа мавзулардан кескин фарқ қилувчи яхлитликни талқин этувчи жиҳатлар ажратилади.
4-босқич	Ўқитувчи томонидан ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳияти жиҳатидан уч гуруҳга ажратилади:

	а) кенг фикрловчи, қўшимча манбалар асосида ўқув материални тўлақонли ўзлаштирган ўқувчилар; б) ўқув материални тўлиқ ўзлаштирган ўқувчилар; в) ўқув материални талаб даражасида ўзлаштира олмайдиган ўқувчилар.
5-босқич	Юқоридаги тартибда гуруҳланган ўқувчиларнинг ҳар бир гуруҳига оид топшириқлар ишлаб чиқилади, бунда унинг жавоби учун ҳам жой тайёрланади.
6-босқич	Ўқувчиларга дарсдан олдин вазифа, яъни мавзуларни такроран қайд этиб, тўлақонли танишиб келиш топшириғи берилади.
7-босқич	Бўлим юзасидан умумий тарздаги маълумотни берувчи 5–7 дақиқалик кичик маъруза ва унинг кўргазмаси (электрон слайд) тайёрланади.

Дарс жараёни

Босқич	Жараён
1-босқич	Дарснинг ташкилий қисми ўтказилади.
2-босқич	Ўқувчиларнинг ҳар бирига мўлжалланган топшириқлар ўқитувчи томонидан тарқатилади ва бажариш тартиби тушунтирилади.
3-босқич	Ўқувчилар топшириқларни бажаришлари учун 5 дақиқа вақт белгиланади (топшириқ тарқатилган тарқатмада жавоб учун жой белгиланади).
4-босқич	Вақт якунлангандан сўнг ўқувчиларнинг ишларини ўқитувчи белгилаган ўқувчилар текшириши қайд этилиб, эълон қилинади. Бунда ҳеч бир ўқувчи эътибордан четда қолмай, юқоридагидек гуруҳлантирилган тарзда бир-бирларининг жавобларини текширадидлар (а гуруҳдаги ўқувчи фақат а гуруҳдаги шеригининг, б гуруҳдаги ўқувчи фақат б гуруҳдаги ўқувчининг, в гуруҳдаги ўқувчи фақат в гуруҳдаги ўқувчининг ишини текширишига ўқитувчи томонидан йўналтирилади).
5-босқич	Ўқувчиларнинг шериклари жавобларига изоҳи эшитилади, зарурий ҳолатларда бошқа ўқувчилардан кўмак сўралади.
6-босқич	Ўқувчилар билан баҳс-мунозара жараёни ташкил этилади: Сизнингча энг тўғри, тўлақонли жавоб берган ўқувчимиз ким? Нима учун? Сиз берилган имкониятдан тўғри фойдаландингизми?

7-босқич	Ўқитувчи томонидан мавзуга оид умумлаштириш юзасидан кичик маъруза ташкил этилади, ўқувчиларнинг саволлари эшитилади, жавоб берилади. Шундан сўнг ўқитувчи ўқувчиларнинг умумлаштириш дарсидаги иштирокини баҳолайди. Бунда учта гуруҳдаги ўқувчилар бир-бирига қиёсланган ҳолда баҳоланади.
----------	--

Хулосалаш жараёни

Босқич	Жараён
1-босқич	Ўқитувчи барча ўқувчиларнинг бажарган ишларини йиғиб олади.
2-босқич	Таҳлил қилган ҳолда ҳар бир гуруҳ йўналишидаги ўқувчиларнинг таркибидан такрорланган бўлим юзасидан қўшимча ишланиши лозим бўлган ўқувчилар рўйхати тайёрланади.
3-босқич	Ўзлаштиришда қийналган ўқувчилар учун дарсдан кейин қўшимча машғулот ўтказиш режалаштирилади.

Натижа

Т/р	Жараён
1	Белгиланган мавзулар юзасидан ўқувчилар ўз фикр-мулоҳазаларини баён этадилар, мавжуд ноаниқликлар, киритилиши мумкин бўлган қўшимча маълумотлар, ўзлаштирилиши лозим бўлган билимлар юзасидан ўз қарашларини тақдим қиладилар.
2	Ўқитувчи ўқувчиларни гуруҳларга ажратган ҳолда улар билими ва фикрлаш фаолиятидаги мавжуд бўшлиқларни тўлдириш, мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш босқичларини белгилаб олади.
3	Ўқувчи ёши, қобилияти, иқтидори, эҳтиёжи, қизиқишларининг аниқ ҳолати билан танишиш имконияти яратилади.

Умумлаштириш дарсларини мазкур моделлаштириш технологияси асосида ташкил этиш таълим-тарбия жараёнидаги ўқитувчи, ўқувчи тўлақонли фаолиятига, иқтидорли ўқувчиларнинг қўшимча изланишларига, улар билан ишлаш, бўш ўзлаштирувчилар ўзларини жараёндан четда ҳис қилишларининг олдини олишга хизмат қилади.

Дарснинг босқичма-босқич тизимлаштирилганлиги, вақтнинг тўлақонли тақсимланганлиги, жараённинг сифатини олдиндан кафолатлайди. Шунингдек, ўқитувчилар учун ўқувчи билим сифатини ошириш йўналишида бажариладиган вазифаларни белгилаб олишга хизмат қилади.

Ўқув материаллари ҳажмининг, белгиланган дарс соатларига нисбатан берилиши лозим бўлган мавзуларнинг кўплиги муаммоси ўқитувчидан юксак маҳорат ҳамда ўқитишнинг тизимли технологияларини дарс жараёнларига татбиқ этишни тақозо этади.

Қуйида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилган ўқув материалларини моделлаштириш технологияларидан намуналар келтирамиз.

Ўқув материалларини моделлаштириш технологияси

1. Муайян синфда ўрганиладиган ўқув материали таҳлил қилиниб, унга қўйилган талаблар билан танишилади.

2. Ўқувчиларга берилиши шарт бўлган маълумотлар рўйхати тайёрланади.

3. Мавзу юзасидан ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилган омиллар ишлаб чиқилади.

4. Ўқувчи учун нотаниш бўлган сўзлар изоҳи тайёрланади.

5. Ўқув материали тўлақонли қамраб олинганидан кейин, уни ўқувчига етказишнинг самарали методи танланади. Масалан: кичик маъруза, савол-жавоб, ақлий ҳужум, баҳс-мунозара ва ҳоказо.

6. Берилган материалларнинг ўзлаштирилганлик даражаси аниқланади.

7. Кутилаётган натижа қайд этилади.

Қуйида она тилидан «Топонимик атамалар» мавзусида ўқув материалларини моделлаштириш технологиясини тақдим этамиз.

Т/р	Амалга ошириладиган ишлар босқичлари	Вақти
1	<i>Маъзу: Топонимик атамалар.</i>	
2	Мақсад: Ўқувчиларни топонимик атамалар билан таништириш ва уларда амалий қўллаш кўникмасини ҳосил қилиш.	5 дақиқа
3	Ўқувчиларга она тили дарсларида: республикамиздаги дарёлар, кўллар, тоғлар, чўллар, денгизлар, қишлоқлар, шаҳарлар, кўчалар, экинзорлар, гузарлар, боғлар, қабристонлар, қудуқлар, ҳовузлар, масжидлар, чойхоналар, адирлар, қирлар, маҳаллалар, кўприклар, бескатлар, ўтлоқлар, умуман, юртимизда инсон кўли билан барпо этилган ва билган объектларнинг барча-барчаси ўз номига эга эканлиги ҳақида маълумот бериш.	
4	Дарс жараёнида топонимик атамалардан қуйидаги ҳолатларда фойдаланиш мумкин: 1. Матн яратиш усуллари ёрдамида. 2. Касб-ҳунарга йўналтириш орқали. 3. Ўзбек тилида иш юритиш (расмий услублар) орқали. 4. Ёзма иш турлари (диктант, баён, иншо) асосида.	5 дақиқа
5	Доскага, масалан, қуйидаги матнни келтириб, уни давом эттиришни ўқувчиларнинг ўзларига топшириқ сифатида берилади. Мен, Нукус шаҳридаги Хўжаобод маҳалласида, Бердақ кўчаси, 54-уйда яшайман. Мактабим Чимбой йўли кўчасида жойлашган. А. Шаҳрингиз ҳақида ҳикоя қилинг. Б. Маҳаллангиз номи қандай аталади? В. Қайси кўчада яшайсиз? Г. Шаҳрингиздаги кўча номларини биласизми? Д. Республикамиздаги шаҳар, туман, кўча, маҳалла, дарё, тоғ номларидан қайсиларини биласиз? Бу каби саволлар ушбу топшириқдаги матнни яратишга ёрдам тариқасида ўқувчиларга кўмаклашади.	10 дақиқа
6	Касб-ҳунарга оид қуйидаги сўзлар билан ўқувчилар таништирилади:	10 дақиқа

	Опчи	Пахтакор	Боғбон	Зардўз	
	Сувчи	Ижодкор	Тарозибон	Дўппидўз	
	Теримчи	Шифокор	Заргар	Телпакдўз	
	Хайдовчи	Санъаткор	Кимёгар	Аравакаш	
	Дуторчи	Тилшунос	Тракторсоз	Чизмакаш	
7.	<p>Биласизми, юқоридаги касб-хунарга оид сўзлар билан республикамиздаги кўплаб жой номлари аталади: қишлоқлар, кўчалар, овуллар, маҳаллалар, бекатлар, қирлар, гузарлар ва ҳоказо жой номларида касб-хунарга боғлиқ атамалар мавжуд.</p> <p>1. Бадиий асарларни мутолаа қилганда, газета-журналларни ўқиганда, кинофильмларни томоша қилганда касб-хунарга доир атамалар билан номланадиган жой номларига дуч келганмисиз? Уларни қоғозга туширинг...</p> <p>2. Сизнинг таниш-билишларингиз, оға-иниларингизнинг касб-кори ҳақида нима биласиз?</p> <p>3. Машҳур ёзувчи ва шоирлар қандай оилада таваллуд топишган? Масалан: Абдулла Қодирий боғбон оиласида, Абдулла Қаҳҳор темирчи оиласида... сиз ҳам давом эттиринг.</p>				8 дақиқа
8	<p>Ўқувчиларга берилган топшириқлар хулосаланади. Бунда берилган маълумотларнинг узвийлигига алоҳида изоҳ берилади. Ўқувчилар якка тартибда баҳоланади.</p>				7 дақиқа
	ЖАМИ:				45 дақиқа

**Адабиётдан ўқув материалларини моделлаштириш технологияси
(Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» асари мисолида)**

Босқич	Ўқувчилар ўзлаштириши лозим бўлган материалларга оид топшириқлар	Топшириқларни бажариш бўйича кўрсатмалар	Балл
I	<p>Мақсад: Ўқувчиларга асар муаллифи ҳақидаги маълумотларни стказиш:</p> <p>Дарсликдаги матнни ўқиб чиқиб, кўйидаги саволларга жавоб беринг.</p> <p>1. Абдулла Қодирийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида қандай маълумотларга эгасиз?</p> <p>2. Адибнинг асарлари моҳияти нимадан иборат?</p>	<p>Матн билан танишинг, ўзингиздаги мавжуд маълумотларни тўпланг.</p>	

II	<p>Мақсад: «Ўткан кунлар» асарининг мазмун-моҳияти билан таништириш:</p> <p>Берилган видеотасвир асосида қуйидаги топшириқни бажаринг:</p> <p>А. Олган маълумотингиздан энг муҳим деб ҳисоблаганингизни айтинг.</p> <p>Б. Сиз ноаниқ деб ҳисоблаган далил?</p>	<p>«Ўткан кунлар» асари юзасидан берилаётган видеотасвирни диққат билан тингланг.</p>	
III	<p>Мақсад: Асар қаҳрамонлари ҳақидаги ўқувчилар қарашларини аниқлаш.</p> <p>Дарслик билан ишлаган ҳолда қуйидаги йўналишда ўзингизнинг фикрларингизни «У асарнинг ажойиб қаҳрамони эди, чунки....» йўналишида мустақил матн яратинг.</p> <p>Бунда:</p> <p>А. Матнни яратишда мустақил фикр баён қилиш ва ижодкорликка интилинг.</p> <p>Б. Ҳар бир қаҳрамонни идеалга айлантириш мумкинлигини назарда тутинг.</p>	<p>Матнни яратиш жараёнида фақат ўз салоҳиятингизга таянинг.</p>	
IV	<p>Мақсад: «Ўткан кунлар» асари юзасидан ўқувчилар фикрларини аниқлаш.</p> <p>Қуйидаги топшириқни бажаринг.</p> <p>1. Тайёрланган карточкаларни олинг ва ундаги фикрга ўзингизнинг тасдиқ ёки инкор этиш юзасидан фикрингизни билдиринг.</p>	<p>«Ўткан кунлар» асари юзасидан умумий фикрингиз билан ўртоқлашинг.</p>	
V	<p>Мақсад: «Ўткан кунлар» асари юзасидан олган билимларни мустаҳкамлаш.</p> <p>Ўқувчиларга асар ҳақида материаллар юзасидан қўшимча маълумотлар берилади ҳамда уларни қизиқтирган саволларга жавоб қайтарилади.</p>	<p>Сиз учун қандай қўшимча маълумот кераклигини аниқланг.</p>	

VI	<p>Мақсад: Ўқувчиларни дарсдаги иштироки учун баҳолаш.</p> <p>Қўйидаги топшириқларни бажаринг. Олинган маълумотлар, эгалланган билимлар асосида берилган саволларга жавоб топинг:</p> <p>1. Асарнинг гоёси нимадан иборат? 2. Сизга асарнинг қайси жиҳатлари қизиқарлироқ бўлди?</p>	Ўз фаолиятингизни келажакни режалаштирган ҳолда баҳоланг.	
VII	<p>Мақсад: Ўқувчиларга уй вазифаси бериш. Уй вазифасини қайд этиш учун қўйидаги топшириқни бажаринг:</p> <p>«Ўткан кунлар» – тарихий-миллий асар мавзусида иншо ёзиш.</p>	Уй вазифасини диққат билан тингланг ва уни бажариш жараёнини ўзингиз учун қайд этинг.	

Ушбу моделлаштириш технологиясида олдида қўйилган бош мақсад ўқувчининг мустақил фикр юритиш кўникмасини шакллантиришдан иборат бўлиб, бунда дарснинг ҳар бир босқичида белгиланган мақсадга эришиш ҳам босқич-ма-босқич амалга ошириб борилади.

Географиядан ўқув материалларини моделлаштириш технологияси (8-синф)

Мавзу: Ўзбекистон иқтисодиётини ҳудудий ташкил этиш ва иқтисодий-географик районлаштириш

Дарс жараёнида олиб бориладиган ишларнинг босқичлари ва мазмуни	Ўқувчилар томонидан бажариладиган ишлар
1-босқич	
Ўзбекистон ҳудудидаги ҳар бир қисмлар географик ўрнининг бетакрорлигидан, биринчи навбатда табиий шароити ва бойликлари, аҳолининг меҳнат фаолияти ҳамда турмуш тарзининг ўзига хослиги ҳақида ўқитувчи томонидан маълумотлар кичик маъруза, кўр-газмали воситалар ёрдамида берилади.	Ўқувчилар берилган маълумотларни диққат билан тинглайдилар.
2-босқич	
Ўзбекистонда транспортнинг такомиллашуви омиллари ёзилган карточкалар ўқувчиларга	Энг муҳим омил сифатида икки

тарқатилади. Ҳар бир ўқувчининг қўлидаги карточкада 5 тадан омил келтирилган бўлиши керак. Кўрсатилган омилларнинг белгиланганлик даражаси аниқлаб олинади.	омил кўрсатилади.
3-босқич	
Дарсликнинг 92–93-саҳифасида берилган маълумотлар асосида Ўзбекистоннинг ихтисослашган тармоғи юзасидан 3 дақиқалик қисқа маълумот ва уни синфда ўқувчиларга тақдим этиш учун алоҳида ўқувчи белгиланади. Тақдимотлар тингланади.	Дарсликлар билан ишланади.
4-босқич	
Ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари ҳақидаги маълумотлар тайёр маълумотлар банкидан саралаб олинади.	Ўқувчилар маълумотларнинг энг муҳимларини саралаб оладилар.
5-босқич	
Ўқувчилар фикрлари уч йўналишда гуруҳланиши лозим. 1. Миллий иқтисодиёт. 2. Моддий ва номоддий ишлаб чиқариш. 3. Давлат ва нодавлат секторлари.	Ўқувчилар дарсликдаги маълумотлар билан ишлаган ҳолда берилган йўналишларга ўз фикрларини баён қиладилар.
6-босқич	
Ўқувчиларнинг берган маълумотлари умумлаштирилади ва якуний хулоса чиқарилади.	Ўтилган мавзу юзасидан ўз хулосаларини берадилар.

Мазкур моделлаштириш технологияси орқали ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш учун имконият яратилади. Дарснинг ҳар бир босқичида берилган топшириқлар асосида ўқувчиларнинг фикрлаш даражаси кенгайиб боради. Зеро, уларда узвийлик тамойилига алоҳида эътибор қаратилган.

Берилган моделлаштириш технологияларидан амалиётда фойдаланилганда қуйидаги ижобий натижаларга эришилади:

1. Ўқувчиларнинг фанга бўлган қизиқишлари ортади.

2. Ўқув материалларининг тўлақонли ўзлаштирилиши таъминланади.

3. Ўқитувчи меҳнати енгиллашади.

4. Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга қулай шарт-шароит яратилади.

5. Ўқувчилар ўқув фан юзасидан Давлат таълим стандартлари талабларида белгиланган билимларни ўзлаштиради, кўникма ва малакаларни эгаллайди.

Дарҳақиқат, моделлаштириш технологияларини амалиётга татбиқ этишда ўқувчиларнинг ҳар бир босқичда ўзи бажарадиган ишларни англаши, тушуниши муҳимдир.

Англаш, тушунишнинг ривожланиши эса фикрнинг тараққиёти асосида амалга оширилади. Матнни ёдлай оладиган, лекин ижодий фикрлаш даражаси чекланган ўқувчининг мустақил фикрлаши ривожланган бўлиши мумкинми? Руҳшунослар бунга яқинлик билан йўқ жавоб берадилар. Ўқувчида фикрлаш кўникмаси ошган сари фикр маҳсулини ифодалаш эҳтиёжи кучаяди. Бу эҳтиёж эса фикр баён этилгандагина қондирилиши мумкин.

Ижодий тафаккур соҳибини етиштириш технологияси эса мўлжални ўқувчида она тили материаллари асосида фикрлаш қобилиятини кенгайтириш ва фикр маҳсулини ифодалаш эҳтиёжини туғдиришга қаратилган.

Ижтимоий-гуманитар таълимнинг янги дастурларида ўз аксини топган технологияда, ўқувчи эгаллаши лозим бўлган билим ҳам, бу билимни ўзлаштириш усули ҳам, уни қўллаш, татбиқ этиш ҳам ўқувчида фикрлаш қобилиятини ўстириш билан бирга олиб борилади. Юқорида санаб ўтилган, ўқувчининг дарсдаги мустақил фаолият турлари бир тизимнинг алоҳида-алоҳида бўғинлари бўлиб, ҳар бир мавзунини ўзлаштирадиганда ўқитувчи томонидан лойиҳалаштирилган босқичларга амал қилиниши лозим. Ўқитувчи ўқувчиларга ҳеч қачон: «болалар кузатишни бошлаймиз» деб дарснинг бир босқи-

чини бошлаши ёки: «энди изланиш босқичига ўтамиз» деб навбатдаги босқичга ўтиши мумкин эмас.

Ўқитувчи дарсда ўтиладиган янги мавзу, ўқув материалларини ва топшириқларни юқорида санаб ўтилган, ўқувчининг мустақил фаолияти турларини чамалаши, саралаш ва ўқув топшириқлари беришни шундай тузиши лозимки, ўқувчилар ўз-ўзидан бир босқичдан иккинчи босқичга ўтишлари керак. Бунда билим, кўникма ва малакалар узвийлиги таъминланади. Ижтимоий-гуманитар таълимнинг янги технологиясида битта зарурий ташкилий омил ҳақида айтиб ўтиш зарур. Синф дарс пайтида 5—6 ўқувчидан иборат кичик гуруҳларга ажратилган бўлиши ва улар кўриб, бир-бирига қараб ўтириши, бир-бири билан бемалол фикр алмаштира, муҳокама юрита олиши лозим. Топшириқлар худди шу кичик гуруҳларнинг аъзоларига — «Зукколар гуруҳлари»га берилади.

Таълимнинг янги технологиясидан самарали фойдаланишнинг яна бир зарур шарти ўқитувчилар билан узвий боғлиқ эканлигини алоҳида ўқтириш лозим. Биринчи навбатда, ўқитувчининг ўзи ижодкорликка интилиши, ҳар бир мавзунини ўтишдан олдин уни режалаштириши, ўз синфи, ўқувчилари савияси ва шароитига мослаштириши лозим. Бундай ҳаракатни амалга оширмай туриб, ҳеч қандай дастур ёки дарслик ўқувчида том маънода мустақил фикрлаш ва ижодкорликни ривожлантира олмайди. Таълим технологияси (таълим усули, ўқув материали, дарслик) бунга фақат йўналтиради, имконият беради. Бу имкониятнинг воқеланиши эса бевосита ўқитувчининг амалий, ўқув жараёнининг бошқарувчилик фаолияти билан боғлиқ.

Фикримизни давом эттириб, айрим мавзуларни очиб бериш усуллари устида тўхталамиз. Таҳлил намунаси учун 8-синф географияси курсидан «Ўзбекистоннинг табиий шароити ва табиий бойликлари» мавзусини танладик. Мазкур мавзу доирасида Ўзбекистон иқтисодиётининг умумгеогра-

фик таърифи қисми материаллари ўқитувчилар томонидан янги технологиялар ёрдамида тақдим этилиши учун шароит яратилди.

Бу мавзу ўқувчилар учун моҳиятан янги эмас. Улар бу мавзуга оид кўпгина тушунчалар билан бошланғич синфданок таниш. Демакки, Ўзбекистоннинг табиий шароити ва бойликлари бўйича илгари ўрганилган тушунчаларни такрорлашлари, мустақамлашлари лозим. Такрорлаш шунчаки бўлмай, қўшимча маълумотлар билан бойитилган ҳолда ўқувчиларнинг мустақил ишлаши, эркин фикрлашига йўналтириб режалаштирилиши лозим. Шунинг учун бу машғулотдан мақсад ҳам тушунчаларни такрорлаш орқали ўқувчилар нутқини янги-янги сўзлар билан бойитиш, географиянинг имкониятлари билан таништиришни давом эттиришдан иборат. Мавзунини ўрганишда машқнинг 1-топширигини бажариш учун ўқувчиларга имкон берадиган кузатиш ўқув материали етказилади. Бунинг энг қулай усули эса тарқатма карточкалар билан ишлашдир. Ўқитувчи синфдаги ўқувчиларни 6 гуруҳга бўлиб, уларга карточкалар тарқатади.

Кузатиш ва давом эттириш ўқувчилар томонидан 1—2 дақиқада амалга оширилади ва ўқувчилар тезкор жавоб беришга интиладилар. Жавоб бераётган ўқувчи (гуруҳ)дан у топган маълумотларнинг моҳиятини ва улар нима билан бири-биридан фарқланишни сўраши лозим.

Ўқитувчи, дастлаб, дастур ва дарсликда режалаштирилган ўқув материали, топшириқлар тизими ва энг асосийси, шу мавзунини ўрганишдан кўзланадиган мақсадни аниқ идрок этиб, сўнг уни режадаги вақтга чамалаб олиши лозим. Мавзунини ўтишдан кўзланган мақсад сифатида қуйидагилар белгиланади:

- 1) ўқувчиларнинг Ўзбекистон ҳақидаги билимларини янги маълумотлар билан бойитиш;
- 2) табиий бойликларга оид маълумотларни етказиш;
- 3) ўқувчиларда уларни ўраб турган табиат ва табиий

бойликларга нисбатан меҳр-муҳаббат туйғусини ривожлантириш.

Шундан сўнг кўзланган мақсад ўқувчилар онгида воқеаликка айланмоғи учун қандай усуллар тақозо этишини ўйлаш лозим. Бунда, албатта, ўқувчиларнинг умумий савияси, ҳаётий тажрибаси, ёш хусусиятлари ҳисобга олиниши зарур. Зероки, бу мавзунинг қишлоқ хўжалигидан батамом узилган шаҳар шароитида, қишлоққа яқин шаҳарда ва қишлоқ шароитида яшаётган ўқувчиларга бериладиган талқини турлича бўлиши керак.

Ўқув материали ва машғулотда ўқувчининг юқорида кўрсатилган мустақил фаолият турлари орасидаги муносабат ҳам ҳар хил бўлади. Ҳар бир турдаги фаолият муайян машғулотда ўтказилади, лекин улардан ҳар бирининг устуворлик мавқеи турлича бўлади. Чунончи, 1-соатда кузатиш, излаш, ўзига хосликларни шарҳлаш, умумийликларни аниқлаш каби фаолият турлари етакчилик қилса, 2-соатда фарқларни аниқлаш, қўллаш устувор бўлади. 1-соат учун дарсликда ўқув топшириқ намунаси сифатида икки машқ — ўқув топшириқ намунаси берилган, холос. Зотан, ўқитувчи бу топшириқларга ижодий ёндошиб, уни синф ва ўқувчилар имкониятига мослаштириши лозим. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, кўпинча дарсликда берилган маълумотлар (нарсаси, воқеаси-ҳодисаси)нинг белги хусусиятини шарҳлаш, тушунтириш устида деярли иш олиб борилмас эди. Ҳар бир маълумотнинг фарқларини тасвирлай олиш, уларга хос умумийликларни очиб бериш ўқувчи ҳам сўзнинг, ҳам унинг замиридаги маъносининг моҳиятини уққанлигини кўрсатади. Бундай амалиёт билан 2—3 машғулотда жиддий шуғулланилгандан кейингина унинг ўқувчилар учун қанчалик қизиқарли кечгани, улар ақлий фаолиятининг ўсиши, ижодий тафаккурининг ривожлантириш, иш ва сўзга масъулиятини оширишдаги аҳамияти ёрқин намоён бўлади.

Бундай иш усуллари ўқувчиларга кўтаринкилик бағиш-

лайди, уларни турли манбалар, жумладан, лугат, қомус, ахборотномаларга, миришкорлар, соҳибкорлар, бобо-буви-лардек «жонли қомусларга» мурожаат қилишга ундайди.

Ўқувчининг бундай изланишлари натижаси номукамал, ноаниқ ва ҳатто, ҳақиқатдан йироқ ҳам бўлиши мумкин. Ўқитувчи бунда педагогик назокат кўрсатиб, ўқувчида изланувчанлик, ташаббускорлик руҳини ривожлантиришга интилиши керак. Зероки, ўринсиз танбеҳ болада шу руҳни сўндириши мумкин. Устоз Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг «Кўп сўйлаган кўп хато этар» деган нақлини назарда тутган ҳолда ўқувчи хатосини ўз вақтида бартараф этиб, фаоллик сари интилишини рағбатлантириш лозим.

Навбатдаги машғулотда «Табиий шароит ва табиий бойликларнинг миллий иқтисодиётдаги аҳамияти» мавзуси ўрганилади. Унда ўқувчилар мустақиллик йилларида бу борада амалга оширилаётган ишларни таҳлил этиши ва шу жабҳада ўзи яшаб турган туман, вилоятдан 5–10 тадан (ҳар бир гуруҳга) мисол топиши лозим. Ўз изланишлари маҳсулини қиёслаган ўқувчилар ўнлаб мисоллар билан исботлашади.

Бу босқич яқунлангач, ўқитувчи ўқувчилар олдига муаммо қўяди: «Бундай имкониятлар қандай қилиб бир-биридан фарқланади?»

Навбатдаги босқичда режалаштириш, кўрсатма орқали лойиҳалаштириш ишларини амалга ошириш ва уларнинг натижаси ҳақида хулоса чиқариш устида топшириқ берилади. Кўриниб турибдики, ўқувчининг санаб ўтилган мустақил фаолият турлари бир-биридан узилмаган ҳолда бири иккинчисини давом эттириб, тўлдириб бораверади. Шунинг учун бундай технология асосида ўтказиладиган дарсларда қуйидаги ўзига хос жиҳатларни кўриш мумкин.

1. Ўқитувчи ҳам, ўқувчилар ҳам дарсликка боғланиб қолмайди. Ўқитувчи бу технологияни пухта ўзлаштирган, мавзунини обдон ўйлаган бўлиши лозим. Ўқувчилар ўз машғулоти йўналишини ва жараёнини белгилаб боради.

2. Дарсда ўқувчилар зерикмайди, фойдали, мақсадга йўналтирилган фаолият билан банд бўлади.

3. Дарс жуда жонли, изланиш натижалари муҳокама тарзида ўтади. Бундай дарслар ўқувчилар учун мароқли кечади.

4. Ўқувчиларнинг сўз бойликлари бобо-бувилари, тажрибали мутахассислар, луғатлар, қомуслар туфайли мустаҳкамланади.

Ўқувчиларнинг юқорида санаб ўтилган турлардаги мустақил фаолияти бир-биридан узилмаган, бир бутунликнинг таркибий қисмлари бўлса-да, уларнинг ҳар бири ўзига хос дидактик, психологик асосларга, мақсадларга эгадир. Ўқитувчи дарснинг бу томонларини билиши ва машғулотни режалаштиришда уларга таяниб иш тутиши лозим.

Кузатиш фаолияти. Янги мавзуни ўзлаштириш жараёнида ўқувчининг бу турдаги мустақил фаолияти жуда катта аҳамиятга эга бўлиб, унинг мустақил фикрлаш фаолиятини жадаллаштиради. Ҳозирги босқичда бу йўналиш, асосан, дастур ва дарслик билан белгиланади. Чунки шахсга йўналтирилган таълим усули ҳали тўла оммалашмаган ва ўқитувчиларимиз мустақил равишда бу фаолият турини бошлашда ва мазкур йўналишдаги ўқув материалларини тўғри танлашда қийналади. Истиқболда шундай таълим усули оммалашгач, ўқитувчи фақат дарсликка боғланиб қолмаслиги ва ўқув материалларини ўқувчиларнинг иқтидори ва эҳтиёжларига таянган ҳолда эркин равишда лойиҳалаштириши, бутун жараённинг том маънодаги мустақил ташкилотчиси бўлиши мумкин.

Кузатиш учун ўқувчига ўқув материали берилганида қуйидагиларни ҳисобга олиш зарур:

а) янги мавзуни ўрганишга йўналтирилган машғулотнинг мақсади;

б) ўқувчиларнинг олдинги машғулотлар давомида ўзлаштирган билим ва шаклланган малака-кўникмалари;

в) ўқувчиларнинг ижтимоий-педагогик, психологик ва физиологик хусусиятлари;

г) ўқув материалнинг ўзига хос хусусиятлари.

Шунинг учун ҳам изчиллик асосида ташкил этилган таълим жараёнида ўқувчиларда мавжуд бўлган билим, кўникма ва малакаларни босқичма-босқич бойитиш, янги кузатиш ва изланишлар учун қулай педагогик имкониятлар яратиш муҳим дидактик аҳамиятга эга.

Ўқувчилар кузатувчанликни ҳосил қилиш учун ўқув материаллари шундай тарзда ва тартибда берилиши лозимки, ҳодисаларни кузатишда улар ўртасидаги ўхшашлик ва фарқларни олдинги билим ва кўникмалари асосида осонликча аниқлай олишсин.

Бир сўз билан айтганда, ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилган ўқув материалларини моделлаштириш технологияси орқали тизимли жараён ташкил этилади. Ўқувчиларнинг ижтимоий-гуманитар таълим жараёнига қизиқиши ортади. Муайян берилган узвийликка асосланган технологиялар ўз самарасини беради. Бу ҳолатда ўқитувчи ўз олдида қўйган мақсадларга осонлик билан эришиши имконияти яратилади. Энг муҳими — дарс жараёнининг натижаси олдиндан кафолатланади.

Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда ўқув жараёнининг мақсадга мувофиқ тарзда ташкил этилиши катта аҳамият касб этиб, ҳар бир мавзу юзасидан моделлаштирилган технологияларнинг лойиҳалаштирилиши ва ўқув жараёнига татбиқ этилиши муҳим ҳисобланади. Моделлаштириш технологияларини амалиётга татбиқ этишда қуйидагиларга эътиборни қаратиш мақсадга мувофиқ:

- **биринчидан**, моделлаштирилган технологияларни амалиётга татбиқ этишдан олдин уни ўрганиш, қиёслаш ва таҳлил этилганлигига;

- **иккинчидан**, моделлаштириш технологиялари асосида мақсаднинг аниқ қўйилганлиги ва ўқув материали мазмунини тўлиқ ифодаланганлигига;

- **учинчидан**, моделлаштирилган технологиялар ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятларини ривожлантиришга йўналтирилганлигига;

- **тўртинчидан**, ўқувчилар қизиқишлари, қобилияти ва истеъдодларининг танланган технологияга дидактик жиҳатдан мослигига;

- **бешинчидан**, ҳар бир ўқувчининг ўқув жараёнига фаол иштироки таъминланганлигига.

Моделлаштириш технологияларининг бу тарзда амалиётга татбиқ этилишини таъминлаш ўқув материалининг ўқувчилар томонидан жадал ўзлаштирилишига ёрдам беради. Ўқувчиларнинг ўз фаолиятларига нисбатан талабчан бўлиши, мустақил фикрлаши ва эркин мушоҳада юритишига ижобий таъсир этади.

Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳияти уларни ривожлантиришга йўналтирилган таълимлар, моделлаштирилган технологиялар орқали амалга ошиши натижасида муайян таҳлиллар ва хулосалар вужудга келиши табиий. Уларнинг салоҳиятини, иқтидорини, жараёндаги ҳаракатини бир хилда баҳолаш, албатта, ноўрин. Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда маълум бир мезонларга таяниш лозим. Шундагина, мавжуд ҳолат ва эришилган натижа хусусида муайян хулосага келиш мумкин. Ўқувчилардаги мустақил фикрлаш салоҳияти даражасини аниқлаб, шунга ҳам-оҳанг ҳолда уларга ёндошиш билан мустақил фикрлашнинг ривожланишини жадаллаштириш мумкин.

Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини биз қуйидаги беш мезон асосида аниқлашга ҳаракат қилдик:

1. Ўқувчиларнинг тақдим этилган маълумотларни қабул қилишлари, таҳлил ва қиёслаб олиши.

2. Ўқувчиларнинг манбалар асосида қўшимча маълумотлар бера олиши.

3. Ўқувчиларнинг ўзлари баён қилган фикрларини асослай олиши.

4. Ўқувчиларнинг маълум бир вазиятлар, муаммолар юзасидан қарорлар қабул қила олиши.

5. Мавжуд воқеа ва ҳодисаларга ўзлари танқидий баҳо бера олиши.

Ушбу мезонлар бугун Республикамиз умумий ўрта таълим мактабларида фойдаланилаётган кўп баллик рейтинг тизими асосида ишлаб чиқилди. Бунда ҳар бир параметр 1 баллдан умумий ҳолатда олти балл билан қуйидаги тартибда баҳоланади:

Т/р	Баҳолаш параметри	Балл
1	Ўқувчиларнинг тақдим этилган маълумотларни қабул қилишлари, таҳлил ва қиёслай олиши.	1
2	Ўқувчиларнинг манбалар асосида қўшимча маълумотлар бера олиши.	1
3	Ўқувчиларнинг ўзлари баён қилган фикрларини асослай олиши.	1
4	Ўқувчиларнинг маълум бир вазиятлар, муаммолар юзасидан қарорлар қабул қила олиши.	1
5	Мавжуд воқеа ва ҳодисаларга танқидий баҳо бера олиши.	1
	ЖАМИ:	5 балл

Синф ўқувчиларининг ўзлаштириш ҳолатида бу қуйидагича талқин этилди. Ўзлаштириш даражаси 100 % деб олинганда ҳар бир параметр 20 % билан белгиланади. Бунда параметрнинг 1 таси аниқланганда 10 %, 2 таси аниқланганда 40 %, 3 таси аниқланганда 60 %, 4 таси аниқланганда 80 %, 5 таси тўлақонли мавжудлиги аниқланганда 100% тарзида белгиланади.

Ўқувчиларнинг ижтимоий-гуманитар таълим жараёнидаги билим, кўникма ва малакалари 1, 2, 3, 4, 5 гача қўйилган баллар уларнинг ўзлаштириш имкониятларини ифодаловчи баллар бўлиб, йиғиндиси 3—3,5 баллга етганда ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳияти етарли деб баҳоланади. Агар 3

баллга етмаган тақдирда ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳияти қаноатланарли эмас деб ҳисобланиб, улар билан махсус шуғулланиш лозимлиги, 3,5 дан 5 балга қадар бўлган кўрсаткич юқори даражада эканлиги қайд этилади.

Юқорида келтирилганларга кўра, ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини аниқлаш мезонларига қўйиладиган балл меъёрлари қуйидагича асосланади:

Ўқувчиларнинг тақдим этилган маълумотларни қабул қилишлари, таҳлил ва қиёслаш олишлари

Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчиларнинг ўқув фанларидан бериладиган маълумотларни қабул қилиши максимал 1 балл билан баҳоланади ва ўзлаштириш даражасида 10 % тарзида кўрсатилади. Ўз навбатида бу маълумотларни қабул қилишнинг уч даражасини ажратиб кўрсатамиз:

1-босқич — маълумотларда қайд этилган рақамлар ва саноаларни ўқувчилар тўлиқ қабул қилишлари, тушунишлари ва англашлари — 0.40 балл.

2-босқич — ўқувчиларнинг воқеа-ҳодисаларни тўлақонли тушуниб олишлари — 0.40 балл.

3-босқич — мавжуд маълумотларни берилган вақт мобайнида ўзлаштира олишлари — 0.20 балл. Жами 1 балл билан баҳоланди.

Бунда асосий эътибор ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳияти аниқланаётганлигига қаратилиши лозим.

Шу боис биринчи босқичда 0.4%, иккинчи босқичда 0.4%, учинчи босқичда 0.2%, умумий тарзда 1 % ни ташкил этди.

Ўқувчининг маълумотларни таҳлил этиши ва қиёслаши

Маълумотларни қабул қилиш ва қиёслаш параметрини биз иккига ажратиб белгиладик:

Биринчиси: маълумотларни таҳлил этиши 0.50 балл (5%) билан.

Иккинчиси: маълумотларни қиёслаши 0.50 балл (5%) билан белгиланди.

Умумий тарзда 1 балл 10% қайд этилади.

Ўқувчиларнинг манбалар асосида қўшимча маълумотлар бера олиш даражаси

Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини бойитадиган, таъминлаб борадиган жараён уларнинг қўшимча манбалар билан ишлай олиш кўникмасига эгаллигидир.

Ўқувчиларнинг ҳар бир фан йўналишидаги манбалардан мисоллар келтира олиш кўникмаси муҳим саналади. Буни биз, ўз навбатида, 4 та таркибга ажратдик:

1. Фан йўналишидаги материаллардан маълумотлар келтира олишлари — 0.1 балл (0.10%).

2. Тарихий манбалардан мисоллар келтира олишлари — 0.4 балл (0.40%).

3. Интернет орқали олинган маълумотлардан мисоллар келтира олишлари — 0.2 балл (0.20%).

4. Илмий маълумотлардан мисоллар келтира олишлари — 0.3 балл (0.30%).

Умумий тарзда бу параметр ҳам 1 балл (10%) билан баҳоланади.

Ўқувчиларнинг ўзлари баён қилган фикрларини асослай олишлари

Ўқувчиларнинг мустақил фикрларини баён қилиши ниҳоятда муҳим жараён ҳисобланади. Ўқувчининг ҳар бир фан, мавзу, воқеа-ҳодиса юзасидан ўз мустақил фикрининг мавжудлик ҳолати билан унинг салоҳияти ҳам белгиланади.

1. Фикрларини баён қилиши — 0.4 балл (0.40%).

2. Фикрларини асослаши — 0.6 балл (0.60%).

Ўқувчиларнинг маълум бир вазиятлар, муаммолар юзасидан қарорлар қабул қила олишлари

Маълум бир вазиятлар ва муаммолар юзасидан қарор қабул қилиши ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини белгилайдиган асосий параметр ҳисобланади. Шу боис уни қуйидаги уч таркибга ажратдик:

1. Вазиятлар, муаммоларнинг ечиш йўлларини тўғри белгилаши — 0.4 балл (40%).

2. Қарор қабул қилиши — 0.3 балл (30%).

3. Тўғри ечим — 0.3 (30%).

Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини аниқлашнинг юқорида қайд этилган мезонлари ўқитувчилар фаолиятини режалаштириш, ўқувчиларни мустақил фикрлашга йўналтирувчи жараёни ташкил этишнинг муҳим жиҳатларини ифодалайди.

Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнининг мазмуни ўқувчининг фикрлаш салоҳиятини, ақлий ривожланишини, мантиқий тафаккурини ўстиришга, ўқувчилар ўз-ўзини, ўраб турган борлиқни англаши ҳамда ўз фикр ва туйғуларини ифодалашда ўқув фанлари имкониятларидан самарали фойдаланишига хизмат қилмоғи лозим.

Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини аниқлаш мезонларини амалиётга татбиқ этиш орқали:

- *биринчидан*, ўқув материалларининг ўзлаштирганлик даражасини аниқлаш;

- *иккинчидан*, ўқувчиларнинг иқтидорини, қобилиятларини ривожлантириш;

- *учинчидан*, ўқувчилардаги мустақил фикрлаш ва уни баён қилиш кўникмаларини шакллантириш;

- *тўртинчидан*, мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш жараёнидаги муаммоларни аниқлаш ва уларни бартараф этиш йўлларини белгилаш;

- *бешинчидан*, таълим-тарбия жараёнидаги тизимлилик, узвийликни таъминлашга эришилади.

Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини баҳолаш ўқитувчининг ижтимоий-гуманитар таълим жараёни самарадорлигидан манфаатдорлигини оширади.

Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини аниқлашда қуйидаги талабларга риоя қилиш лозим:

1. Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини аниқлаш юзасидан белгиланган мезонлар асосида аниқ мақсадларни белгилаш.

2. Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини аниқлаш мезонларини тўлақонли татбиқ этган ҳолда жараёнга ёндошиш.

3. Ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини инобатта олган ҳолда ўқув топшириқларини лойиҳалашга эришиш.

4. Бериладиган топшириқларнинг ўқувчилар томонидан тўлиқ тушунилишига муваффақ бўлиш.

5. Ўқувчилар учун қулай бўлган муддатларда уларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятлари даражасини таҳлил этиш.

6. Ўқувчиларни ортиқча зўриқтирмасликка эришиш.

7. Натижаларни таҳлил қилиш жараёнига масъулият билан ёндошиш.

Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини аниқлаш мезонларини татбиқ этишда турли методлардан фойдаланилади.

Маълумки, таълим методларини муайян педагогик шароитга мослигини таъминлаш таълим сифатини ошириш омилларидан ҳисобланади. У ўқувчи эгаллаши зарур бўлган билимларни пухта ўзлаштирилиши, дарс жараёнида шогирд ва устознинг толиқмаслиги ва тежалишида намоён бўлади.

Таълим методининг, асосан, дарс мақсадига кўра белгиланиши барчага аён. Аммо таълим методини белгилашда ўқув материали мазмуни билан уни ўрганувчининг салоҳият даражаси ўртасидаги мувозанат, таълим воситалари кабилар ҳам таъсир этишини назардан қочирмаслик зарур. Аксарият ўқув фанларида аралаш дарс типидан фойдаланилади. Бун-

дай дарсларда ўқувчиларнинг ўқув материални ўзлаштирганлик даражасини аниқлаш янги маълумотни ўрганиш (таянч билимларни бойитиш), ўтилганларни мустаҳкамлаш ва уйга вазифа бериш кабилар кетма-кет кечади. Бундай дарс типидида вақтнинг 50—60 фоизи ўқувчи билимини текширишга сарфланади.

Фақат янги билимларни ўрганиш ёки ўқувчи билимини текшириш ва баҳолашдангина иборат дарслар ҳамон мавжуд. Жумладан, V—IX синфларда аксарият дарсларни янги материални ўрганишга қаратилиб, муайян мавзу ўрганиб бўлингач, асосан, текшириш, назоратга мўлжалланган дарслар ҳам режалаштирилади.

Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда асосий эътибор мазмунга, ўрганилаётган материалларнинг тизимлилигига қаратилмоқда. Бунда ўқувчининг билими, ўрганишга бўлган ҳавасининг сусаймаслигига алоҳида аҳамият берилади. Шу мақсадда «Бугунги мавзунини пухта билган кейинги мавзуларни шубҳасиз ўзлаштиради» ёки «Бу мавзунини дарс давомида ўзлаштириб улгурилса, уй вазифага асло ҳожат қолмайди» сингари даъватлар ўқувчиларни тетиклаштириб, узлуксиз фаоллик таъминланади.

Ўқув материалдан энг асосийларини ўқувчилар тушуниши ва эслаб қолиши дарс муваффақиятли ўтганлигининг биринчи аломатидир. Тушуниб ва эслаб қолинган билимларгина кейинги дарсга «кўприк» бўла олади. Дарс жараёнида ўрганилганларни уйда дарслик ва бошқа дидактик воситалардан фойдаланиб мустақил такрорлаш ҳам шу мақсадни кўзлайди.

Булар замонавий дарс режасида, қолаверса, курсни дарсларга изчил тақсимлашда эътиборда бўлмоғи шарт. Шунингдек, такрорлаш дарсининг аҳамиятини ҳам унутмаслик керак. У умумий ўрта таълим мазмунига хос узвийликнинг тақозо қилувчи, қолаверса, турли сабабларга кўра дарс қолдирган ўқувчиларнинг синф жамоасидан ортда қолмаслигининг кафолатловчи воситадир.

Бир сўз билан айтганда, таълим-тарбия жараёнининг янги педагогик технология ёрдамида оптималлаштирилиши ҳар бир дарс қисмларининг ўзига хослигини таъминловчи бош омилдир. Масалан, географиянинг бошқа ўқув фанларидан фарқли тарзда хилма-хил факт, рақам ва атамалар билан иш кўриши ҳар бир дарс мазмуни ва методларида ўз ифодасини топади. Бунда географик атамалар маъносини аниқлаш учун ўқувчиларга берилган материалларни аниқ саналари билан ёдда сақлаб қолиш талаби кўйилади. Дарҳақиқат, муайян географик қонуниятнинг намоён бўлишини таъминлаш учун ўнлаб ҳодиса, жараёнларга алоқадор бўлган кўплаб миқдор ва сифат кўрсаткичлар ва хилма-хил географик номларга эҳтиёж сезилади. Уларнинг барчасини эслаб қолиш, аввало, ўқувчи руҳий ҳолати ҳамда дидактик нуқтаи назардан шарт эмас. Тўғри, атамалар сифатидаги маълумотлар миқдори ўқув фанлари мазмунида шунчалар кўп ифодаланганки, ўқувчи хотира қуввасини буткул сафарбар қилганда ҳам уларни қамраб ололмайди. Шу боис ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини аниқлаш жараёнида белгиланган мезонларда буни эътиборга олиш лозимлиги назарда тутилди.

Ўқувчиларнинг тушуниши, билиши зарур бўлган билимлар ҳамда эгалланиши, уддалай олиши талаб этиладиган кўникма ва малакалар минимал меъёрини давлат таълим стандарти, жумладан, география таълими стандартида белгилаб қўйилган ва улар тушунча, қонуният, атама, ном ҳамда бирон-бир жойнинг тавсифини туза олиш, ҳодиса, жараёнларни моделлаштира билиш, моделларни ўқий олиш сингариларда ифодаланган. Ўқитувчи дарсликнинг таянч билим ҳамда малака таркиб топишига хизмат қилувчи биринчи даражали аҳамиятга молик материални юқоридагилар асосида ажратади. Ўқитувчи томонидан ажратилган «ўқувчилар билими ва малакаларига бўлган минимал талаблар» рукнидан жой олган барча меъёрлар ўзлаштирилиши шарт бўлган масалалар эканини англатади.

Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий географияси (VIII синф) курсидаги «Ўзбекистон аҳолиси ва меҳнат ресурслари» мавзусида эса аҳоли сонининг ўзгариши, унинг жойлашувига таъсир этувчи омиллар, «меҳнат ресурси» (инсон омили) тушунчаси мамлакат турли ҳудудларининг меҳнат ресурслари билан таъминланиши кабилар асосий билимлар сирасига киради. Мамлакат аҳолисининг миллий таркиби, республиканинг сиёсий-маъмурий бўлинишига хос бўлимлар эса илгари ўрганилган, бинобарин, таянч ўрин эгалловчи мавзулар ҳисобланади. Кўрсатиб ўтилганлар ёрдамида ҳар бир дарсга хос мақсадни аниқлаш шунчаки осон иш эмас ва унга география таълими моҳиятини мукамал билмасдан ёндошиш масъулиятсизликдир.

Янги педагогик технологияга ўтилиши билан ҳар бир дарсда ўқувчи билимини назорат қилишга эҳтиёж қолмаяпти. Давлат таълим стандартлари, баҳолаш рейтинги, тест каби янгича меъёр, мезон ва усулларнинг қўланилиши туфайли ўқувчиларнинг билими ёппасига ҳамда тезкор аниқланмоқда. Курснинг муайян мавзуси ёки бўлими юзасидан ўқувчи билими умумий назоратдан ўтказилиши туфайли вақт тежалмоқда. Бундай имкониятга эришиш шартларидан бири курсни дарслар тизими шаклида режалаштиришдир.

Қуйида бутун курсни тизимли режалаштириш параметрларини тавсия этамиз.

Дарснинг тартиб рақами	Дарс мавзуси	Дарснинг мақсади	Дидактик воситалар	Таълим методи	Амалий иш	Уй вазифаси	Изоҳ

Юқорида таъкидлаганидек, алоҳида дарс мақсадини тўғри белгилаш ўта масъулиятли иш. Унинг қандай ҳал қилиниши орқали ўқитувчи салоҳиятини ва ҳатто, дарс қандай кечишини аниқлаш мумкин. Ўқувчи билимини аниқлашдек бе-самар дарс элементининг ихчамлашуви ҳисобига тежалган

вақт ҳам янги ўқув материални ўрганишга йўналтирилади. Бу ўз навбатида уй вазифаси мазмунини ҳам ўзгартиради.

Энди тарих дарсларида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш кўникмаларини ривожлантириш ҳақида сўз юритсак. Ҳозирги замон таълимининг устувор масалаларидан бири бу атроф-муҳитга мослаша оладиган ва унда ўз ўрнини топадиган шахсни шакллантириш ва тарбиялашдир. Кўйилган ушбу мақсадга фақатгина мустақил фикрлаш кўникмаларига эга бўлган ўқувчигина эришиши мумкин. Тарих фани ҳам она тили, адабиёт, география, тасвирий санъат ўқув фанлари каби ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда катта имкониятларга эга.

Шунинг учун ҳам тарих фани ўқитувчиси ўз фаолиятини ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтириши керак, чунки мустақиллик йилларида тарих ўқув фанининг олдига кўйилган мақсад ва вазифалар тубдан янгиланди. Эндиликда тарих таълими асосини ўқувчиларга интерпретациялашган билимларни тақдим этиш ташкил қилади. Интерпретациялашган билимларни тақдим этиш усули бир қанча афзалликларга эга: муҳокама, мулоҳаза ва мунозаралар орқали тарих мазмунини ўрганиш, далил-даъволарни изоҳлаш, уларга нисбатан ўз фикрларини билдириш мустақил фикрлашнинг пойдеворини ташкил этади. Тарихий ҳодиса ва воқеаларни таҳлил қилиш, бир қанча олимлар қарашлари, фикрлари билан танишиш ўқувчиларнинг онг, фикр ва тасаввури чегараларини кенгайтиради ва такомиллаштиради, чунки ҳар бир назария, фикр, ғоя ва тахмин тўғрисида баҳслашиш мумкин, баҳс жараёнида эса янги ғоя ва фикрлар туғилади, ўқувчи фикрини кўп қиррали (полифоник) қилади. Тарихий воқеа ва ҳодисаларда доимо мунозарали, мавҳум фикрлар бўлади, бу эса тарих ўқитувчиларига ўқувчиларга баҳс ва муҳокама орқали мустақил ва ижодий фикрлаш ҳамда ёндошишга ўргатиш имкониятини яратади.

Дарс жараёнида бундай мустақил фикрлаш тизимини яратиш ўқувчиларда ўқув фанига нисбатан чуқур қизиқишни уйғотади ва дидактик натижани кафолатлайди.

Бу тизим тарих фани дарсларида мавзуларни босқичма-босқич ўтишни осонлаштиради. Биринчи — ахборотли босқич, мақсади — ўқувчиларга асосий фактлар ҳақида маълумот бериш, қийин ва муаммоли масалалар ва саволларни ажратиб олиш, ўтмишда ушбу масалаларга нисбатан олим ва тарихчилар томонидан берилган фикрлар билан таништириш. Мазкур босқичда вербал усулдан фойдаланиш лозим: маъруза, суҳбат ва баҳс элементларига эга бўлган маъруза (имкон қадар видеороликлар иштирокида).

Иккинчи босқич мақсади — ўрганилаётган мавзунинг асосий муаммоли савол ва масалалар мазмунига чуқурроқ кириш ва уларни муҳокама қилиш. Дарслар фаол олиб борилади: мустақил семинар дарслар, конференция дарслар, образли дарслар, диспутлар, дебатлар ва бошқ. Ушбу тарзда дарс ўтиш ўқувчиларнинг ўша даврга ҳаёлан кириб боришларига, тарихий жараённинг ривожланиш анъаналарини тўлиқ тушунишларига ёрдам беради.

Учинчи босқичда кенг тузилма усул орқали мустақил ишларнинг натижалари кўриб чиқилади. Мазкур усулнинг мазмуни ва ғояси ҳар бир тарихий масалага нисбатан икки қарама-қарши фикр ва ёндошувни топиш ҳамда уларни таққослашдан иборатдир.

Ушбу усул доирасида қарама-қаршиликлар танқид сифатида кўрилмайди, унга импрессион образ тарзида ёндошиш талаб этилади ҳамда шу орқали ўқувчи нафақат мавжуд ҳолатларни, балки ушбу икки жиҳат орасидаги баҳолар спектрини ва, умуман, тарихни тўлиқ ва кенгроқ ҳажмда кўришга имкон беради.

Энди мазкур усул орқали эришиш мумкин бўлган натижани кўрамиз — ўрганилаётган мавзунинг асосий муаммосига нисбатан ўқувчининг шахсий муносабати — унинг ин-

теллектуал фаолияти, ижодий тафаккури, мустақил фикр ва қарашлари шаклланади ва аниқланади.

Биринчи босқичда ўқитувчи беришни режалаштирган барча маълумотларни ўқувчилар қабул қила олса, дарс ўз мақсадига эриша олади.

Иккинчи босқич доирасида ўқувчи мустақил ишлайди, кўшимча адабиёт ва қўлланмалардан фойдаланади, маълумотларнинг каттароқ банкини қидиради, бу эса унинг шахсий нуқтаи назарга эга бўлишига ёрдам беради.

Учинчи босқичда кенг майдон ва таркибли усул орқали ўқитувчи ўқувчилар билан биргаликда кўп қиррали тарихий масаланинг асосий, энг муҳим нуқтасини улар орасида фикр алмашиш ва воқеликка баҳо бериш кўникмасини ҳосил қилиш орқали топади. Бу жараёнда ўқувчи ҳақиқатни топиш учун баҳслашиш, муҳокама қилиш, ўз фикрини исботлаш ва ушбу мустақил фикрни ҳимоялашга ўрганиб қолмасдан, балки бошқалар фикрини эшитиш, унга кулоқ солиш ва инобатга олиб, улар билан ҳисоблашишга ўрганади.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини аниқлашнинг қуйидаги йўналишларини келтириб ўтмоқчимиз:

- берилган маълумотларни қабул қилиш ва тушуниш даражаси;
- вазиятларни тўғри, аниқ баҳолай олиши;
- аниқ стратегияни белгилаши;
- муҳим қарорлар қабул қилиш малакаси;
- хулосалаш даражаси;
- берилган билимларнинг ўз ҳаётидаги фойдаланишлик даражасини талқин эга билиши;
- воқеликни кўра билиши.

Дарҳақиқат, ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини аниқлаш мезонлари асосида амалга ошириладиган хатти-ҳаракатлар белгиланиб, ривожланиш учун замин яратилади. Бунда ўрганилаётган мавзунини таҳлил қилиш, ҳодиса ва жа-

раёнларда муҳим белгиларни топиш, таққослаш, умумлаштириш, ҳар бир ҳолатнинг сабаб-оқибат боғланишларини аниқлаш, ўрганилаётган мавзунини амалиётда қўллаш ўз фаолиятларини режалаштириш олиш кўникмасини эгаллашларида муҳимдир. Белгиланган мезонлар асосида аниқлаштирилган вазиятдан келиб чиқиб, амалга ошириладиган ишларни режалаштириш имконияти яратилади.

Ҳар бир жараён таҳлилига асосланган ҳолда муайян мезонлар асосида ишлаш ўқитувчи фаолияти самарадорлигини оширади. Олиб борилган ишларнинг натижалари эса ўқув жараёнини такомиллаштириш имкониятига эга. Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятларини ривожлантиришда мазкур ёндошувлар муҳим дидактик асос бўлиб хизмат қилади.

ТҮРТИНЧИ БҮЛИМ

ЎҚУВЧИЛАРДА МУСТАҚИЛ ФИКРЛАШ САЛОҲИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ЯНГИЧА МОДЕЛИ

XXI асрга келиб ўқув-тарбия жараёнида ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилган тадқиқотлар ўзига хос меъёрлар ва омилларни кашф этишни тақозо этмоқда. Айни вақтда —бу давр талаби ҳисобланади.

Мустақил фикрлаш — бу, бугунги кун талабларидан келиб чиққан вазифаларни муваффақиятли рўёбга чиқаришга имконият яратувчи, ўрганаётган ва бажараётган ишимизни янада чуқурроқ англашимизга ёрдам берувчи ижобий кўникмадир. Мустақил фикрлашнинг қирралари кенг қамровли, муайян воқеликнинг нуқтаи назари билан бойитилган ҳолда амалга ошиб боради. Шундай экан, таълим субъектларининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда мавжуд аспектларининг тутган ўрни муҳим аҳамиятга эга эканлиги билан алоҳида ажралиб туради.

«Аспект» сўзининг луғавий маъноси нуқтаи назар (қирра, жабҳа)ни англатиб, у ўз ўрнида муайян функцияни бажариб, шахс томонидан ўз фаолиятини олиб борган тақдирдагина маълум бир натижага эришиш мумкин эканлигини билдиради. Белгиланган аспектлар сони икки ёки ундан ортиқ қилиб белгилангандагина уларнинг барчаси тўлақонли фаолиятга эга эканлиги қайд этилади. Зеро, бир аспект ишлаган тақдирда ҳам белгиланган натижага эришиб бўлмаслиги амалиётда кўрилган.

Таълим-тарбия жараёнининг аспектлари бевосита ўқув

ишларининг сифат ва самарадорлигига йўналтирилганлиги туфайли у, ўз навбатида, фаолият объектлари ва субъектлари билан уйғунликни талаб этади. Ўқув жараёнида ўқувчида мустақил фикрлашни ривожлантиришнинг асосий масъулияти унга юкланади. Ҳар бир ўқувчида мустақил фикрлаш даражасини аниқлаш олиб бориладиган таълимий ишларни режалаштиришнинг мезони бўлиб хизмат қилади.

Ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш жараёнининг муваффақиятли кечишини таъминлайдиган ҳолатлар қуйидагиларда ўз ифодасини топган:

1. Жараённинг ижтимоий-педагогик жиҳатдан таъминланганлик даражаси.

2. Фаолиятни амалга ошириш учун сифатли дидактик ўқув материалларининг мавжудлиги.

3. Ўқитувчининг ўқувчиларни мустақил фикрлашга йўналтира олиш маҳоратига эгаллиги.

4. Таълим-тарбия жараёнининг узвийлиги ва узлуксизлиги, уйғунлиги.

5. Тизимли фаолиятнинг яратилганлиги (ишлаб чиқилганлиги).

Мазкур шароитлар бир-бирига боғлиқ ҳолда ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш тизимини вужудга келтиради.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг «Жамиятда мустақил фикрловчи, эркин шахсни шакллантирсак, ўзининг қадр-қимматини англайдиган, иродаси бақувват, иймони бутун, ҳаётда аниқ мақсадга эга бўлган инсонларни тарбиялаш имконига эга бўламиз», дейишида чуқур назарий-илмий маъно бор. Шу маънода олганда, инсонни шакллантиришда таълим олдида бир қатор муайян вазифалар қўйилади. Яъни ўқув-тарбия жараёнини ўқувчиларда мустақил фикрлашни ривожлантиришга тўлалигича йўналтириш, ўқитувчиларнинг бу борадаги касбий маҳоратини ошириш, ота-она, маҳалла билан ҳамкорликда тизимли ишлаш кабилар аҳамиятлидир. Ушбу йўналишдаги ишларни амал-

га оширишда ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш аспектларининг ўрни муҳим ҳисобланади.

Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш аспектларининг мақсад, вазифалари, мазмун-моҳиятини тавсифлаб ўтамиз.

Ўқувчилар ижтимоий-педагогик муҳитда шаклланади, ўзидаги ахлоқий хулқ-атвор, илмий нуқтаи назарни ривожлантириб боради. Натижада таълим-тарбия жараёнида ўқувчи ўзи яшаётган муҳит билан ҳамоҳанг тарзда ўз ўрнини белгилаб, уни эгаллашга интилади. Қолаверса, ўқувчи ўз оиласи муҳитидаги имкониятлар даражасида фикрлайди. Нафақат моддий, балки маънавий асосларнинг етарли даражада мавжудлиги бу аснода алоҳида талқин этилади. Ота-онанинг фарзандига нисбатан эътиборлилиги бу борада муҳим мезон бўлиб саналади.

Ўқувчининг ижтимоий жиҳатдан таъминланганлик даражаси дейилганда қуйидагилар назарда тутилади:

- оилада ўқувчиларнинг мустақил фикрлаши учун яратилган шарт-шароитлар;
- ўқувчининг жисмоний жиҳатдан соғломлиги;
- атроф-муҳитдагилар билан муносабатнинг бунёдкорлик ҳолялари асосида таркиб топтирилганлиги;
- педагогик-психологик жиҳатдан соғлом муҳитнинг мавжудлиги;
- ўқувчининг ўз фикрини мустақил баён этиши учун зарур шарт-шароитлар таъминланганлиги.

Ўқувчи мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг дастлабки босқичи, яъни генезиси оила муҳитида шаклланади. Мазкур муҳитда ўқувчиларнинг ҳар бир нарса, воқеа-ҳодисаларга нисбатан қизиқишини инобатга олиш, эътиборсиз қолдирмаслик мақсадга мувофиқ. Чунки эътиборсиз қолдирилган ҳар қандай фикр, ҳаракат ўқувчини соувққонлик, лоқайдлик сари етаклайди. Оилада бола, унинг интилишлари учун яратилган шарт-шароит (шахс сифатида тан олинishi, ўз қизиқишлари бўйича машғулотлар би-

лан банд бўлиши учун имкониятларнинг яратилганлиги, унинг фикри, хулоса, қарорининг тингланиши ва ҳоказо)лар шулар жумласидандир.

Шуни қайд этиш керакки, ўқувчининг жисмоний жиҳатдан соғломлиги унинг оила, мактаб, тенгдошлари ўртасида ўзини эркин ҳис қилиши, фикрини баён этиши, шахсий қарор қабул қилишида муҳим ўрин тутаяди. Шу жиҳатдан жисмоний ривожланишда нуқсонли болаларнинг мустақил фикрлашига алоҳида эътибор ва масъулият талаб этилади. Зеро, бола ўзининг жисмоний ривожланишидаги нуқсонни учун ўзини жамиятдан узоқ тутишга ҳаракат қилмаслиги, ёлғиз ҳис этмаслиги керак. Бу эса ота-она ва педагоглар жамоасидан алоҳида эътиборни тақозо қилади.

Ўқувчи учун оилада, мактабда яратилган педагогик-психологик муҳит мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг муҳим омили ҳисобланади.

Муайян фан йўналиши бўйича илмий маълумотлар умумий ўрта таълим мақсадига асосланган ҳолда ўқувчининг онгига етказилар экан, бу билан унинг фикрлаши учун зарур асос вужудга келади.

Сифатли дидактик ўқув материалларига қуйидагилар киради.

1. Тарихий манбалар.
2. Узвийликни таъминловчи ўқув дастурлари.
3. Қизиқарли дарсликлар.
4. Таълим жараёни учун қўшимча материаллар.

Ўқув материалларида синфлар, фанлар кесимида берилган ахборотларнинг мантиқан бир-бирини инкор этмаслиги, тўлдириши ўқувчида таълим жараёнига нисбатан қизиқиш уйғотади.

Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида тарихий манбаларнинг тутган ўрни катта. Ўқувчиларга дарс жараёнида, машғулотлар давомида тарихий манбалар ҳақида билимлар бериш, улар билан мустақил ишлашни ташкил этиш, ўқиш ёки ўқитиш сифатини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга.

Маълумки, ҳозирги даврда умумий ўрта таълим тизимидаги ўқув фанлари, ундаги ўқув материалларининг кўламини ҳоётда кенг. Шу боис, уларни ўқув жараёнига мазмунан кетма-кетликда татбиқ этиш орқали ўқувчиларнинг фикрлаш салоҳияти ривожлантирилади.

Юқорида қайд этилганидек, ўқув дастурларида фанлар, синфлар кесимида берилган мавзулар, маълумотларнинг такрорийлиги ўқувчилар диққатини ўзига жалб этмайди ёки чарчатади. Худди шу боис, ўқув материалларининг сифатига алоҳида эътибор бериш лозим. Унда ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилган мавзуларнинг мавжудлиги айни муддаодир.

Ўқув дастурларининг сифати бевосита ўқувчининг ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида фикрлаш салоҳиятининг ривожланишига хизмат қилади.

Шу ўринда ўқувчини ўйлаш, изланиш, фикрлашга ундовчи, унинг ёш хусусиятига, қизиқишларига мос келувчи дарсликларнинг яратилиши, амалда қўлланилиши ҳам муҳимдир. Ўқувчиларнинг мустақил ишлаши жараёнида улар учун асосий манба дарслик ҳисобланади. Дарсликларнинг ўқувчи ёш хусусиятига, ўзлаштирган кўникма ва малакаларига мослаштирилиши босқичма-босқич такомиллашиб борадиган таълим-тарбия жараёни учун қулай шароит яратади. Дарсликда мустақил ишлаш учун берилган топшириқларда ўқувчиларни мустақил фикрлашга йўналтира оладиган вазифаларнинг қўйилиши улар ривожланиши учун қулай педагогик муҳит яратади. Айниқса ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида мустақил фикрлашни таркиб топтириш учун катта имконият туғилади. Масалан, адабиёт таълими соҳасидаги дарсликларда асардаги образлар ўқувчи дунёқараши-ни шакллантириши, уни янги маълумотлар, янги қарашлар билан таништириши мумкин. Шунингдек, тарихий воқеа-ҳодисалар динамикаси, география фанида табиий-ижтимоий-иқтисодий мавзуларнинг ёритилиши ўқувчи мустақил фикрлаши учун қулай замин ҳозирлайди.

Таълим жараёнида кўшимча материаллардан фойдаланиш ўқувчилар дунёқарашини кенгайтириб, ўз навбатида, мустақил фикрлашга кўшимча омил сифатида хизмат қилади.

Ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг муҳим воситаларидан бири бўлган сифатли ўқув материаллари — таълим-тарбия жараёнида билиш, изланиш, қизиқиш ҳодисаларини ташкил этиш, шакллантириш учун асосий нуқта ҳисобланади. Зотан, мазкур нуқтадаги мавжуд шарт-шароит, имконият тўлақонли фаолиятга айлансагина ўқувчи мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга ҳисса қўша олади.

Ўқитувчи маҳорати — синф хонасидаги қизгин жараён, илмга интилган ўқувчи нигоҳи, келажакка хизмат қилиши таъминланган сифатли таълимий натижа билан белгиланади. Ўқувчининг синфга, дарс жараёнига мослашуви бевосита ўқитувчига боғлиқ.

Шу ўринда ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқитувчининг ўқувчиларни мустақил фикрлашга йўналтира олиш маҳоратини қуйидагича тавсифлаш мумкин:

а) ўқувчининг мавзуни қабул қилиш ҳолатини кузата олиш имкониятига эгаллиги;

б) мавзу моҳиятига асосланган ҳолда ўқувчилар учун қизиқарли топшириқларни бера олиш лаёқати;

в) дарс жараёнларида муаммоли вазиятларни ярата билиши;

г) ўқувчини мустақил фикрлашга ундовчи таълимий машқларни танлай олиши;

д) таққослаш, қиёслаш имкониятини берувчи материалларнинг тўлиқлиги;

е) муҳокама, баҳс-мунозара жараёнини ташкил эта олиш ва бошқариш маҳорати;

ж) дарсларнинг барча босқичларида ўқувчи фаоллигига эришиш имкониятига эга эканлиги.

Давлат намунавий ўқув дастури асосида ўқитувчи томонидан билимларни кўпроқ беришга интилиши натижасида

ўқувчиларнинг йўналишга тааллуқли фикрлар, қарашлар билан танишиш имконияти чекланади. Шунга кўра, дарс жараёнида ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш масаласи эътибордан четда қолади.

Тажриба-синов ишлари натижалари орқали шу нарса аниқландики, авваллари ўқитувчи асосий маҳоратини мавжуд билимларни беришга қаратганлиги боис ўқувчилар томонидан ўқув материаллари 66–68% ўзлаштирилган. Ўқитувчининг такомиллаштирилган ўқув-тарбия жараёнида уларни мустақил фикрлашга йўналтира олишга оид ишлар олиб борилиши натижасида ўқув дастурларини ўзлаштириш даражаси 72–76% га етди. Бу, ўртача ўсиш 6-8% га ошганлигини тасдиқлайди.

Тажриба-синов натижалари шуни кўрсатадики, мустақил фикрлашга йўналтиришда ўқувчиларнинг қуйидаги жиҳатларига эътиборни қаратиш лозим:

- ёш хусусиятлари;
- ўзлаштириш имкониятлари;
- қизиқишлари;
- эҳтиёжлари;
- тажрибалари;
- хатти-ҳаракатлари;
- ўқув юкламаси.

Ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтириш бўйича ўқитувчининг касбий маҳорати билан таълим-тарбия жараёнининг сифатини ошириш имконияти яратилади.

Таълим-тарбия жараёнининг узвийлиги, узлуксизлиги ва уйғунлигини таъминлаш орқали Давлат таълим стандарти талабларини бажариш учун шарт-шароит яратилади. Белгиланган билим, кўникма ва малакалар кўламини аниқ ҳисоблаш ва улар тақсимотини тўғри амалга ошириш орқали ўқувчиларнинг фанлар йўналишидаги мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш ишлари олиб борилади. Хусусан, география фанида ушбу йўналишдаги ишлар қуйидагича таснифланади.

География ўқув фани бўйича билим, кўникма ва малакалар миқдори

Т/р	Синф	Соат	Билим	Кўникма	Малака	БКМ (жами)	1 соатга ўртача БКМ соня
1	5-синф	34	41	27	18	86	2,5
2	6-синф	68	79	43	30	152	2,2
3	7-синф	68	82	47	36	165	2,4
4	8-синф	68	85	51	37	173	2,5
5	9-синф	68	88	52	39	179	2,7
	ЖАМИ	306	375	220	160	755	2,5

«Табий география бошланғич курси»нинг биосфера мавзудаги билим, кўникма ва малакалар

Синф	Мавзу	Билим	Кўникма	Малака	Ажратилган соат	Мустақил иш учун
5-синф	Биосфера ҳаёт қобиғи	4	2	1	2	20 дақиқа

Мавзудаги ўқув юклама

Т/р	Синф	Билимлар	Кўникмалар	Малака
1	5-синф	1. Биосфера. Ерда ўсимлик, ҳайвонларнинг тарқалишини билиш. 2. Географик қобиқлар. Ер қобиқларининг ўзаро таъсири-ни билиш. 3. Ер юзида организмларнинг ноте-кис тарқалганлиги-ни билиш. 4. Организмларнинг Ер қобиқларига таъ-сири-ни билиш.	1. Ўз ҳудудидаги ўсимликлар ва ҳайвонларнинг номини айтиб бера олиш. 2. Организмлар-нинг Ер қобиқ-ларига таъсири-ни айтиб бера олиш.	1. Ўз ҳудудидаги ҳайвонлар, ҳашаротлар, қушлар, судралиб юрувчилар, сут эмизувчилар рўйхатини (жадвал тар-зида) мустақил туза олиш.
2		Ўқувчилар ўзлашти-риши кўзда тутилган билимлар дарсликда 4 бетдан иборат.	Синфда оғза-ки сўралади.	Мустақил иш дафтаридида бажарилади.

9- синаф "Жаҳон иқтисодий-ижтимоий географияси"нинг "Жаҳон аҳолиси" мавзудаги билим, кўникма ва малакалар

Синаф	Мавзу	Билим	Кўникма	Малака	Ажратилган соат	Мустақил вазифа вақти
9-синаф	Жаҳон аҳолиси	7	4	2	3	20 дақиқа

Мавзудаги ўқув юкламаси

Т/р	Синаф	Билимлар	Кўникмалар	Малакалар
1	9-синаф	<p>1. Жаҳон аҳолиси сони. Аҳолининг кўпайиши тушунчаси. Тугилиш, ўлиш ва табиий ўсиш кўрсаткичларини ўзлаштириш.</p> <p>2. Демографик ўтиш даври. Демографик сиёсат тушунчаларини билиш.</p> <p>3. Аҳолининг жинсий, ёш бўйича, этник (миллий), диний таркибини билиш.</p> <p>4. Жаҳондаги энг йирик тил оилалари, миллатлар, йирик динларни билиш.</p> <p>5. Аҳолининг жойлашиши ва миграциялар (ташқи ва ички миграция). Аҳолининг нотекис жойлашиши ва зичлигини билиш.</p> <p>6. Шаҳар, қишлоқ аҳолиси ва унинг ўсиши. Урбанизация тушунчаси. Унга хос бўлган жиҳатларни эгаллаш.</p>	<p>1. Берилган жадвал асосида тугилиш, ўлиш ва табиий ўсиш коэффициентларини таҳлил қила олиш.</p> <p>2. Айрим давлатлар ва ҳудудлар мисолида миграцион жараёнларни айта олиш.</p> <p>3. Аҳолининг Ер юзида жойлашиши ва зичлигини ўқув атласидан аниқлай олиш.</p> <p>4. Ер юзидаги энг йирик халқларни, уларнинг маданияти ва турмуш тарзидаги хусусиятлар-</p>	<p>1. Маълумотлар асосида шаҳар, мамлакат аҳолисининг табиий ўсиши, зичлигини аниқлаб топиш.</p> <p>2. Статистик маълумотлар асосида берилган шаҳарларнинг урбанизация даражасини топиш.</p>

	7. Урбанизация жараёни ва атроф-муҳит ўртасидаги муносабатларни билиш.	ни айта олиш.	
	2. Ўқувчилар билиши керак бўлган билимлар дарсликда 8 бетдан иборат.	Синфда оғзаки сўралади.	Мустақил иш дафтарида бажарилади.

Тизимли фаолият

Тафаккурни ривожлантиришда тизимли фаолият натижага эришишнинг муҳим шартидир. Фаолиятнинг ҳар бир босқичи ва тадбирларнинг тизимлилиги билан ўқувчига таъсир этиш, уни йўналтириш осон кечади. Айни вақтда таълим жараёнида тизимли фаолият ўқитувчидан юксак маҳоратни талаб этади ва у қуйидаги босқичларда амалга оширилади:

Субъект (ўқувчи)ни кашф этиш босқичи. Бунда ўқувчиларни ўрганиш билан боғлиқ ишлар амалга оширилади. Уни турли сўровномалар, савол-жавоблар асосида ташкил этиш мумкин.

Тизимли фаолиятнинг иккинчи босқичида ҳар бир ўқувчининг мустақил фикрлай олиш имкониятини башорат қилиш билан тахминий амалга оширилиши мўлжалланган вазифалар белгиланади, ижтимоий-гуманитар таълим жараёнининг мазмун-моҳияти ўқувчи шахсини шакллантиришга йўналтирилади.

Тизимли фаолиятнинг учинчи босқичида жараён учун зарур бўлган топшириқлар, вазифалар рўйхати тайёрланиб, амалиётга татбиқ этиш механизми ҳозирланади.

Тизимли фаолиятнинг тўртинчи босқичида жараён (ҳар бир дарсда ёки машғулотда) бошланганидан сўнг ўқувчининг ҳолатига бевосита ҳамоҳанг фаолият амалга оширилади. Уни қисқартириш ёки кенгайтириш айни вазиятга қараб ҳал этилади.

Тизимли фаолиятнинг бешинчи босқичи давомида ўқувчи-

лар фикрлашга йўналтирилади. Ҳар бир фикр тўғри ёки нотўғрилигидан қатъи назар тингланади. Унинг ҳар бир фикри қадрли эканлиги ўқувчига аниқланилади.

Тизимли фаолиятнинг олтинчи босқичида фикрлар тиниқлаштирилиб, ўқувчиларнинг муайян маълумотлар негизида юзага келган фикрлари гуруҳ томонидан сараланади.

Тизимли фаолиятнинг еттинчи босқичида ўқувчиларнинг мустақил қарорлар қабул қилиш имкониятлари аниқланиб, таҳлил этилади, унга ундовчи жараёнлар ташкил қилинади. Қабул қилинган қарор вақти келиб ўзгариши ва бу тушкунликка сабаб бўлмаслиги эслатилиб, ўқувчига йўлланма берилади.

Тизимли фаолиятнинг саккизинчи босқичи хулоса чиқаришдан иборат бўлиб, ўқитувчи кейинги фаолиятни ташкил этиш борасидаги материалларга эга. Ҳар бир жиҳат таҳлил этилган ҳолда ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш модуллари ишлаб чиқилади.

Ўқувчида мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг муҳим аспектларидан бири бўлган тизимли фаолиятга дахлдор ҳар бир босқичнинг ўзига хос жиҳатлари очилиши туфайли уни мустақил фикрлашга йўналтириш юзасидан ўқитувчи олиб борадиган дидактик ишлар, таълим оловчи бажарадиган вазифалар белгилаб олинади.

Ушбу аспектларни тизимли тарзда амалиётга татбиқ этиш орқали олиб борилган тажриба-синов ишлари якуний натижаларига кўра, ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятлари 2000—2009 йиллар ҳисобига 15—16% га ошганлиги тасдиқланди. Тажриба-синов жараёнида иштирок этган ўқитувчиларнинг, хусусан, Андижон вилоятининг Балиқчи, Андижон, Жалақудуқ; Самарқанд вилоятининг Нарпай, Ургут; Тошкент шаҳрининг Учтепа, Собир Раҳимов туманларидаги умумтаълим мактабларининг 520 нафар педагог ходимларида ўқувчилар мустақил фикрлаш жараёнини ташкил этиш ва уни ривожлантиришга нисбатан муно-

сабатлари ижобий томонга ўзгарди. Хусусан, ўқув-тарбия жараёнини ташкил этиш, ўқувчиларнинг дарс жараёнида фаол иштироки, машғулотлар узвийлигини таъминлаш ва бошқаларда акс этди.

Бу тажриба-синов жараёнларининг бошланиши ва якунидаги натижалар саволнома ёрдамида таҳлил этилди.

Тажриба-синов бошлангунга қадар саволномадан Самарқанд вилояти 182 нафар иштирокчиларидан 21%, Андижон вилоятининг 126 нафар иштирокчиларидан 18%, Тошкент шаҳрининг 212 нафар иштирокчиларидан 32% дан ижобий жавоб олишга муваффақ бўлинди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш аспектларини белгилаш ва унинг амалиётдаги фаолиятини йўлга қўйиш орқали уларни мустақил фикрлашга йўналтириш борасидаги ўқитувчиларнинг билим маҳоратини тажриба-синов майдончаларида ўртача 15-16%га оширишга эришилди. Бу билан ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш борасидаги ишларнинг асоси яратилди.

Таълим субъектларининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш аспектлари мукамал даражада ишлаган тақдирда мустақил фикрловчи, кенг дунёқараши ва ўзининг шахсий фикрига эга бўлган жамият аъзолари кўпаяди.

Ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳияти аспектларининг мавжудлиги туфайли ўқув жараёнининг сифати оша бориши, мазмунан бойитилиши юзага келади. Ижтимоий-педагогик омилларнинг мавжудлиги ҳар қандай вазиятда ўзгаришларга ундайдиган барча жиҳатларига кўра, жараён мазмунини ошириши билан аҳамиятлидир. Ўқув-тарбия жараёнига нисбатан ўқитувчининг шахсий ёндошувида турли фикрларнинг вужудга келиши табиийдир. Ҳар бир ўқувчининг мустақил фикрлаши атроф-муҳитдаги шарт-шароит юзага келтирган имконият билан ривожланиб боради. Ўқувчининг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш

аспектлари қуйидагилар ёрдамида таълим-тарбия жараёнига самарали таъсир этади.

1. Ўқувчининг мустақил фикрлаши учун яратилган ҳам объектив, ҳам субъектив шарт-шароитлар орқали.

2. Ўқитиш услубларининг мустақил фикрлашга йўналтирилганлиги туфайли.

3. Ташкил этилган педагогик чора-тадбирларнинг таълим мазмунини такомиллаштиришга йўналтирилганлиги асосида.

4. Ўқув-билув жараёнида ўқувчилар ўзлаштириш сифатининг моҳияти ошганлиги сабабли.

5. Ўқувчиларнинг ривожланишига бўлган ижтимоий буюртмага мос шахснинг тайёргарлик даражаси билан.

6. Дидактик аҳамиятга молик материаллар захираси бойи-ганлиги сабабли.

Аспектларнинг узвий фаолиятини таъминлаш муаммоси ўзига хос талабларга риоя қилишни тақозо этади. Мазкур талаблар ўқитувчи, ота-она ва ўқувчи фаолиятининг бир бутунлигини талаб қилади. Пировард натижада ўқув жараёнини самарали воситалар асосида такомиллаштириш, мазмунан бойитишга эришилади.

Фан-техника тараққиёти ҳамда таълим мақсадлари бойи-шига ҳамоҳанг равишда ўқитиш жараёнининг ташкилий шакллари ва методлари ҳам ўзгаради. Зотан, ҳар қандай педагогик технология ўқув жараёнининг янги модели сифатида намоён бўлади.

Педагогика фани ўқувчи билан ўқитувчининг таълим жараёнида ҳамкорликдаги фаолиятини таъминлашга, таълим олувчининг эркин фикрлашга ҳамда ижодий қобилиятини ривожлантиришга йўналтирилган ўқитиш тизимини ташкил этишни назарда тутган ҳолда шахсни шакллантиришга мўлжалланган янги педагогик технологияларни амалиётга жорий қилмоқда. Ҳар қандай педагогик технология ёки унинг таркибий қисмлари, хоҳ таълим мазмуни, хоҳ ўқув дастури ёки дарслик орқали татбиқ этилишидан қатъи

назар, ўқитувчи ушбу технологиядан ўқувчининг ижодий мустақил фаолиятини жадал ривожлантиришга эриша олгандагина таълим жараёни шахснинг шаклланишига самарали таъсир кўрсата олади (96, 60–63).

Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг шакллари асосида ўқитувчи дарсда ўз олдига қўйган мақсадига эришиш учун имкониятлар яратади. Ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш ҳар бир дарсда қўлланиладиган ўқитиш шаклларида намоён бўлади. Жумладан, улар «Анъанавий» ва «Ноанъанавий» шаклда бўлади.

Анъанавий шаклда ўқувчи таълим жараёнида берилган маълумотлардан келиб чиққан ҳолда мавзунинг назарий жиҳатдан ўзлаштиришга қаратилади. Ноанъанавий шаклда эса ўқувчи ҳар бир мавзу ва унга доир воқеа-ҳодисаларга нисбатан мустақил ёндошган ҳолда ўз дунёқарашига биноан фикрини баён этади. Олинган назарий билимларни амалиётда қўллаш кўникмаси шу тариқа ривожлантириб борилади.

Шунингдек, ўқувчилар ёш психологиясининг ўзига хос хусусиятларини инобатга олган ҳолда ўлкашунослик топшириқларини изчил равишда мураккаблаштириб бориш, машғулотларнинг гуруҳли ҳамда яқка тартибдаги шакллари оғли тарзда мувофиқлаштириш — бу соҳадаги асосий ишлардан бири ҳисобланади.

Ўқувчиларда ўсмирлик ёшида фаол, мустақил, ижодий билишга эҳтиёж пайдо бўлади, уларнинг ташаббускорлик ва ижодкорликларини рағбатлантирувчи турли фаолият шакллари мавжуд назарий қоидаларни амалга ошириш имконини беради.

Ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг воситалари таълим жараёни самарадорлигини оширишнинг омилидир. Дарсда қўлланилган турли воситалар ўқувчи дунёқарашининг кенгайишига, ижодкорлик, ташаббускорлик ва билимдонлик хусусиятларининг шаклланишига асос бўлиб хизмат қилади.

Ижодий сўзлар, чизма ва ҳаракатлар воситасида янги фояларни айта билиш, янги моделлар ва алоқаларни яратиш мия имкониятларидан тўлиқроқ фойдаланишни талаб қилади. Ахборот коммуникация технологиялари, электрон слайд, электрон дарслик, таянч воситалар орқали ўтилган дарслар ўқувчиларга янги билимларни эгаллашига ёрдам бериш билан бир қаторда хотирасида доимий сақланиб қолиш ва назарий билимларни амалиётда қўллаш имконини беради. Кўргазмали қуроллар, макетлар, тарихий воқеа ва жараёнларни акс эттирувчи тасвирлар, паннолар, муляжлар орқали ўқувчилар ўтилаётган мавзунини яхши ўзлаштиради.

Ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг шакл ва воситалари билан бир қаторда методларининг ҳам ўзига хос ўрни мавжуд эканлигини таъкидлаб ўтиш лозим. Зеро, танланган метод орқали жараённинг сифати кафолатланади.

Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга оид методларни қуйидагича тавсифлаш мумкин.

Маъруза методи.

Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг асосий методларидан бири бўлиб, бунда ёритилаётган мавзунини маълумотлар орқали, асосланган далил ва таҳлиллар асосида ўқувчинини мустақил фикрлашга ундайди. Шунингдек, уларнинг ўзларида назарий билимларни ошириш учун ҳар қандай мураккаб мавзуларни ўзлаштириш имкониятини тайёрлайди.

Баҳс-мунозара методи.

Бунда ўқувчилар маълум бир мавзулар юзасидан ўз фикрларини ҳимоя қилишга интилади, шахсий қарашларини намоён этади. Ҳар қандай жараёнда уларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда ушбу методнинг ўрни муҳим ҳисобланади. Шу билан бир қаторда, бу жараён

ёнда ўқувчилар ўзгалар фикрини тинглаш, қадрлаш, баҳолаш, кузатиш, таҳлил қилиш, таққослаш ва қарор қабул қилиш кўникмаларини эгаллай боради.

Кичик гуруҳларда ишлаш методи.

Ўқувчилар гуруҳларда турли йўналишлардаги вазифаларни бажаради. Бунда улар ўзларидаги муайян тажриба ва кўникмаларга асосланган ҳолда жараёнга ёндошади. Улар гуруҳ ичида ўз фикрларини бемалол баён этади ва мулоҳазаларини исботлашга ҳаракат қилади.

Лойиҳалаш методи.

Ўқитувчи томонидан берилган топшириқлар асосида ўқувчилар турли йўналишлардаги фаолият турларини амалга оширишни режалаштиради. Шу аснода билиш фаолиятини режалаштира олиш кўникмаси уларда мустақил тарзда шакллантирилади. Масалан: ишлаб чиқаришни ҳудудий ташкил этиш, ташқи иқтисодий алоқалар каби мавзулардаги мустақил таълимий ишлар бунга мисол бўла олади.

Муаммоли ўқитиш методи.

Ўқувчилар турли хил муаммоли вазиятлар моҳиятига кириш, улар ечимини топиш учун воситалар танлашга йўналтирилади. Шунингдек, муаммоли вазиятларни турли хил кўринишларда (компьютер, телевизор орқали кўрсатиш) намоиш қилиш орқали ҳам уларда муаммоларни мустақил ечиш кўникмаси такомиллаштирилади.

Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришда алоҳида ўринга эга бўлган мазкур метод улар билан ишлашда муҳим аҳамиятга эга. Бинобарин, ўқувчиларнинг ижодкорлик, изланувчанлик, бунёдкорлик ва кашфиётчилик сифатлари уларнинг мустақил фикрлашини оширади.

Айнан тадқиқот давомида амалиётга татбиқ этилган ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчи мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш шакллари, восита ва методларининг самарадорлигини аниқлашга муваффақ

бўлди. Бунинг учун ижтимоий-гуманитар ўқув фанлари қам-
ровида Андижон, Самарқанд вилоятлари ва Тошкент шаҳ-
рининг 520 нафар ўқитувчиларидан «Ўқувчиларнинг мус-
тақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш амалиётида
қўлланилаётган дидактик феноменларни аниқлаш юзаси-
дан сўровнома» ўтказиш жараёни таҳлил этилди.

Ўтказилган сўровнома натижалари шуни тасдиқлайдики,
ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқитувчилар учун
ўқув-методик материалларни тайёрлаш ва уни амалиётга тағ-
биқ этиш ўз самарасини берди.

Шунингдек, мазкур йўналишдаги ишларни ўқувчилар-
нинг ёш хусусиятларига мослаштириш орқали уларнинг
фикрлаш салоҳияти, ёшига оид қарашларини эътиборга олиш
натижасида уларда мустақил фикрлаш билан бир қаторда
маънавий дунёқарашни шакллантириш, ривожлантириш
мумкин.

Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривож-
лантиришда очиқ ҳисобот дарслари муҳим аҳамиятга эга. Биз
тажриба-синов ишлари давомида очиқ ҳисобот дарсларини
ҳам ташкил этдик. Уларнинг анъанавий очиқ дарслардан
фарқи — бунда ўқитувчининг ўқувчиларни мустақил фикр-
лашга йўналтириш борасида олиб бораётган ишлари юзаси-
дан жамоатчилик олдидаги сарҳисоби тингланади. Бу дарс-
ларнинг афзаллиги шундаки, педагогик жиҳатдан ўқитув-
чиларни ўз устида ишлаш, касб маҳоратини намоён қилиш,
дидактик билимдонлик, ўқув жараёнига технологик ёндо-
ша олиш, ўқувчининг мустақил фикрлаш фаолиятини таш-
кил қила билиш даражаси намоён бўлади. Ўқувчига эса ҳар
қандай шароитда ўз фикрини мустақил баён эта билиш,
ўзини тутиш, билимдонлик, ижодкорлик, нутқи равонли-
гини намоён қилиш учун имконият яратилади. Ташкилий
жиҳатдан эса унинг натижаларига асосланган ҳолда махсус
комиссия томонидан ўқитувчиларга устама ҳақ белгилаш
учун имконият вужудга келади. Ижтимоий-гуманитар йўна-

лишдаги фан ўқитувчилари томонидан ташкил этилган очиқ ҳисобот дарслари қуйидаги тартибда ўтказилди:

1. Умумтаълим муассасалари режаси асосида ҳар бир чорак якуни бўйича.

2. Ўқитувчилар ташаббуси билан холисона ташқи назорат учун.

Очиқ ҳисобот дарсларида:

а) дарсларни мақсадли ташкил қилинишига;

б) ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга;

в) дарсларда мактаб, оила, маҳалла аъзоларининг иштирок этишига;

г) дарсларда ўқитишнинг самарали шакллари, воситалари ва методларидан фойдаланишга аҳамият берилди.

Шу мақсадлардан келиб чиққан ҳолда тадқиқот давомида Самарқанд вилояти Самарқанд шаҳри, Нарпай, Жомбой, Қўшрабат, Ургут, Андижон вилоятининг Балиқчи, Андижон, Жарқўрғон туманларида 140 та умумтаълим муассасаларида «Очиқ ҳисобот дарслари» тажриба-синовдан ўтказилди.

Очиқ ҳисобот дарсларида ҳар чоракда ва фанлар кесимида холисона ташқи назорат ишлари амалга оширилиши йўлга қўйилди. Тажриба-синов натижаларига кўра, унга нисбатан кенг жамоатчиликнинг муносабати ижобий эканлиги аён бўлди. Ўқувчиларнинг фанларга қизиқиши ортиб, ўтган йилларга нисбатан тажриба-синов ўтказилган таълим муассасаларида уларнинг билим сифати 12,7 %га кўтарилганлиги таъкидланди. Фанлар кесимида ижтимоий-гуманитар ўқув фанлардан умумтаълим муассасаларида ўқитиладиган бошқа фанларга нисбатан йиллик натижалар бўйича 16 фоизга юқори кўрсаткич олинди.

Шунингдек, аниқланган камчиликларни бартараф этиш мақсадида ижтимоий-гуманитар фанлардан ўқув материалларининг моделлаштирилган технологиялари, ўқувчиларда

мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилган ўқув моделлари, таълим технологиялари ишлаб чиқилди. Хусусан, ушбу тавсияларда ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг шакллари, восита ва методларига кенг ўрин ажратилди.

Бу борадаги ишларнинг амалиётдаги ифодасини ўрганишда, натижаларни таҳлил этишда асосий воситалардан бири — дарс таҳлилларидир. Дарс таҳлиллари кўриб чиқилганда, кўп йиллар давомида ўтказилган мониторинг натижаларидан аён бўлмоқдаки, мактаб раҳбарлари томонидан ўқитувчиларнинг дарс таҳлилларига етарлича эътибор қаратилмаган. Ўқитувчи кўп ҳолларда шахсий тажрибасига таяниб, дарсларга юзаки қараб, қўшимча адабиёт ва интернет материалларидан фойдаланмай синфга кирган. Шу боис, халқ таълими ходимларининг август кенгашлари ва фан шуъбалари йиғилишларида ўқув жараёнининг мазмунини такомиллаштириш мақсадида ҳар чоракда барча ўқитувчиларнинг **очиқ ҳисобот дарсларини** ўтказиш бўйича кўрсатмалар берилган. Мазкур дарсларда ўқитувчилар нафақат касбий маҳоратларини кўрсатиши, балки ўқувчиларнинг чорак давомидаги дарс мавзуларини қанчалик ўзлаштириб олганликлари ҳамда уларнинг фаол иштирокини таъминлаши кўзда тутилган. Аксарият фанларнинг ўқув дастурларида чораклар бўйича умумлаштирувчи, такрорлаш, яқунловчи дарслар учун махсус соатлар ажратилган. Зотан, **очиқ ҳисобот дарсларини** эса ўқув режаси доирасида ташкил этиш мумкин.

Ўқув йилининг биринчи чорагида ўқитувчиларга йўналиш бериш мақсадида Самарқанд вилоятининг таянч мактаблари ўқитувчилари томонидан 23 та ўқув фанидан **очиқ ҳисобот дарслари** ташкил қилинди. Уларнинг дарс ишланмалари кўпайтирилиб, туман мактабларига етказилди. Эндиликда ўқитувчиларнинг **очиқ ҳисобот дарсларини** ўтқа-

зиш тартиби ишлаб чиқилиб, ҳар бир таълим муассасаларига етказилган. Чорак якунида ўтказилаётган бундай дарсларга ота-оналар, васийлик ва ҳомийлик кенгашлари аъзолари ҳам жалб қилинмоқда. Келгусида мазкур типдаги дарсларни такомиллаштириш, сифатини ошириш ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш учун кенг имконият яратади.

Ўқитувчилар, биринчи навбатда, ёш мутахассисларга амалий ёрдам кўрсатиш учун педагог ходимларнинг малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш институтларини ҳам ушбу жараён таҳлили ва уни такомиллаштиришга мақсадли жалб этиш режалаштирилди. Хусусан, жойлардан олинган таклифлар ва илмий-педагогик тавсиялар асосида малака ошириш курсларига келган ўқитувчилар курс якунида реферат билан биргаликда очиқ ҳисобот дарс ишланмаларини тайёрлаб, шу асосда амалиёт дарси ўтиб беришлари йўлга қўйилди.

Туман халқ таълими бўлимларида очиқ дарс ишланмалари ва уларнинг якунлари бўйича ҳисоботларни умумлаштириб бориш тажрибаси қўлланилмоқда. Навбатдаги вазифа — дарслар давомида ўқувчиларнинг эгаллаган билим даражалари ва мустақил фикрлаш динамикаси натижаларини таҳлил қилиш, уларда мустақил фикрлаш кўникмаларини ривожлантиришдаги бўшлиқни ҳисобга олган ҳолда бу соҳада самарадорликни таъминлаш учун бир қатор педагогик чоратадбирларни амалга ошириш зарур.

Самарқанд, Андижон вилоятларидаги барча умумтаълим мактабларида биринчи чорак якуни бўйича ота-оналар йиғилишларида очиқ ҳисобот дарслари муҳокама қилинганлиги, васийлик кенгаши хулосалари мавжудлиги кўриб чиқилди. Ота-оналарни «Очиқ ҳисобот дарс»ларига жалб этишдан мақсад — фарзандларининг билим олиш жараёнини кузатиш, мустақил фикрлаш кўникмаларини ривожлантиришга улар эътиборини жалб этишдан иборатдир.

Ушбу «Очиқ ҳисобот дарслари»нинг якунлари фанлар бўйича услубий бирлашмалар йиғилишларида муҳокама қилиниши билан чекланган, дарс таҳлилларида ўқувчилар томонидан ўзлаштирилмаган билим, кўникма ва малакалар аниқ кўрсатиб берилмаган, уларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш тўғрисида тавсиялар ишлаб чиқилмаган, мактаб раҳбарлари томонидан «Очиқ ҳисобот дарслари» старли даражада таҳлил қилинмаган ҳолатлар мавжуд.

Тавсия этилаётган дарс ишланмаларида кўпроқ қўшимча материал беришга ҳаракат қилинади. Чунки дарсликдаги машқларни бажариш усуллари унинг шартида ва топшириқларида аниқ кўрсатилган. Машғулотларни ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг шакллари, восита ва методларидан фойдаланиб ташкил этиш йўллари ҳақида фикр юритилган.

Дарс ишланмаларининг мазмуни қуйидаги таркибий қисмлардан иборат.

1. Дарснинг мақсади. Бунда ўрганилаётган мавзу бўйича назарий билим, амалий кўникма ва малака ҳосил қилиш, шунингдек, дарснинг тарбиявий ва ривожлантирувчи мақсадлари назарда тутилган.

2. Дарснинг жиҳози. Машғулотларнинг кўргазмали қўлланмалар, тарқатма дидактик материаллар, турли жадвал ва лавҳалар, техника воситалари ва бошқалардан фойдаланиб ташкил этилиши дарс самарадорлигини оширади, ўқувчиларнинг ушбу фанни ўрганишга бўлган қизиқишлари ва мустақил фикрлаш салоҳиятларини кенгайтиради. Шумайнода, дарс мавзусига мос ҳолда қандай кўрсатмали воситалардан фойдаланиш бўйича тавсиялар берилган.

3. Асосий тушунча ва атамалар. Дарсда ўзлаштирилиши ва фикр юритилиши назарда тутилган тушунча ва атамалар қайд этилган.

4. Дарснинг режаси. 45 дақиқалик машғулотнинг изчил

режаси берилган. Дарснинг кириш, асосий ва якуний қисмида қандай амалларни бажариш, қайси иш турларидан фойдаланиш тартиби кўрсатилган.

5. Дарснинг бориши. Бу қисмда дарс режасида акс этган бандлар тафсилоти ёритилган.

Ҳар бир дарс режасида «Мустаҳкамлаш» ҳамда «Дарс якуни ва уй вазифалари» банди такрорланади. Бироқ дарс ишланмаларида машғулотнинг мустаҳкамлаш қисмини қандай ташкил этиш йўллари алоҳида ёритилмаган. Чунки дарсликда ҳар бир мавзунинг муҳокамаси учун савол ва топшириқлар берилган. Уйга бериладиган вазифа ҳам аниқ кўрсатилган.

Ўқув фани бўйича уйга бериладиган вазифа дарс жараёнида ўзлаштирилган билим ва кўникмаларни мустаҳкамлаш, такрорлаш имконини берувчи таълим воситаси ҳисобланиб, ўқувчиларда ижро интизомини таркиб топтиради.

Уй вазифаси таҳлилини қандай шаклда ва қачон ўтказиш ўрганилаётган мавзу хусусиятидан келиб чиқиб белгиланади. Шунга кўра, уй вазифаси таҳлили масаласи хусусида ҳар бир дарсда махсус тўхталмадик. Уй вазифасини сўрашни ташкил этиш усули ўқитувчи ихтиёрида бўлиб, унинг изчиллигини таъминлашга ўқувчиларга берилган топшириққа масъулият билан ёндошиш ҳиссини тарбиялаш нуқтаи назаридан қаралади.

Дарс жараёнида ўқувчилар фаолиятини рағбатлантириш, тўғри баҳолаш ҳам таълим самарадорлигини оширишга хизмат қилувчи омиллардан ҳисобланади.

Таълим самарадорлигини оширишда ўқитиш шакллари, восита ва методларининг тўғри танланиши ҳам асосий вазифалардандир. Ижтимоий-гуманитар йўналишдаги фанларнинг ўзига хос таълим усуллари мавжуд. Ўрганилаётган мавзу хусусиятига мос ҳолда ўқитиш усулининг танланиши ўқитувчининг касбий маҳоратига боғлиқ. Дарс ишланмаларида замонавий таълимнинг интерфаол усулларида фойдаланишга ҳаракат қилинди, муаммоли вазиятлар яратилиб, ўқув-

чиларнинг мустақил, ижодий фикрлаш кўникмаларини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилди.

Ҳар бир дарс машғулоти таълимий, тарбиявий ва ривожлантирувчи мақсадни амалга оширишни назарда тутар экан, кўп ўринларда ўқувчиларга меҳнатга муносабат, меҳнатсеварлик ғояларини сингдириш масаласига эътибор қаратилдики, зеро, барча инсоний фазилатларни шакллантириш замирида меҳнат ётади. Дарсликда берилган назарий билим ва амалий топшириқлар ўқувчиларнинг ижодий меҳнат қилишларига йўналтирилган. Ўқувчи ўзи меҳнат қилиб, изланиб топган ечимни, хулосаси унинг мулкига айланади. Шу нуқтаи назардан қараганда ўқувчиларнинг мустақил ва ижодий ишларига кенг ўрин берилди. Бунда уларнинг мустақил фикрлари, ҳар бир жараёнга нисбатан муносабатлари шаклланиши, муаммоларни мустақил ечиш кўникмаси ҳосил бўлиши ўқув сифатининг ошишига олиб келади.

Амалга оширилган тажриба-синов ишларида амалиётга татбиқ этилган методик рисолалар, ўқитишнинг самарали технологиялари асосида ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳияти ривожланишининг ортишига эришилди.

Шу билан бир қаторда ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг самарали жиҳатларидан бири — бу, улардаги маънавий баркамолликнинг, тафаккур тарзининг кенгайиши баробарида тараққиёт учун муносиб ҳисса қўша биладиган ёшларнинг шаклланишидир. Шу асосга кўра, мазкур тадқиқот олдига ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг педагогик асосларини тадқиқ қилиш вазифаси қўйилди. Бу борада ижтимоий-гуманитар йўналишидаги фанлар нафақат ўқувчилар балки бутун миллат вакиллари учун ҳам миллий онг, дунёқараш, тафаккур ва миллий руҳ, миллий ахлоқ, муомала ҳамда мулоқот маданиятини шакллантиришда муҳим; мазкур фанлар ўқувчилар учун воқеликдаги ҳар бир жараённи ўз нуқтаи назари билан таҳ-

лил эта олиш, амалиётда турли вазиятларни яратиш, муаммоларни ечиш йўларини мустақил белгиловчи ўзига хос имкониятлари билан ажралиб туради.

Тадқиқотимизда ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг формула ифодаси шаклланди:

ЎМФСР – ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш.

БТИ – билим, тажриба, имконият.

ФТС – фаолият, татбиқ этиш, самарадорлик.

ЎМФСР = БТИ + ФТС.

Қоида: Ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш улар томонидан эгалланган билим, орттирилган тажриба ва мавжуд имкониятларни фаолиятга татбиқ этилиш самарадорлигига тенг.

Ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш модели қуйидагиларни асослашга имкон беради:

а) ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш орқали ўқув материалларини тўлақонли ўзлаштиришга эришилади;

б) ўқувчининг ўз фаолиятига нисбатан талабчанлиги ошади;

в) ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида унинг мавжуд ўқув-методик адабиётлар билан кўпроқ ишлашга иштиёқи ортади;

г) таълим натижасининг сифати янада кўтарилади.

Олинган натижалардан амалиётда фойдаланиш.

Тадқиқот давомида тўпланган натижалар, яъни ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини аниқлаш мезони, ривожлантиришнинг педагогик, психологик омиллари, таълим-тарбия жараёнида қўлланилиши мақсадга мувофиқ бўлган шакллар, восита ва методлардан амалиётда қуйидагича фойдаланиш мумкин:

• умумий ўрта таълим мактабларидаги ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитиш жараёнида;

- дарсдан ташқари машғулотларда;
- педагогларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш институтларида;
- педагоглар тайёрловчи барча олий ўқув юртлирида;
- ўқув дастурлари тузишда, маъруза матнларини тайёрлашда;

Хулоса қилиб айтганда, ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг шакллари, восита ва методларидан самарали фойдаланиш орқали тизимдаги ишлар сифатини ошириш мумкин. Бу борада ўқитувчиларни ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилган самарали шакллари, восита ва методлари билан мунтазам қуроллантириб бориш заруратини аниқлаган ҳолда, мазкур йўналишдаги имкониятларини кенгайтиришга муваффақ бўлинди.

Хусусан, ҳудудлардаги ўқитувчиларни мазкур йўналишдаги методик тавсиялар, илмий-методик жиҳатдан асосланган намунавий дарс ишланмалари билан таъминлаш ишлари ташкиллаштирилди.

ХУЛОСА

Мустақилликнинг илк йиллариданоқ таълим жараёнининг сифат ва самарадорлигини оширишга, ўсиб келаётган ёш авлодни ўз мустақил фикрига эга бўлиши, баркамол инсон сифатида тарбиялашга ҳукуратимиз томонидан алоҳида эътибор қаратилди. Мазкур йўналишда таълим соҳасида олиб борилаётган ислохотлар ўзининг кенг кўламлилиги, узвийлиги, энг муҳими, ўқувчи шахсини ривожлантиришга йўналтирилганлиги билан алоҳида аҳамият касб этади.

Шу мақсадда ўқув материаллари таркибида бир қатор ўзгаришлар амалга оширилди. Бундай янгиланиш, ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг педагогик асосларини тадқиқ қилиш эҳтиёжини вужудга келтирди. Ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг педагогик ва психологик омиллари аниқланди.

Таълим мазмунини бойитиш мақсадида қатор ўқув-методик адабиётлар мажмуи тубдан янгиланди. Эскириб қолган, бугунги кун эҳтиёжларига жавоб бермаётган ўқитишнинг турли технологияларидан воз кечилиб, натижаси кафолатланган замонавий ўқитиш усулари, шакллари ва воситалари татбиқ этилди.

Шу ўринда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг «Юксак маънавият — енгилмас куч» асарида: «Таъбир жоиз бўлса, айтиш мумкинки, бугунги замонда **мафкура полигонлари ядро полигонларидан ҳам кўпроқ кучга эга.** Бу масаланинг кишини доимо огоҳ бўлишига ундовчи томони шундаки, агар ҳарбий, иқтисодий, сиёсий тазйиқ бўлса, буни сезиш, кўриш, олдини олиш мумкин, аммо мафкуравий тазйиқни, унинг таъсири ва оқибатларини тезда илғаб етиш ниҳоятда қийин.

Мана шундай вазиятда одам ўз мустақил фикрига, замонлар синовидан ўтган ҳаётий-миллий қадриятларга, соф-

лом негизда шаклланган дунёқараш ва мустаҳкам иродага эга бўлмаса, ҳар турли маънавий таҳдидларга, уларнинг гоҳ ошкора, гоҳ пинҳона кўринишдаги таъсирига бардош бериши амримаҳол», дея қайд этган фикрларига таяниб иш кўриш мақсадга мувофиқ (9, 113). Дарҳақиқат, бугунги кунда, ушбу жараёнда ўз мустақил фикрлаш салоҳиятига эга бўлмай туриб, ўқувчини нафақат ўқув материалларини ўзлаштиришга, балки жамиятда ўз ўрнини топишига ҳам қийналиши табиийдир. Бунда тадқиқ қилинган ўзига хос жараёнлар, белгиланган йўналишлар ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга ўз ҳиссасини қўшади.

Мамлакатнинг ривожланишида мустақил фикрлаш салоҳиятига эга бўлган фуқаролари кўпроқ фаоллик кўрсатади. Шунини ҳисобга олган ҳолда жаҳон ва миллий педагогика-мизда шахснинг фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш муаммоларига бағишланган изланишлар амалга оширилди ва бу соҳада муайян ютуқларга эришилди.

Худди шу асосга таянган ҳолда:

а) ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида амалдаги ўқув материаллари мазмунан такомиллаштирилди;

б) ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятининг ривожланганлик даражаси муайян мезонлар асосида текширилди;

в) таълим жараёнида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг мавжуд ҳолати ўрганилди ва шу асосда ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилган назарий ёндошувлар, тамойиллар ва йўналишлар аниқланди;

г) ўқитишнинг самарали йўллари орқали ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга салбий таъсир кўрсатадиган ҳолатлар бартараф этилди.

Ўтказилган тадқиқотлар ва уларнинг натижалари қўйилган тадқиқот фаразларини тўла тасдиқлади ҳамда қуйидагича хулоса чиқаришга имкон яратди.

1. Педагогик тадқиқотлардан чиқарилган назарий ва илмий-амалий хулосаларни амалиётга жорий этиш ҳамда педагогик муҳитга мувофиқлаштиришга эришилди.

2. Ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг педагогик асосларини белгилаш муаммолар ечими мавжуд эканлигини исботлади.

3. Тажриба-синов ишларида қатнашган респондент-ўқувчиларнинг ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш кўрсаткичи 6,2 фоизга ошиши таъминланди.

4. Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилган дидактик имкониятлар илмий жиҳатдан асосланди.

5. Ижтимоий-гуманитар таълим жараёни сифатини оширишнинг педагогик-психологик йўналишлари белгиланди.

6. Ўқувчиларда мустақил фикрлаш кўникмаларининг мавжуд даражаси аниқланди, педагогик-психологик жиҳатдан таҳлил этилди ва уни ривожлантириш йўллари, усул ва воситалари, шакл ва методлари кўрсатилди.

7. Ўқувчида мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг ижтимоий-педагогик ва психологик омиллари белгилаб берилди.

8. Ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришни педагогик жиҳатдан таъминлашнинг изчил педагогик тизими яратилди.

9. Ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилган ўқув-тарбия жараёни мазмунини такомиллаштиришнинг умумдидактик асослари яратилди ҳамда бу жараён янги тавсиялар, ўқув топшириқлари ва технологиялар билан бойитилди.

10. Ижтимоий-гуманитар таълим жараёни мазмунининг дидактик параметрлари ажратиб кўрсатилди.

11. Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнидаги ўқув материалларини моделлаштириш технологияси ишлаб чиқилди ва назарий жиҳатдан асосланди.

12. Таълим мазмунини такомиллаштириш жараёнида ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш юзасидан ўқув материалларини модернизация қилишнинг зарурий жиҳатлари алоҳида кўрсатилди.

13. Ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини аниқлаш мезонлари мажмуаси тизимлаштирилди ва мазкур тизим асосида таълим олувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини аниқлаш натижасида тадқиқот концепцияси тўғри белгиланганлиги тасдиқланди.

Амалиётга татбиқ қилиш бўйича тавсиялар

Маълумки, собиқ тузум даврида умумий ўрта таълим мактаблари ўқувчиларининг ўқув жараёнида мустақил фикр юритишларига ва ўз муносабатларини билдиришларига камроқ эътибор қилинар эди. Деярли аксарият ҳолларда сифат ўрнига миқдорнинг устуворлиги сезилиб турарди. Алалхусус, бугун диёримизда мустақил фикрлаш учун тўсиқлар йўқ. Шунини талқин этган ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилган шакл, восита ва методлар мажмуасидан таркиб топган таълим мазмунининг янги модели:

- ижтимоий-гуманитар таълим жараёнининг янгиланган мазмуни ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятининг даражасини белгилаши;

- ўқувчи шахсининг тафаккури, фаоллиги ва ҳамкорлигига нисбатан ривожлантирувчи хусусиятга эга эканлиги;

- ўқув материалларини моделлаштириш технологияларининг ўқув-тарбия жараёнида вужудга келиши мумкин бўлган муаммоларни бартараф этишга қаратилиши;

- ўқувчиларни йўналтириш, мустақил фаолиятини режалаштириш учун уларда мустақил фикрлаш салоҳияти кўрсаткичсини олдиндан аниқлаб олиши;

- ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлан-

тириш юзасидан педагогик ва психологик қонуниятларга асосланиши;

- ўқувчиларда мантиқий фикрлаш фаоллигини оширишга йўналтирилганлиги;

- умумтаълим мактабларининг ижтимоий-гуманитар таълим йўналишидаги ўқувчилар ўзлаштириши лозим бўлган билим, кўникма ва малакаларида уларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантириш омилларига алоҳида эътибор қаратилганлиги билан ўзига хос мазмун-моҳият касб этади. Шунингдек:

- истиқболда ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилган янги моделларни кенг қўллашга эришиш;

- ижтимоий-гуманитар туркумдаги ўқув фанлари ўқитувчиларини ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга йўналтирилган янги технологиялар билан қуроллантириш;

- такомиллаштирилган ДТСлари, ўқув дастурлари ва дарсликлар мазмунида ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга хизмат қиладиган билимлар, мавзулар, ўқув материаллари ва таълимий топшириқларга кенг ўрин ажратиш;

- ижтимоий-гуманитар таълим жараёнини ўқувчилар мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришга хизмат қиладиган техник аудио, видео, визуал воситалар, атласлар, карталар, қўшимча адабиётлар, иқтисодий, географик атамалар луғатлари билан тўлиқ таъминлашга эришиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И.А. Юксак малакали мутахассислар — тараққиёт омиши. — Т.: Ўзбекистон, 1995. — 24 б.
2. Каримов И.А. Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. — Т.: Ўзбекистон, 1997. — 52 б.
3. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6-том. Т.: Ўзбекистон, 1998, 332 б.
4. Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни — халқ, миллатни — миллат қилишга хизмат этсин. «Тафаккур» журнали бош муҳаррирининг саволларига жавоблар. 1998 йил — Т.: Ўзбекистон, 1998. — 94-б.
5. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. — Т.: Ўзбекистон, 1999. — 48-б.
6. Каримов И.А. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард ҳаётимиз. 8-том. Т.: Ўзбекистон, 2000. — 528 б.
7. Каримов И.А. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. — Т.: Ўзбекистон, 2001. — 56 б.
8. Каримов И.А. Ёшларимиз — халқимиз ишончи ва таянчи. — Т.: Маънавият, 2006. — 96 б.
9. Каримов И.А. Юксак маънавият — енгилмас куч. — Т.: Маънавият, 2008. — 176 б.
10. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. — Т.: Ўзбекистон, 2003. — 36 б.
11. Ўзбекистон Республикасининг «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури туғрисида»ги қонуни //Ўқувчи маънавиятини шакллантириш. — Т., 2000. 19—55-б.
12. Умумий ўрта таълимнинг давлат стандарти //Таълим тараққиёти. 3-махсус сон. — Т.: Шарқ, 1999. — 400 б.
13. Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Т.: Ўқитувчи, 1992. — 160 б.
14. Анисимов О.С. Методологическая культура педагогической деятельности и мышления. М.: Экономика, 1991. — 415 с.
15. Ахлидинов Р.Ш. Мактаб таълимининг ижтимоий-педагогик бошқаруви // Халқ таълими. 1998 йил, 1-сон. 46—50-б.
16. Ахлидинов Р.Ш. Тараққиёт стратегияси //Таълим тараққиёти. — 2000. 1-сон. 2—4-б.
17. Бабанский Ю.К. Методика обучения в современной общеобразовательной школе. — М.: Просвещение, 1985. — 208 с.

18. Бабанский Ю.К. Избранные педагогические труды. — М.: Педагогика, 1989. — 558 с.
19. Баратов Ш. Ўқувчи шахсини ўрганиш усуллари. — Т.: Ўқитувчи, 1992. — 62 б.
20. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. — М.: Просвещение, 1989. — 217 с.
21. Богоявлинский Д.Н. Развитие самостоятельности мышления школьников как основа активных методов обучения. Сб. Пути повышения качества усвоения знаний в нач.кл. — М.: АПИ РСФСР, 1962. — 280 с.
22. Бородкин В.И. Психоэнергетика мышления. — М.: Фаир, 1997. — 266 с.
23. Брушлинский А.В. Психология мышления и проблемное обучение. — М.: Знание, 1983. — 96 с.
24. Брушлинский Д.В. Культурно-историческая теория мышления. — М.: Высшая школа, 1968. — 104 с.
25. Брушлинский А.В. Психология мышления и кибернетика, — М.: Мысль, 1970. — 191 с.
26. Васильев И.А., Поплужный В.Л., Тихомиров О.К. Эмоции и мышление. — М., 1980. — 192 с.
27. Вертгаймер М. Продуктивное мышление. — М.: Просвещение, 1991. — 172 с.
28. Выготский Л.С. Собрание сочинений. Мышление и речь. — М.: Педагогика, 1982. — 504 с.
29. Выготский Л.С. Педагогическая психология. — М.: Педагогика, 1991. — 480 с.
30. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. — М.: Просвещение, 1991. — 93 с.
31. Давыдов В.В. Научное обеспечение образования в свете нового педагогического мышления. — М., 1991. 64–66 с.
32. Дюн Д. Психология и педагогика мышления. — М.: Совершенство, 1997.
33. Жалолоддин Румий. Ичингдаги ичингдадир. — Т.: Ёзувчи, 1997. — 192 б.
34. Женни Стил, Керт Мередис, Чарльз Темпл. Дарсни режалаштириш ва ўзлаштириш баҳоси. (Танқидий фикрлашни ривожлантириш учун ўқиш ва ёзиш). — Т.: Ўзбекистон — Очик Жамият институти, 2000. — 49 б.

35. Жуманазар Бекназар. Юксалиш мезони Ибн Сино ғояларида// «Маърифат» газетаси, 2000 йил, 10 июнь. 3-бет.
36. Жуйков С.Ф. Формирование самостоятельного мышления первоклассников. — М.: Начальная школа, 1967. № 2.
37. Жұраев Н. Тафаккурдаги эвристик: Истиклол изтироблари ва қувончлари ҳақида мулоҳазалар. — Т.: Шарқ, 2001. — 237 б.
38. Завалишина Д.Н. Психологический анализ оперативного мышления. — М., 1985. — 221 с.
39. Загашев И.О., Заир-Бек С.И. Критическое мышление: технология развития. — СПб.: Альянс-Дельта, 2003. — 284 с.
40. Загашев И.О., Заир-Бек С.И., Муштавинская И.В. Учим детей мыслить критически. — СПб.: Альянс-Дельта совм. с изд-вом «Речь», 2003. — 192 с.
41. Зак А.З. Развитие теоретического мышления у младших школьников. — М., 1984. — 152 с.
42. Зуннунов А., Хайруллаев М., Ҳотамов Н., Шодиев Д. Ўрта Осиёда педагогик фикр тараққиётидан лавҳалар. — Тошкент, 1996. — 350 б.
43. Иноғомова С. Мантиқий фикрлаш // Бошланғич таълим. 2000. 2-сон. — 20—21 б.
44. Измайлов А.Э. Народная педагогика: педагогические воззрения народов Средней Азии и Казахстана. — М.: Педагогика, 1991. — 252 с.
45. Ивин А.А. Искусство правильно мыслить. — М.: Просвещение, 1990. — 237 с.
46. Йўлдошев Ж.Ф. Таълимимиз истиқлоли йўлида. — Т.: Шарқ, 1996. — 224 б.
47. Йўлдошев Қ. Янгиланган педагогик тафаккур ва умумтаълим мактабларида адабиёт ўқитишнинг илмий-методик асослари: пед. фан. док. дис. автореф. — Т., 1997. — 49 б.
48. Йўлдошев М. Эркинлик руҳи болалиқда сингади // Маърифат. 2000 йил, 3-май. 3-бет.
49. Каримова В., Суннатов Р., Тожибоева Р. Мустақил фикрлаш: Академик лицейлар ва касб-хунар коллежлари учун ўқув қўлланма. — Т.: Шарқ. 2000. — 112 б.
50. Каримова В., Суннатов Р. Мустақил фикрлаш бўйича машғулотларни ташкил этиш юзасидан услубий қўлланма. — Т.: Шарқ, 2000. — 193 б.
51. Кулюткин Ю.Н., Сухобская Г.С. Индивидуальные различия в мыслительной деятельности взрослых учащихся. — М.: Педагогика, 1971. — 112 с.
52. Коротяев Б.И. Учение — процесс творческий. — М.: Просвещение, 1989. — 159 с.

53. Кузьмина Н.В. Профессионализм личности педагога и мастера производственного обучения, – М.: Высшая школа, 1990. – 119 с.
54. Кулюткина Ю.Н., Сухотская Г.С. Моделирование педагогических ситуаций. – М.: Педагогика, 1981. – 118 с.
55. Курбанов Ш., Сейтхалилов Э. Влияние Национальной программы по подготовке кадров на развитие общества и формирование личности: Учебное пособие. – Т., 1999. – 96 с.
56. Кехо Д., Фишер Н. Сила разума для детей. Пер. с англ. П.А. Самсонов. – 3-е изд. – Мн.: Попурри, 2006. – 176 с. : ил. – (Серия «Живите с умом»).
57. Лайло В.В. Повышение грамотности и развитие мышления. – М.: Дрофа, 2002. – 93 с.
58. Левитин К.Е. Личностью не рождаются. – М.: Наука, 1990. – 208 с.
59. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Педагогика, 1989. – 218 с.
60. Лук А.Н. Учить мыслить. – М.: Знание, 1995. – 96 с.
61. Маънавият юлдузлари. (Марказий Осиёлик машхур сиймолар, алломалар, адиблар)// Масъул муҳаррир: М.М.Хайруллаев. Тўлдирилган қайта нашр. – Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999. – 400 б.
62. Матюшкин А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении. – М.: Педагогика, 1972. – 168 с.
63. Маковельский А.О. Авесто. Боку. Озарб. ФА. 1960. – 18-б.
64. Махмудов М.И. Развитие познавательной активности и самостоятельности учащихся. – Казань: Татарское книжное издательство, 1963. – 80 с.
65. Маҳкамов У. Ўқувчиларнинг ахлоқий маданиятини шакллантириш муаммолари. – Т.: Фан, 1995. – 133-б.
66. Маркова А.К. Психология труда учителя, – М.: Просвещение, 1993. – 190 с.
67. Матюшкин А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении. – М.: Педагогика, 1972. – 170 с.
68. Менчинская Н.А. Проблемы учения и умственного развития школьника. – М.: Педагогика. 1989. – 224 с.
69. Митина Л.М. Учитель как личность и профессионал. – М.: Дело, 1994. – 216 с.
70. Мусаев П. Мактаб география дарсликларини яратиш мезонлари. – Т., 1994. ЎзПФИТИ. – 14-б.
71. Мусаев П., Мусаев Ж. Мустақил фикрлашга ўргатишнинг педагогик асослари// ЎМКХТМ, 2002.

72. Мусаев П., Мусаев Ж. Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий географиясидан ўқитувчи китоби: Методик қўлланма. — Т.: Маърифат-мададкор, 2003. — 124 б.

73. Мусаев П., Мусаев Ж. География. (Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий географияси). 8-синф ўқувчилари учун дарслик. — Т.: Шарқ, 2006. — 160-б.

74. Морозов М.Ф. Воспитание самостоятельности мысли школьников в учебной работе. — М.: Учпедгиз, 1959. — 92 с.

75. Морозов М.Ф. Вопросы учителя как средство активизации мыслительной деятельности учащихся на уроке П. // Советская педагогика, 1957. № 5. — 21 с.

76. Немов Р.С. Психология. — М.: Просвещение, 1990. — 301 с.

77. Немов Р.С. Психология. В 3 т. Т.1, — М.: Просвещение, 1995. — 288 с.

78. Неъматова Г. Ижодий тафаккурни ривожлантириш технологияси ва ўқувчининг мустақил фаолияти. — Т.: РТМ, 2001. — 24 б.

79. Нишонова З. Мустақил фикр ривожланганлигининг психологик мезонлари // Халқ таълими. 2001. 1-сон. 34—37-б.

80. Нишонова З. Мустақил ижодий фикрлаш ва шахс хислатлари. — Т.: Халқ таълими, 2001, 4-сон. 38—42-б.

81. Нишонова З. Мустақил ижодий фикрлашни ривожлантиришнинг психологик асослари: Психол. фан. док. дисс. автореферати. — Т., 2005. 38-б.

82. Нишонова С. Шарқ уйғониш даври педагогик фикр тараққиётида баркамол инсон тарбияси. Пед. фан. доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган дис. — Т.: 1998. — 288 б.

83. Нуруллаева Ш. Бошланғич синф она тили дарсларида ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатиш усуллари. Пед. фан. ном. ... дис. — Т., 2007. — 148 б.

84. Обухова Л.Ф. Этапы развития детского мышления (формирование элементов научного мышления у ребенка). — М., 1972. — 152 с.

85. Окон В. Основы проблемного обучения. — М.: Просвещение, 1986. — 208 с.

86. Она тили ва ижодий тафаккур такомиле // Маърифат. 2001 й., апрель.

87. Орлов А.А. Формирование педагогического мышления // Советская педагогика, 1990. №1. — С. 7—10.

88. Орлов А.А. Профессиональное мышление учителя как ценность // Педагогика, 1995. №6. — С.63—68.

89. Осипова Е.К. Структура педагогического мышления учителя // Советская педагогика. 1987, №5. — С.42—44.

90. Педагогика/ Под ред. Ю.К. Бабанского. — М.: Просвещение, 1988. — 480 с.
91. Педагогика. А.Қ. Мунавваровнинг умумий таҳрири остида. — Т.: Ўқитувчи, 1996. — 200 б.
92. Пекун А.Г. Технология активных методов обучения. — Минск, 1992. — 117 с.
93. Попкова С.С. Развитие пространственного мышления на уроке математики и труда // Начальная школа, 1993. №5. — С. 26-30.
94. Понамарев Я.А. Знания, мышления и умственное развитие. — М.: Просвещение, 1967. — 264 с.
95. Рубинштейн С.Л. О мышлении и путях его исследования. — М., 1958. — 147 с.
96. Сафарова Р. Шахсни шакллантириш омиллари // Таълим таракқиёти, 2001, 3—4-сонлар.
97. Сафарова Р., Умарова Х., Юсупова Ф. Ўқувчи шахсига йўналтирилган ўқув-билув жараёнини ташкил этиш янги педагогик парадигма сифатида // Халқ таълими, 2006, 5-сон. — 4—9 б.
98. Савина Ф. Вопрос ученика показатель активности мысли // Народное образование. 1970. № 9. 45—47 с.
99. Сариев Ш. Мустақил фикрлашга ўрганиш // Бошланғич таълим. — 2000. 2-сон — 31—32-б.
100. Семенов И.Н. Системное исследование мышления в решении творческих задач. Дис. канд. психол. наук. — М., 1980.
101. Сб. Проблема формирования личности и инд-ный подход к учащимся. — М.: Просвещение, 1964. — 104 с. Рыбак Л.А. Проблема инд-го подхода в процессе формирования самостоятельного мышления учащихся.
102. Славская К.А. Мысль в действии (Психология мышления). — М., 1968. — 208 с.
103. Слободчиков В.И., Исаева Е.И. Психология человека. Введение в психологию субъективности. Учебное пособие для вузов. — М.: Школа-пресс, 1995. — 383 с.
104. Скот Д.Г. Сила ума. — СПб.: СПИКС, 1994. — 232 с.
105. Смирнов С.Д. Педагогика и психология высшего образования: от деятельности к личности. — М.: Педагогика, 1995. — 204 с.
106. Смолкин А.М. Методы активного обучения. — М.: Высшая школа, 1991. — 207 с.
107. Стоюнин В.Я. Избранные педагогические сочинения. — М.: Педагогика, 1991. — 368 с.

108. Татур В. Тайны нового мышления. — М.: Мысль, 1990. — 232 с.
109. Телегина Э.Д., Стуре Т.К., Волкова Т.Г. Мотивы в структуре мыслительной деятельности человека // Новые исследования в психологии, 1976. № 1. — С. 3—7.
110. Теплов Б.М. Практическое мышление // Хрестоматия по общей психологии мышления. — М.: Педагогика, 1981. — 177 с.
111. Тихомиров О.К. Психология мышления. — М., 1984. — 278 с.
112. Тиллашев Х.Х. Общепедагогические и дидактические идеи ученых-энциклопедистов Ближнего и Среднего Востока эпохи Средневековья. — Т.: Фан, 1989. — 147 с.
113. Тони Бзен. Научите себя думать. — Минск: Попурри, 1999. — 125 с.
114. Турақулов Э., Раҳимов С. Абу Райҳон Беруний руҳият ва таълим-тарбия ҳақида. — Т.: Ўқитувчи, 1992. — 80 б.
115. Уман А.И. Психологический подход к обучению. — М.: Орел, 1997. — 216 с.
116. Франкл В. Человек в поисках смысла. — М.: Прогресс, 1990. — 336 с.
117. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри. (Танланган асарлар). Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. — 187-б.
118. Фридман Л.М. Методы и приемы обучения: Психологический справочник учителя. — М.: Педагогика, 1991. — 173 с.
119. Хрестоматия по общей психологии. Психология мышления под ред. Ю.Б.Гиппенрейтер, В.В.Петухова. — М.: Изд-во Московского уни-та, 1981. — 400 с.
120. Цукерман Г.А. Виды общения в обучении. — Томск: Пелинг, 1993. — 161 с.
121. Чориев А. Инсоннинг фикрлаш тарзи // Мулоқот. 2000 й. 6-сон. 24—28-б.
122. Чошанов М.А. Гибкая технология проблемно-модульного обучения // Народное образование, 1996, № 2.
123. Шардаков М.Н. Мышление школьника. — М.: Учпедгиз, 1963. — 255 с.
124. Шарипов Ш.С. Ўзбекистонда таълимнинг глобаллашуви шароитида ёшлар мустақил ижодий фикрлашини фаоллаштиришнинг методологик асослари — Давлат илмий-техник дастури. — Т., 2006. — 98-б.
125. Шорохова Е.В. Психологический аспект проблемы личности // Теоретические проблемы психологии мышления. — М., 1974.

126. Эдвард де Боно. Нестандартное мышление. — Минск, 2000. — 280 с.

127. Юсупов. Исмоилов Ф. Инсон баркамоллиги. — Т.: Ўзбекистон, 1989. — 157 б.

128. Яминова С.Х. Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш қобилияти-ни ривожлантиришда сценарийли ўқитиш усулидан фойдаланиш: Пед. фан. ном. ... дис. — Тошкент, 1997. — 198 б.

129. Якиманская И.С. Развитие пространственного мышления школьников. — М., 1980. — С. 240

130. Ўрта Осиёда педагогик фикр тараққиётидан лавҳалар. — Т.: Фан, 1996.

131. Курбонов Ш.Э., Саидов Х., Ахлидинов Р.Ш. Баркамол авлод орзуси. Тўлдирилган ва қайта ишланган. 2-нашр. — Т., 2000.

132. Курбонов Ш., Сейтхалилов Э.. Кадрлар тайёрлаш дастури: педагогик илмий тадқиқот муаммолари ва йўналишлари. — Т.: Фан, 1999.

133. Ғозиев Э., Икромов Ж. Мустақил фикрлашнинг комилликка таъсири // Халқ таълими, 2001. 4-сон. 31—37-б.

134. Ғозиев Э. Таълим жараёнида ўқувчилар тафаккурининг ўсиши (Ўқитувчи учун қўлланма). — Т.: Ўқитувчи, 1980. — 88 б.

135. Ғозиев Э. Психология муаммолари. — Т., 1999. — 34-б.

136. Ғозиев Э. Тафаккур психологияси. — Т.: Фан, 1990. — 146-б.

137. Ҳусанбоева Қ. Адабиёт — маънавият ва мустақил фикр шакллантириш омили. — Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009. — 32-б.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
Биринчи бўлим	
Ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг назарий-амалий асослари	8
Иккинчи бўлим	
Ижтимоий-гуманитар таълим жараёнида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш салоҳиятларини ривожлантиришнинг педагогик-психологик имкониятлари	74
Учинчи бўлим	
Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш кўникмаларини ривожлантиришнинг умумдидактик йўналишлари	151
Тўртинчи бўлим	
Ўқувчиларда мустақил фикрлаш салоҳиятини ривожлантиришнинг янгича модели	213
Хулоса	238

74.200
M90

Илмий-маърифий нашр

Жаҳонгир МУСАЕВ

**ЎҚУВЧИЛАРНИНГ МУСТАҚИЛ ФИКРЛАШ
САЛОҲИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ**

(Монография)

Муҳаррир *Улуғ БЕК*
Рассом-дизайнер *Б.Ҳайдаров*
Саҳифаловчи *И.Хўжаев*
Мусаҳҳиҳ *Н. Охунжорова*

Оригинал макет “SHARQ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририятида тайёрланди.
2010 йил 12 апрелда босишга рухсат этилди. Бичими 60x90¹/₁₆. Шартли
босма табоғи 15,75. Нашриётнинг ҳисоб табоғи 12,8.
Адади 1000 нусха.

«RELIABLE PRINT» босмахонасида офсет усулида чоп этилди.
Манзил: 1000129, Тошкент ш., Фурқат 2.

Жаҳонгир Муродов:

1972 йил Тошкент шаҳрида, эришган оиласида таваллуд топган. 1994 йилда Ўзбекистон Миллий университетининг география факультетини имтизони билан битирган. 1996 йилда номинант диссертациясини қилган эди. 2004 йилдан буён Хатк таълим ва таълимнинг фойдаланишда.

Муаллифнинг ушбу таълим мактабларида дарслик, методик қўлланма ва курс рисолалари чоп этилган.

ISBN-978-9943-00-564-8

9 789943 005648